

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yavuz Selim ALTINOK

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KENT KÜLTÜRÜ: ERZURUM ÖRNEĞİ

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yavuz Selim ALTINOK

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KENT KÜLTÜRÜ: ERZURUM ÖRNEĞİ

Danışman

Prof. Dr. Ekrem KALAN

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Yavuz Selim Altınok'un bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR (İmza)
Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ekrem KALAN (İmza)
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Eray BAYRAMOL (İmza)

Tez Başlığı: Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 19/06/2020

Mezuniyet Tarihi :09/07/2020

(İmza)

Prof. Dr. İhsan BULUT

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Öğrenci Adı, Soyadı

Yavuz Selim ALTINOK

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Yavuz Selim ALTINOK
Öğrenci Numarası	20185206003
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ekrem KALAN
Tez Başlığı	Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği
Turnitin Ödev Numarası	1351234650

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 174 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 29/06/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 7
alıntılar dahil % 8'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

29/06/2020

(imzası)

Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı

Prof. Dr. Ekrem KALAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
TEŞEKKÜR.....	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KENTLEŞME VE KENT KÜLTÜRÜ

1.1. Balık ve Kent Kavramları.....	9
1.2. İslam Öncesi Türklerde Kentleşme	10
1.2.1. Göktürkler.....	13
1.2.2. Uygurlar.....	14
1.2.3. Horasan, Maverâünnehir ve Harezmi Bölgesi.....	16
1.2.4. İslamlaşma Süreci.....	17
1.3. İslam Öncesi Türk Kentlerinde Sosyal ve Kültürel Hayat	19
1.3.1. Hunlar	20
1.3.2. Göktürkler.....	22
1.3.3. Uygurlar.....	24
1.3.4. İslamlaşma Süreci.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU ÖNCESİ DÖNEMDE ANADOLU'DAKİ KENT YAPISI VE TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞİ

2.1. Selçuklu Öncesi Dönemde Anadolu'da Kent Kültürü	29
2.1.1. Eski Çağlar	29
2.1.2. Bizans İmparatorluğu Dönemi.....	32
2.1.2.1. Ekonomik Yapı.....	34
2.1.2.2. Ulaşım	35
2.1.2.3. Nüfus Yapısı	36
2.1.2.4. Kültürel Yapı	37
2.2. Anadolu'ya Türk Göçleri ve Anadolu'da Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisi	38
2.2.1. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey Döneminde Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları	39
2.2.2. Alp Arslan Döneminde Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları	41
2.2.3. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri	44

2.2.4. Anadolu Selçuklu Devleti.....	45
--------------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ANADOLU'DA KENT KÜLTÜRÜ

3.1. Roma ve Bizans Kentlerinde Kentleşme ve Kent Kültürü.....	47
3.1.1. Bizans İmparatorluğu Dönemi Anadolu Kentleri.....	49
3.1.2. Kent Mimarisi.....	51
3.1.2.1. Başkent Konstantinopolis'te Kentleşme ve Kent Yapısı.....	53
3.2. Anadolu'daki Bizans Kentlerinin Türkleşme Süreci ve Türk Kentleşme Politikası .	55
3.2.1. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kentleşme ve Kent Kültürü.....	56
3.2.2. Ekonomik Yapı.....	56
3.2.3. Devlet Örgütlenmesi.....	58
3.2.4. Dini Hayat.....	59
3.3. Güvenlik Sistemleri.....	59
3.3.1. Savunma Sistemi.....	59
3.3.2. Kalelerin Yapısı ve Önemi.....	60
3.3.3. Ahmedekler ve Kale Kapıları.....	61
3.4. Mahalle Yapısı.....	61
3.5. Meydan Yapısı.....	63
3.6. Saray Yapıları.....	64
3.7. Ulaşım.....	65
3.8. Anadolu Kent Modelleri.....	66

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU DEVRİNDE ERZURUM

4.1. Bir Anadolu Selçuklu Kenti Olarak Erzurum'un Kısa Tarihçesi.....	70
4.1.1. Eski Çağlar.....	72
4.1.2. Bizans İmparatorluğu Dönemi.....	74
4.1.3. Saltuklu Beyliği Dönemi.....	75
4.1.4. Erzurum Selçuklu Beyliği Dönemi.....	78
4.1.5. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi.....	80
4.2. Erzurum'da Ticarî ve Ekonomik Hayat.....	83
4.2.1. Bizans İmparatorluğu Dönemi.....	83
4.2.2. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi.....	84
4.2.3. İlhanlı Hâkimiyeti Dönemi.....	87

4.2.4. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi Erzurum'da Tarım, Hayvancılık ve Sanayi Faaliyetleri	91
4.2.4.1. Tarım.....	91
4.2.4.2. Hayvancılık	92
4.2.4.3. Sanayi.....	93
4.2.5. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi Erzurum'da Meslekler.....	95
4.2.5.1. Debbağlık.....	95
4.2.5.2. Dokumacılık.....	96
4.2.5.3. Bazergan	96
4.2.5.4. Mutrib	96
4.2.5.5. Nevhager	97
4.3. Erzurum'un Sosyal, Kültürel ve Dini Yapısı	97
4.3.1. Türk Fethinden Sonra Erzurum Kent Yapısı.....	99
4.3.2. Türk Fethinden Sonra Erzurum'un Nüfus Yapısı	100
4.3.3. Erzurum Mahallelerinin Sosyo-Kültürel Yapısı.....	101
4.3.4. Erzurum'da Gündelik Hayat.....	102
4.3.4.1. Evlilik Kurumu	102
4.3.4.2. Erzurum Evleri.....	104
4.3.4.3. Giyim- Kuşam.....	105
4.3.4.4. Cenaze Töreni ve Matem.....	106
4.3.4.5. Misafirperverlik	106
4.3.5. Dini Hayat ve Dini İlişkiler	107
4.3.5.1. Türk Fethinden Önce	107
4.3.5.2. Türk Fethinden Sonra	108
4.3.5.2.1. Ahilik.....	110
4.3.5.2.2. Ekberilik	110
4.3.5.2.3. Mevlevilik	111
4.3.5.2.4. Kalenderilik ve Haydarilik	111
4.4. Erzurum'da Anadolu Selçuklu Devri Türk-İslam Mimarîsi.....	112
4.4.1. Saltuklu Beyliği Döneminde Erzurum'da İnşa Edilen Mimari Eserler.....	112
4.4.1.1. Ulu Cami.....	113
4.4.1.2. Kale Camii	114
4.4.1.3. Üç Kümbetler.....	114
4.4.1.4. Sultan Melik Mescidi	115
4.4.1.5. Mama Hatun Külliyesi.....	115

4.4.2. Erzurum Selçuklu Beyliği Döneminde Erzurum’da İnşa Edilen Mimari Eserler	115
4.4.3. Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Erzurum’da İnşa Edilen Mimari Eserler	116
4.4.3.1. Medreseler	116
4.4.3.1.1. Çifte Minareli Medrese	116
4.4.3.1.2. Yâkûtiye Medresesi	118
4.4.3.1.3. Sultaniye Medresesi	119
4.4.3.1.4. Ahmediye Medresesi	120
4.4.3.2. Türbeler	121
4.4.3.2.1. Karanlık Kümbet	121
4.4.3.2.2. Gümüşlü Kümbet	122
4.4.3.2.3. Padişah Hatun Türbesi	123
4.4.3.2.4. I. Anonim Türbe	123
4.4.3.2.5. II. Anonim Türbe	124
4.4.3.3. Köprü	124
4.4.3.3.1. Çoban Köprüsü	124
SONUÇ	126
KAYNAKÇA	130
EKLER	144
EK 1- Anadolu, Deşt-i Kıpçak ve İstanbul seyahati	144
EK 2- VII-XII. yüzyıllar Anadolu’da başlıca ulaşım güzergâhları	144
EK 3- VII-XII. yüzyıllar Anadolu’da nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler	145
EK 4- XII. yy’da Doğu ve Güney Doğu Anadolu Türk Beylikleri	145
EK 5- Anadolu Selçuklu Devleti kentlerinin mekânsal öğeleri	146
EK 6- Selçuklu dönemi Anadolu’da kentler ağı	147
EK 7- Anadolu’da Selçuklu dönemi kentleri	148
EK 8- Anadolu’da Selçuklu dönemi kentleri	149
EK 9- X. yüzyıl Theodosipolis	150
EK 10- XIII. yüzyıl Erzurum	150
EK 11- XVIII. yüzyılda Erzurum ve Kalesi	151
EK 12- Erzurum Ulu Cami Dış Görünümü	151
EK 13- Erzurum Ulu Cami İç Görünümü	152
EK 14- Kale Camii	152
EK 15- Üç Kümbetler	153
EK 16- Çifte Minareli Medrese Dış Görünümü	153

EK 17- Çifte Minareli Medrese Minaresi.....	154
EK 18- Çifte Minareli Medrese İç Görünümü.....	154
EK 19- Yakutiye Medresesi Dış Görünümü	155
EK 20- Yakutiye Medresesi İç Görünümü.....	155
EK 21- Yakutiye Medresesi Minaresi.....	156
EK 22- Ahmediye Medresesi	156
EK 23- Karanlık Kümbet	157
EK 24- Gümüşlü Kümbet	157
EK 25- Çoban Köprüsü.....	158
ÖZGEÇMİŞ	159

KISALTMALAR LİSTESİ

A. Ş.	Anonim Şirketi
Bkz	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edb.	Edebiyat
Edt.	Editör/Yayına Hazırlayan
Fak.	Fakülte
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İng	İngilizce
KMÜ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
Trk	Türkçe
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri
Yay.	Yayıncılık

ÖZET

Türkistan ve İran coğrafyasında ortaya çıkan Türk kent kültür anlayışı, Anadolu fetih hareketleriyle beraber, özellikle günümüz Doğu Anadolu Bölgesinde İslami olmayan bir kültür anlayışı içerisinde, yerel geleneklerinde fazlasıyla etkisinde kalarak yeni bir görünüm elde etmiştir. Bu yeni kent kültürünü görebildiğimiz en önemli Türk yerleşimlerinden birisi de Erzurum'dur.

Erzurum, dönemi itibari ile Bizans İmparatorluğu için önemli bir kent konumundadır. Bundan dolayı Bizans, Erzurum'u kültürel, mimari, siyasi ve ekonomik olarak sürekli geliştirmiştir. Erzurum kentleşmesini oluşturan sosyo-kültürel yapı; kent mimarisine, kent planlamasına, dini unsurların kent yaşamına katılımına ve kentteki ekonomik ilişkilerin düzenlenmesine etki etmiştir. Türklerin Anadolu'ya girişi ve Erzurum'un Türk kenti haline gelmesi kentteki yapıların değişmesine ve dönüşmesine neden olmuştur. Erzurum'un coğrafi olarak önemli bir konumda yer alması Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra da kentin gelişimine önem vermesini gerekli kılmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde, kurulan ve günümüze ulaşan kentlerin, sosyo-kültürel yapısı ve mimarisi incelendiğinde, Türkistan'da ortaya çıkan Türk sanat anlayışının Anadolu coğrafyasında şekle büründüğü ifade edilebilir. Erzurum kentinde bulunan eserlerin ise Türklerin Türkistan'dan getirdikleri kültürel mirasın göç yolları üzerinde bulunan İran medeniyetiyle harmanlanmasından sonra Anadolu'da bulunan medeniyet ile birleştirmeleriyle ortaya çıktığı söylenebilir. Buna ek olarak, Türk kültür, medeniyet ve mimarisi çeşitli coğrafyalardan öğrenilenler sayesinde benzersiz bir konuma erişmiş, bunun yanında ana çıkış noktası olan Türk kimliğini de her daim ön planda tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kent Kültürü, Anadolu Türk Kenti, Erzurum.

SUMMARY

URBAN CULTURE IN ANATOLIAN SELJUQ EMPIRE: CASE OF ERZURUM

Turkish urban culture has shown up in Turkistan and Iranian region, which may be thought in modern Eastern Anatolian region, was influenced by Anatolian conquests and developed in a non-Islamic culture manner; and also was affected a lot by local customs and has acquired its new appearance. Erzurum is one of the most important Turkish settlements' that we can observe this newly emerging urban culture.

At that period of time, Erzurum was an important city for the Byzantine Empire. Because of that, Byzantine Empire has continually enhanced Erzurum culturally, architecturally, politically and economically. The socio-cultural structure which created Erzurum urbanization effected urban architecture, urban planning, contribution of religious elements to urban life and the economic relations held in the city. Entry of the Turks to Anatolia, thus Erzurum's transformation to a Turkish city led to the alteration of the urban constructs. Erzurum's critical location in geography, caused Turks to gave great importance to the development of the city.

If we examine the socio-cultural structure and the architecture of the cities which are founded in the Anatolian Seljuq Empire period, it can be said that the Turkish art has been taken form in the Anatolian region. Concerning the artifacts that are located in Erzurum; these were arisen after the Turks had brought the cultural heritage from Turkistan and blended this heritage with the Iranian civilisation partaken on the migratory routes and then combined these with the Anatolian civilisation. In addition to that Turkish culture, civilisation and architecture has reached to a unique position by courtesy of the learnings from various geographies; besides it has always been protecting its starting point, its Turkish identity.

Keywords: Urban, Urban Culture, Anatolian Turkish State, Erzurum.

TEŞEKKÜR

Bu araştırma için beni yönlendiren, karşılaştığım zorlukları çözmemde tezimin her aşamasında bana yardımcı olan, tüm sorularımı büyük bir sabır ve anlayışla cevaplandıran değerli danışman hocam Prof. Dr. Ekrem KALAN başta olmak üzere çalışmam süresince desteklerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR ve tezimin son şeklini alıncaya kadarki süreçte bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan Öğr. Gör. Hüseyin Serhan ÇALHAN'a teőekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte devamlı yanımda olan ve hayatımın her evresinde bana destek olan kıymetli eşim Elif'e ve değerli aileme teőekkürü borç bilirim. Oğlum Bayezid'e...

ÖNSÖZ

Kent ve kentleşme kavramı akademik çevreler tarafından üzerinde sürekli düşünülen ve çalışılan bir olgudur. Bu konu hakkında disiplinlerarası birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Kentleşme olgusu ile ilgili çalışmalara bakıldığında özellikle tarih, arkeoloji, sosyoloji, mimarlık, sanat tarihi, kentleşme vb. bilim dallarında oldukça fazla çalışma karşımıza çıkmakta ve bu disiplinler sürekli olarak birbirlerini beslemektedir.

Tarih alanında kent ve kentleşmeye ilişkin çalışmalar olmakla beraber Ortaçağ dönemi Türk kent ve kentleşmesi ile ilgili çok fazla eser bulunmamaktadır. Daha özelde, Anadolu Selçuklu Devleti hakkında yapılan çalışmalar siyasi tarih üzerine yoğunlaşmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Anadolu coğrafyasında kurduğu ya da Bizans İmparatorluğu'ndan kalan mevcut kentler ve bu kentlerde oluşturduğu kentleşme olgusuyla ilgili çalışmaların kısıtlı olması, beni bu çalışmayı yapmaya yönlendirdi. Bu çalışmayı yapmamdaki kişisel nedenler ise, arkeolog ve tarihçi olmam, doğup büyüdüğüm yer olan Erzurum'a vefa borcumu ödemektir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kent ve kentleşmesini anlatabilmek için öncelikle, Orta Asya'daki Türk devletlerinin İslam öncesi dönemden başlayarak kurmuş oldukları kentlerde meydana getirdikleri ve kentleşme olgusunu ortaya çıkaran sosyo-kültürel, ekonomik, dini vb. konular incelenmiştir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Anadolu coğrafyasında Türk fütuhâtından önce çeşitli uygarlıkların kurdukları kentler ele alınmaya çalışılmıştır. Anadolu'nun Türk yurdu olmasından sonra özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurmuş olduğu kentler ve bu kentlerdeki hayat karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Çalışmamızın en önemli konusunu oluşturan ve Anadolu için önemli kentlerden olan Erzurum ise; coğrafi konumu sayesinde her devirde önem arz etmiş olan bir yerleşim yeridir. Kent, Türk fethinden sonrada bu konumunu korumuş, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti egemenliği sonrasında bu önem artarak devam etmiştir. Anadolu'nun giriş kapısı olması sebebiyle çok kez saldırıya maruz kalan Erzurum bu duruma rağmen oluşturduğu kent kültürü ve günümüze kadar ulaşabilen Türk-İslam mimarisinin en önde gelen eserleri sayesinde üzerinde hassasiyetle durulması gereken kentlerdendir. Bunun yanında geçiş güzergâhında bulunmasından dolayı ticari yönden her dönem zengin kalmayı başarmıştır. Öte yandan Ortaçağ boyunca Türkler için en önemli kentler arasında yer alması kentin, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik zenginliğinin bir göstergesidir.

Çalışmamızdaki temel amaç, özellikle Anadolu'da kurulan kentleri genel olarak ele almak ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde bu kentlerde meydana gelen siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri Erzurum kenti özelinde inceleyip kent

kültürünün Ortaçağ devrinde Türklerde nasıl gelişim gösterdiğini anlatmaktadır. Bu kent kültürünü anlatırken özellikle Erzurum'dan yola çıkarak kentlerin fiziki yapısını oluşturan unsurlar, kent kültürünü oluşturan gruplar, kentte yer alan ve ekonominin göstergesi olan çarşı-pazarlar, dini yaşantının belirtisi olan ibadethaneler, kentin yönetim şekli ve en önemlisi kentte yaşayan ahalinin günlük faaliyetleri ele alınmaktadır.

GİRİŞ

1. Kent ve Kentleşme

Kent birçok bilim dalının ortak konusudur. Bu yüzden kent kavramına çok farklı pencerelerden bakılabilir. Sosyoloji, ekonomi, sanat tarihi, mimarlık, tarih gibi bilim dalları bunlardan bazılarıdır. Kent kavramı nüfus potansiyeline, bu nüfusun özelliklerine, yaşanan kent kültürüne, sosyo-ekonomik duruma ve yaşayanların özelliklerine göre tanımlanabilir.¹ Louis Wirth'e göre kent; toplumsal bakımdan ayrı ayrı bireylerden oluşan oldukça büyük, yoğun nüfuslu ve sürekli yerleşimi bulunan yerler olarak tanımlamıştır.² Yakut Sencer kenti; kendine has iş-güç örgütlenmesi olan, toplumsal örgütü, kültürü bulunan ve nüfus olarak kalabalık yerleşim birimleri olarak tanımlamaktadır.³ Ruşen Keleş'e göre ise kent; toplumsal gelişimin süreklilik gösterdiği ve toplumun, yerleşme, barınma, gidiş geliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerinin karşılandığı, nüfusunun az bir kısmının da tarımsal faaliyetlerde bulunduğu, köylere kıyasla nüfus olarak daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşkedir.⁴

Kentleşme ise daraltılmış manasıyla, kentlerin sayısal olarak artmasını ve kentlerde yaşam süren nüfusun çoğalmasını anlatmaktadır. Ancak kentleşme olgusuna sadece nüfus hareketleri olarak bakmak doğru değildir. Kentleşme terimi bunların yanında toplumsal, ekonomik ve sosyal bir değişimi de içine almaktadır. Kentleşme birden fazla etkenin birleşmesiyle meydana gelen bir oluşumdur ve sadece kentlerin artması anlamına gelmemektedir. Yerleşim birimlerinin kentsel nitelik kazanabilmesi için kentlerin özelliklerini oluşturan değişimlerin de yaşanması gerekmektedir.⁵ Ruşen Keleş kentleşmeyi; yalnız bir nüfus hareketi olarak görülmesinin eksik olduğunu da ifade eder. Çünkü kentleşme olgusu bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişimlerden doğar. Bu nedenle, kentleşmeyi tanımlarken, nüfus hareketini yaratan ekonomik ve toplumsal değişimlere de yer vermek gerektiğini söylemektedir.⁶ Bu yaklaşımdan hareketle Ruşen Keleş kentleşme olgusunu; sanayileşme ve iktisadi gelişme koşulu olarak kent sayısının çoğalması ve kentlerin büyümesi sonucunu ortaya çıkaran, toplumda artan miktarda örgütlemeye, uzmanlaşmaya ve insanlar

---

¹ Beyazlı, 2005: 41.

² Wirth, 1938: 1-24.

³ Sencer, 1979: 4.

⁴ Keleş, 1998: 75.

⁵ Beyazlı, 2005: 45.

⁶ Keleş, 2012: 31.

arasındaki ilişkilerde kentlere has farklılıklara neden olan nüfus birikim süreci olarak tanımlamaktadır.⁷

Tarihçiler ile sosyal bilimciler, kentlerin meydana gelişini uygarlıkların doğuşu olarak kabul ederler. Kent bilgini olan Lewis Mumford, eserinde, neolitik çağlardan başlayarak günümüze kadar olan süreçte kentlerin gelişimini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Antik çağlarda kurulmuş olan kentlerin büyüklüklerine ilişkin fazla bilgimiz olmamakla birlikte M.Ö. VI. yüzyılda Babil'in 350 bin ve 2 yüz yıl sonrada Syracuse'un 400 bin nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Perikles döneminde Atina da büyük bir kenttir. Şüphesiz, antik çağın en büyük kenti bir buçuk milyonluk nüfusa sahip olan Roma'dır. Eski Yunan ve Roma kentleri esaret düzenine dayanan bir medeniyetin mahsulüdür. Ortaçağ'ın surlarla çevrelenen kentleri savunma ihtiyaçları ve güzel görünme isteğinden dolayı içlerine kapanık kentler durumuna gelmişlerdir. XII. yüzyılda, nüfusu 100 bini geçen kentlerin sayısı oldukça azdır. Lewis Mumford'ın eserinde belirttiğine göre, XXI. yüzyılın başında sadece Paris, Venedik, Milano ve Floransa'nın nüfusu 100 bini geçmiştir.⁸

“Kent ve kentleşme” olgusunun tarih bilimiyle ve kendi çalışmamızla olan bağlantısı şu şekilde açıklanabilir. Türklerin Anadolu fütuhâtından önce ve sonra kentler kurdukları ve kentleşme olgusunu başardıkları bilinmektedir. İslam öncesi dönemde bozkır kültürünün etkisiyle göçebe yaşam süren Türk topluluklarında kent kurma ve hazır bulunan kentlerde yaşama fikri kısa sürede oluşmamış, yaklaşık bin yıllık bir süreçten sonra yerleşik yaşam belirtileri gözlemlenmiştir.⁹ Orta Asya ve Güney Sibiryâ coğrafyasında Türklerin yerleşik hayata geçtiği, kent kültürünün görüldüğü ve bunu gerçekleştiren ilk Türk devletinin ise Hunlar olduğu bilinmektedir.¹⁰ Türkler genel olarak Orta Asya coğrafyasında kentler kurmuşlardır. Kurdukları kentlerde siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel faaliyetlerde bulunarak hem kentleşmeyi sağlamışlar hem de kent kültürlerini oluşturmuşlardır. X. yüzyılda önce İran coğrafyasına gelen Türkler, XI. yüzyıl başlarıyla beraber, Anadolu fetih hareketlerine başlamışlardır.

Türklerin Anadolu topraklarını fethetmeye başlamasıyla fethedilen yerlerdeki kentlerde ve kırsal yerleşmelerde büyük farklılıklar görülmeye başlamıştır. XIII. yüzyıla gelindiğinde tüm batı toplulukları bu coğrafyayı “Türkiye” diye adlandırmaya başlamıştır. Hatta XI. yüzyıldan başlayarak XV. yüzyıl sonuna kadar geçen sürede Anadolu topraklarının tümü Türk niteliği elde edecek kadar değişmiştir.¹¹

⁷ Keleş, 1998: 80.

⁸ Keleş, 2012: 32-33.

⁹ Sümer, 1984: VII.

¹⁰ Kalan, 2012: 4.

¹¹ Tanyeli, 1987: 1.

Anadolu Selçuklu Devleti kent kültürünü Erzurum örneğinden yola çıkarak anlatmadan önce konunun daha iyi özümsebilmesini sağlamak için İslam öncesi dönemde Türklerin kurdukları kentler anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu sayede Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Türklerin bu süreçte karşılaştıkları medeniyetlerle etkileşimlerinin nasıl olduğu ve bu etkileşim sonucu kent kültürlerini nasıl meydana getirdikleri açıklanmaktadır. Bunun yanında Türklerden önce Anadolu'da hâkimiyet tesis etmiş uygarlıklardan, bu uygarlıkların kurdukları kentlerden ve özellikle Bizans dönemi Anadolu'nun durumundan bahsedilmektedir. Daha sonra asıl konumuz olan Anadolu Selçuklu devri kentlerini ve Erzurum kentini çeşitli yönlerden ele alarak Anadolu Türk kent kültürünün nasıl meydana geldiğini anlatmak temel amacımızı oluşturmaktadır. Bu amaca ulaşmak için yaptığımız çalışmalarda önümüze çıkan en büyük sorunlardan birisi özellikle Anadolu Selçuklu Devleti kentleriyle alakalı genel bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Yapılan kısıtlı çalışmalar ise genelden ziyade tek tek bazı Anadolu kentlerinin anlatılması yönündedir. Bu sıkıntıyı bir nebze de olsa aşabilmek için ilk olarak dönemin Anadolusu'nu gezen seyyahların eserleri incelenmiştir. Konumuzun ana kenti olan Erzurum ile ilgili yaptığımız çalışmaya başlarken ise; ilk olarak Selçuklu ve Beylikler dönemini anlatan kaynakların taraması yapılmıştır. Bunun yanında çalışmamızın ana konularından olan Erzurum'a gidilerek Ortaçağ dönemi Erzurum kentini yansıtan tarihi eserler ve önemli mekânlar yerinde incelenmiştir. Bu bağlamda, dönemin kent kültürünün nasıl olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Antalya, Erzurum ve İstanbul'daki kütüphanelerden de çalışmada faydalanılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti kent kültürü ve özelinde Erzurum kentinin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve gündelik yaşam özellikleriyle alakalı olarak yaptığımız çalışmalar ve kaynak eserlerden de istifade ederek bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Çalışmamızda özetle, eldeki mevcut kaynak ve araştırmalardan yola çıkarak İslam öncesi dönemde ilk Türk kentlerinin kurulması, Anadolu fütuhatının başlamasından sonra bu coğrafyada kurulan kentlerin meydana gelişi, kentlerdeki sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapılanmanın nasıl olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmada faydalanılan kaynakların bir kısmından aşağıdaki bölümde bahsedilmektedir.

2. Anadolu Selçuklu Kent Kültürü'nün Kaynakları

a. İbn-i Bibi: el- Evamirü'l- Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye

Gerçek ismi Nasireddin Hüseyin olan İbn Bibi, Farsça kaleme aldığı eserini İlhanlı Devleti'nin Bağdat Valisi olan Ata Melik Cüveyni'nin destekleri sayesinde yazmıştır. Çalışmamızda yararlandığımız bu eserin Türkçe'ye tercümesi 1996 yılında Mürsel Öztürk

tarafından yapılmış ve eser Kültür Bakanlığı Yayınları'nda basılmıştır.¹² Eserde en çok I. Alaeddin Keykubad devriyle alakalı bilgiler verilmiştir. Kitap Anadolu Selçuklularının en mühim vekayiname eseri olup, Anadolu Selçuklu Devletinde 1192-1280 tarihleri arasında cereyan eden olayları konu edinmiştir. Eserde özellikle Erzurum'un Moğollar tarafından yağmalanarak ele geçirilmesine kadar geçen süreçte meydana gelen olaylar anlatılmaktadır.¹³

b. Kerîmüddîn Mahmud-İ Aksarayî: Müsameretü'l-Ahbar

Aksaraylı olan yazar, eserinde 1246-1323 tarihleri arasındaki olayları anlatmıştır. Eser İbn Bibi'nin el- Evamirü'l- Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye'sinden sonra Anadolu Selçuklularını anlatan en önemli kaynaktır. Çalışmamızda yararlandığımız bu eserin Türkçe'ye Mürsel Öztürk tarafından 2000 yılında çevrilmiş ve eser Türk Tarih Kurumu Yayınları'nda basılmıştır.¹⁴ Yazar, eserini İlhanlı Devleti'nin Anadolu Valisi olan Emir Timurtaş Noyan'a arz etmiştir. Kitap Farsça kaleme alınmış olup, genel olarak Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti anlatılmıştır.¹⁵

c. Urfalı Mateos: Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)

Anadolu Selçuklu tarihiyle alakalı en önemli vekayinamelerden birisi de Urfalı Mateos'un kaleme aldığı eserdir. Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye kazandırılan eser Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu'nda 2000 yılında basılmıştır. Eser, 952-1136 tarihleri arasında cereyan eden olayları anlatmaktadır. 1136-1162 tarihleri arasında geçen olayları ise bir papaz olan Grigor kaleme almıştır. Selçuklu Türklerinin anlatımı IV. bölümden itibaren başlamaktadır. Eseri Türkçe'ye Hrant D. Andreasyan tercüme etmiştir. Türklerin anlatıldığı kısım Çağrı Bey'in Anadolu seferleriyle başlamaktadır. Eserde ayrıca Erzurum kentiyle ilgili çok önemli bilgiler verilmektedir.¹⁶

d. İbnü'l Esir: İslam Tarihi el Kamil fi't-Tarih

Arapça yazılan vekayiname insanın yaradılışından 1230 tarihine kadar geçen süreçte cereyan eden olayları anlatan genel bir İslam Tarihi eseridir. Eserin X., XI. ve XII. ciltlerinde Türklerle ilgili çok önemli bilgiler verilmektedir. Bu nedenle Türk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Bahar Yayınlarında 1987 yılında basılan eseri Türkçe'ye Abdülkerim Özaydın çevirmiştir.¹⁷ Çalışmamızda, Erzurum Selçuklu Beyliği, Anadolu

¹² Öztürk, 1996.

¹³ İbn Bibi, 1996.

¹⁴ Öztürk, 2000.

¹⁵ Kerîmüddîn Mahmud-İ Aksarayî, 2000.

¹⁶ Urfalı Mateos, 2000.

¹⁷ Özaydın, 1987.

Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Erzurum'u fethetmesi ve Erzurum'un Moğollar tarafından işgal edilmesi konularında bu eserden faydalanılmıştır.¹⁸

e. Gregory Abû'l Farac: Abû'l Farac Tarihi

Malatyalı bir Yahudi olan Gregory Abû'l Farac 1225 yılında doğmuştur. Eser Süryanice kaleme alınmıştır. Eseri Türkçe'ye Ömer Rıza Doğrul 1987 yılında çevirmiş ve eser Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu'nda basılmıştır.¹⁹ Eserde genel olarak dünya ve politik tarih kronolojisi yapılmıştır. Yazarın ömrünü Malatya'da geçirmesi sebebiyle Anadolu ile ilgili anlattıkları çok önemlidir. Çalışmamızda eserden özellikle Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Erzurum seferi ve sonrasında yaptığı faaliyetleri anlatırken faydalanılmıştır.²⁰

f. Alaaddin Ata Melik Cuveynî: Tarih-i Cihan Güşa.

Alaaddin Ata Melik Cuveynî tarafından kaleme alınan eser Moğollar, Selçuklular ve Harzemşahlar ile alakalı çok önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda yararlandığımız bu eserin Türkçe'ye tercümesi 2013 yılında Mürsel Öztürk tarafından yapılmış ve eser Türk Tarih Kurumu Yayınları'nda basılmıştır.²¹ Eserin müellifi adı geçen üç devlette de hizmetlerde bulunmuştur. Özellikle Anadolu Selçuklu Sultanları ile Celaleddin Harzemşah arasındaki ilişkiler hakkında bilgiler verilmektedir.²²

g. Anonim Selçukname - Tarîh- i Âl-i Selçuk

Yazarı belli olmayan eser Selçuklu tarihi için çok önemli bir kaynak durumundadır. F. Giese tarafından neşredilen bu eser Türkçe'ye 1992 yılında Nihat Azamat tarafından çevrilmiş olup, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları tarafından basılmıştır.²³ Büyük Selçuklu Devletini anlatarak başlayan eser Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti hakkında da bilgiler vermektedir. Bu eserin diğer kaynaklardan farklı bir tarafı vardır, o fark kitapta anlatılan bütün olayların kesin tarihlerle aktarılmasıdır. Çalışmamızda eserden özellikle Türklerin Anadolu fetih hareketleri anlatırken faydalanılmıştır.²⁴

h. Ahmed bin Yahyâ El-Belâzurî: Futûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fethi)

Bağdat doğumlu olduğu, M.S. IX. Yüzyılda yaşadığı düşünülen tarihçi Ahmed İbn Yahya el Baldhuri tarafından Farsça olarak kaleme alınan eser Abbasiler dönemi Bağdat'ın en

¹⁸ İbnü'l Esir, 1987.

¹⁹ Doğrul, 1987.

²⁰ Gregory Abû'l Farac, 1987.

²¹ Öztürk, 2013.

²² Alaaddin Ata Melik Cuveynî, 2013.

²³ Azamat, 1992.

²⁴ Anonim, 2014.

önemli eseri olup, İslam tarihi kaynakları içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda yararlandığımız eserin Türkçe tercümesi 2013 yılında Mustafa Fayda tarafından yapılmış ve eser Siyer Yayınları'nda basılmıştır.²⁵ Eserden özellikle Erzurum kentinin tarihçesi anlatılırken faydalanılmıştır.²⁶

i. Ahmet Eflâkî: Âriflerin Menkıbeleri (Menâkıbnâme)

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer önemli kaynak, Ahmet Eflâkî'nin yazmış olduğu Ariflerin Menkıbeleri (Menakib ül- Arifin) adlı eserdir. Eserin dili Farsçadır. Eflâkî bu eseri Mevlana'nın torunu olan Ulu Arif Çelebi'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Eserin Türkçe tercümesi 1973 tarihinde Tahsin Yazıcı tarafından yapılmış olup, eser Hürriyet Yayınları'nda basılmıştır.²⁷ Kitabın önemli yanlarından birisi Anadolu coğrafyasında o döneme kadar biyografi türünde yazılan ilk eser olmasıdır. Kitapta Mevlana ve yanında bulunanların menkıbeleri anlatılmıştır. Eserde; Ulu Arif'in Erzurum'a birkaç kez geldiğinden ve kentin o dönemki sosyal, siyasal ve kültürel durumundan bahsedilmektedir.²⁸

j. Seyahatnameler

Ortaçağ Anadolu coğrafyası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan en önemli seyyahlardan olan İbn Battûta 1333-1355 tarihleri arasında Anadolu'yu gezerek bu coğrafyayla alakalı bilgiler vermiştir. A. Sait Aykut tarafından 2004 yılında Türkçe'ye kazandırılan bu eser Yapı Kredi Yayınları tarafından basılmıştır.²⁹ Seyyah Anadolu gezisinde önce Batı Anadolu'da Denizli, Milas, Bursa, Bergama, Balıkesir, Gerede, Karaman, Birgi, Kastamonu, Manisa ve Antalya'ya uğramış, sonrasında Orta Anadolu'ya geçerek Eratna Bey ile görüşmüştür. Bu Anadolu gezisi sırasında ayrıca İstanbul'a giderek Bizans Sarayını ziyaret etmiş,³⁰ burası hakkında da bilgiler vermiştir. Kısa süre de olsa Erzurum kentine de gelen İbn Battûta, kentte Ahi Tuman'ın zaviyesinde misafir edilmiştir. Burada konakladıktan sonra ahilik kurumunun sosyal hayattaki yeri hakkında elde ettiği bilgileri seyahatnamesinde anlatmıştır.³¹

Anadolu Selçuklu Devleti dönemi Anadolu'yu ziyaret eden önemli bir seyyah da Marco Polo'dur. Çalışmamızda yararlandığımız eserin Türkçe tercümesi 1979 yılında Filiz Dokuman tarafından yapılmış ve eser Tercüman Yayınları'nda basılmıştır.³² Seyyah 1294 tarihinden

²⁵ Fayda, 2013.

²⁶ Ahmed bin Yahyâ El-Belâzurî, 2013.

²⁷ Yazıcı, 1973.

²⁸ Ahmet Eflâkî, 1973.

²⁹ Aykut, 2004.

³⁰ Ekler kısmında Anadolu, Deşt-i Kıpçak ve İstanbul seyahatini gösteren resim bulunmaktadır. Kesik çizgiler muhtemel güzergâhı gösterir (Bkz.: Ek 1) (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, 2004).

³¹ İbn Battûta Tanci, 2004.

³² Dokuman, 1979.

önce, İstanbul ve Trabzon'u geçtikten sonra Anadolu gezisine başlamıştır. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu kentlerini ziyaret eden seyyah Erzurum'a da uğramıştır. Bu kentte geçirdiği sürede Erzurum'la alakalı geniş bilgiler vermiştir. Seyyah Erzurum kentinin geniş otlaklara sahip bir yer olduğunu, Türkmenlerin yazları bu otlaklarda sürülerini otlattıklarını, kışın ise soğuktan dolayı buradan ayrıldıklarını anlatmıştır. Ayrıca seyyah Erzurum-Erzincan-Erciş istikametini kullanarak Tebriz'e ulaşmıştır.³³

k. Araştırma Eserleri

Anadolu Selçuklu Devletinin ve bu dönemin Erzurum kentinin siyasi, sosyal, kültürel, dini ve ekonomik olaylarını anlatan bazı araştırmalar yapılmıştır. Çalışmamızda çok kereler faydalandığımız eserlerden bazıları şunlardır:

Anadolu Selçuklu Devleti siyasi tarihi incelenirken Osman Turan'ın yaptığı çalışmalar çok büyük önem arz eder. Özellikle, Selçuklular Zamanında Türkiye adlı eseri çalışmamızda yararlandığımız önemli eserler arasındadır.³⁴ Osman Turan'ın bir diğer önemli eseri olan ve Doğu Anadolu Bölgesinde kurulan ilk Türk beyliklerini anlattığı Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi adlı kitap da çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.³⁵

İslam öncesi Türk kentleri incelenirken Faruk Sümer'in yazmış olduğu Eski Türklerde Şehircilik isimli eserde çalışmamızda faydalandığımız çalışmalar arasındadır.³⁶ Yine aynı yazarın Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Devletleri isimli eseri, çalışmamızda Erzurum'daki mimari eserler anlatılırken başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.³⁷

Tuncer Baykara'nın Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar adlı eseri Anadolu'nun Türk fetihleri öncesi dönem ve Türk fetihleri sonrasındaki durumuyla ilgili teferruatlı bilgiler vermesi açısından önem arz etmektedir.³⁸ Yine aynı yazarın Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar) isimli eseri de çalışmamızın Anadolu kentleri ve bu kentlerde oluşan kent kültürleri anlatılırken faydalandığımız eserler arasında yer almaktadır.³⁹

Mehmet Nusret tarafından yazılan Tarihçe-i Erzurum Yâhûd Hemşehrîlere Armağan adlı eser 1922 yılında Osmanlıca olarak kaleme alınmıştır. Uzun bir önsözü bulunan eserde

---

³³ Marco Polo, 1979.

³⁴ Turan, 2018a.

³⁵ Turan, 2017.

³⁶ Sümer, 1984.

³⁷ Sümer, 2015.

³⁸ Baykara, 1990.

³⁹ Baykara, 2014.

Erzurum kentinin tarihi, coğrafyası, tarihi eserleri ve Erzurum için önem arz eden şahsiyetlerin biyografileri yer almaktadır.⁴⁰

Abdurrahman Şerif Beygu tarafından 1936 yılında kaleme alınan Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri adlı eser Erzurum tarihini anlatan ilk ciddi kitap olması bakımından çok önemlidir. Eserde, Erzurum kentinde hüküm süren Saltuklu Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı Devleti ve Osmanlı Devleti dönemlerindeki tarihi, kültürel ve sosyal olaylar anlatılmıştır. Çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır.⁴¹

İbrahim Hakkı Konyalı'nın 1960 yılında yazmış olduğu Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi adlı eser Erzurum kentiyle ilgili en fazla bilginin bulunduğu eserlerden birisidir. Yazar kitabında Erzurum kentinin tarihini kuruluş döneminden günümüze kadar teferruatıyla anlatmıştır. Özellikle kentte yer alan mimari eserler ve tarihi yapılar hakkında çokça bilgiler vermiştir. Bu eser de sıklıkla faydalandığımız çalışmalar arasındadır.⁴²

Bu kaynakların yanında Gordlevski'nin Küçük Asya'da Selçuklular,⁴³ Fuad Köprülü'nün Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar⁴⁴, İbrahim Kafesoğlu'nun Türk Milli Kültürü⁴⁵, Zeki Velidi Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş⁴⁶, Bahattin Ögel'in Türk Kültür Tarihine Giriş⁴⁷, Mükrimin Halil Yinanç'ın Türkiye Tarihi Selçuklular Devri adlı eserleri de başvurduğumuz çalışmalar arasındadır.

---

⁴⁰ Mehmet Nusret, 1338.

⁴¹ Beygu, 1936.

⁴² Konyalı, 1960.

⁴³ Gordlevski, 2015.

⁴⁴ Köprülü, 1976.

⁴⁵ Kafesoğlu, 1997.

⁴⁶ Togan, 1981.

⁴⁷ Ögel, 2000.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KENTLEŞME VE KENT KÜLTÜRÜ

1.1. Balık ve Kent Kavramları

Türkler günümüzden yaklaşık olarak dört bin yıl önce Orta Asya'da yaşadığı varsayılan bir topluluktur. Rus arkeologlar tarafından yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda bu ırkın Andronovo kültürünün temsilcileri olduğu kabul edilmiştir.⁴⁸ Bu ırk Andronova insanı olarak adlandırılmış ve Türk ırkının prototipini oluşturmuştur. Bunlar, Amuderya güneyinde Pamir'deki dolikosefallerden kesin olarak farklıydılar. Ural dağlarındaki kültürlerle çok sıkı ilişkiler kurmalarından dolayı, Ural dağlarındaki Fin-Ugor'lar ile Türklerin temaslarının da bu çağda başlamış olduğu söylenebilir.⁴⁹

Türklerin konar-göçer bir toplum olduğu ilim dünyasınca yaygın olarak kabul görmektedir. Öyle ki Türk ilim adamlarından bile bu kanaate katılmayan, neredeyse, yok gibidir. Bu ilim adamları yerleşik hayatı ve şehirciliği sadece ekonomik faaliyetler doğrultusunda düşünmüşlerdir. Konar-göçerliğin sosyal muhtevası genellikle göz ardı edilmiştir. Yerleşik hayat anlayışının önem kazandığı Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nde dahi bu önyargılı düşünce tarzından kurtulunamamıştır.⁵⁰

Türklerin kentler kurmaları ya da mevcut bulunan kentlerde yerleşik olarak yaşamaları kısa zamanda meydana gelen bir durum değildir. Millet olarak yaşamaya başladıkları tarihten yaklaşık bin yıl sonra kentler kurulmaya başlanmıştır.⁵¹

Eski Türk toplumlarından olan Göktürkler ve Uygurlar kente balık ismini vermekteydiler. İlerleyen dönemlerde bu kelime balığ olarak da söylenmeye başlamıştır. XI. yüzyılda Karahanlılar ve Oğuzların balık sözcüğü yerine kend (kent) kelimesini kullandıkları bilinmektedir. Bununla beraber Kaşgarlı Mahmud balık (balık) sözünün anlamını bilmekte ve bu kelimenin İslamiyet öncesi yaşayan Türkler tarafından şehir ve kale anlamlarında kullandıklarını belirtmektedir.⁵²

Balık veya balığ kelimesi etrafı surlarla çevrilmiş şehir anlamını karşılamakta olan bir kültür sözüdür. Uygurlar, Çinlilerin surlarla çevrili büyük şehir anlamına gelen ch'eng sözcüğünü Türkçedeki balık sözcüğünün karşılığı olarak görüyorlardı.⁵³

⁴⁸ Karahan, 2012: 426.

⁴⁹ Ögel, 2003: 7.

⁵⁰ Kafesoğlu, 1997: 33.

⁵¹ Sümer, 1984: VII.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, 2020: 84-85.

⁵³ Ögel, 2000: 175.

Kend (kent) sözcüğü ise Oğuzlar ve onlarla beraber hareket edenlerce “köy” anlamında kullanılıyordu. Günümüzden yaklaşık seksen beş yıl öncesine kadar Türkiye’de Orta Kent, Hasan Kent, Şehir Kent, Kaya Kent isimlerini alan yaklaşık yirmi iki kent bulunmaktaydı. Ayrıca günümüzde Azerbaycan’da kend sözcüğünün köy anlamında kullanıldığı bilinmektedir. X. yüzyılda Oğuz hükümdarları olan yabguların kış aylarında ikamet ettikleri Yeni Kend, Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Yeni Köy olarak çevrilmiştir. Bunların yanında Oğuzlar’ın kend sözcüğünü sadece köy anlamında kullanmadıkları, bazı zamanlarda şehir anlamında da kullandıkları bilinmektedir.⁵⁴

Türkçe’de kullandığımız (köylü-kentli) deyimini büyük olasılıkla kentin bu anlamıyla ilgili olabilir. Ancak kent, burada köyün eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Dilbilimciler kend sözcüğünün Soğdca bir kelime olduğunu ve Türkçe’ye bu dilden geçtiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁵

1.2. İslam Öncesi Türklerde Kentleşme

Türklerde ilk olarak Hunların yerleşik hayata geçtiği ve kentleşme ile ilgili yapılar hakkında bilgiler olmakla birlikte Türklerde kent yaşamının başladığına dair bulgulara Göktürk Devleti döneminde daha sık rastlanılmaktadır. Ancak bu mevzuda yanlış anlamının önüne geçmek için belirtilmelidir ki, Göktürk topluluklarının çoğu konar-göçer yaşamı tercih etmekteydi. Bunun yanında yerleşik yaşamı tercih edip köy ve kentlerde yaşayanlar da vardı. Köy ve kentte yaşayanlar tarım yapmaktaydılar.⁵⁶

Türk şehir geleneklerinden söz ederken iki önemli hususa özellikle dikkat etmek gerekmektedir. Birinci husus Türklerde yerleşik hayatın nasıl olduğudur. İkinci husus ise çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan Türklerin şehir hayatıyla uyumu nasıl gerçekleştiği konusudur. Bunların yanında Türkler için söylenecek kesin bir hakikat vardır, o hakikat ise tarihi kaynaklar ve arkeolojik bulgular ışığında kentlerinin var olmasıdır. Çin yazılı kaynaklarında bahsedilen (Ejder, At Pazarı), bu şehirlerin yanında Göktürk kitabelerinde de şehirlerden bahsedilmektedir: (Toğu-balık) gibi. Bu kentlerin yanında İç Asya’da yüzlerce Türk kent kalıntısı incelenerek gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmaktadır.⁵⁷

İslam öncesi dönemde Hakan veya Han’ın oturduğu kentlere Han-şehri anlamına gelen Han-balık denildiği kaynaklarda geçmektedir. Önemli Türk devletlerinden olan Hazarların başkenti Han-balık adını taşımaktadır. Bunun yanında Büyük Moğol İmparatorluğu’na bir dönem başkentlik yapmış olan Pekin de Han-balık ismini taşımıştır. Dönem itibariyle varlığını

⁵⁴ Sümer, 1984: 2.

⁵⁵ Sümer, 1984: 2.

⁵⁶ Can, 2002: 150.

⁵⁷ Baykara, 1990: 33.

bildiğimiz ve hatunlara ait olan kentler de vardır. Türk geleneklerine göre hatunun da geniş bir maiyeti bulunmaktaydı. Hatunun maiyetinde bulunanlar üretimle uğraşmamaktaydı. Eğer hatun bir yerde devamlı olarak ikamet ederse ticaret erbapları ve sanatkârlar oraya giderek bulunulan yerin etrafını surlarla çevirirlerdi. Bu şekilde oluşturulan kentlere de Hatun-şehri anlamına gelen Hatun-balık ismi verilmekteydi. Genellikle Han ve Hatun şehirleri birbirlerine yakın olarak oluşturulurdu.⁵⁸

İslam öncesi Türk devletlerinde hatunlar ile ilgili olan durum Selçuklular döneminde de benzer şekilde devam etmiştir. Selçuklularda hatunlardan bazıları başka şehirlerde bulunan saraylarda yaşarlardı, hatunlar sultanlarla beraber otursalar da oturmasalar da emirlerinde küçük çaplı da olsa idari ve askeri teşkilat bulunurdu. Bunların yanında özel bir hazine ve vezir de hatunun emrine verilirdi. Hatunlar bazı durumlarda yerlerinden ayrılır ve sultanın yardımına gidebilirlerdi.⁵⁹ Selçuklu Devleti'ndeki bu durum Anadolu öncesinde var olan kent kültürünün Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden sonra da devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

İslam öncesi dönemde Orta Asya'da yukarıda bahsedilen kentler haricinde kurulan kentler de vardı. Bu kurulan kentler belirli bir düzen içinde oluşturulurdu. Genel olarak Ordu-balık ve Ordu-kent olarak isimlendirilen bu kentler iç içe geçmiş surlu bölümlerden meydana gelmekteydi. En içteki surlarda hükümdarın sarayı veya ordu başının evi yer alırdı. Askerler ve halk ise dış surların bulunduğu kısımlarda yaşardı.⁶⁰

Göktürk Devleti döneminde bu surlu yerleşim birimleri genel olarak hükümdara, askerlerine ve maiyetine aitti. Kentlerin dışında bazı yerleşim yerleri ise ticaret yolları üzerinde bulunan ve Soğdlar tarafından kurulan güvenlik ve ikmal merkezleriydi. Bunların dışında tarım yapılan yerlerde meydana gelen, yöneticilere ait olan çiftlikler üzerinde inşa edilmiş kale görünümündeki yerleşim yerleri de önemliydi. Halkın büyük çoğunluğu çadırda ve surlar dışında yaşamaktaydı. Yalnızca savaş durumunda surlardan içeri korunmak için giriyorlardı.⁶¹

Arkeolojik çalışmalar neticesinde Orta Asya'da Türklere ait olan topraklarda VII. yüzyılın başlarından itibaren kent ve kasabaların çoğaldığını görmekteyiz. Özellikle VII. yüzyılın ortalarından sonra İslamiyet'in Türkler arasında yaygınlaşması kentleşmeyi hızlandırmış ve büyüklü küçüklü çok sayıda kentin oluşmasını sağlamıştır. Her ne kadar İslamiyet kentleşmeyi özendirilmişse de daha sonraki devirlerde de Türk topluluklarının büyük bir kısmı göçebe yaşamlarına devam etmişlerdir.⁶² Türklerde kentleşmenin yanında göçebe yaşamın uzun süre devam etmesinin çeşitli nedenleri vardı. Örneğin Göktürklerin büyük devlet

⁵⁸ Baykara, 1990: 34.

⁵⁹ Merçil, 2011: 246.; Gündüz, 2012: 140.

⁶⁰ Eravşar, 2002: 341.

⁶¹ Cezar, 1977: 21-25.

⁶² Cezar, 1977: 13-14.

adamı Bilge Tonyukuk yerleşik hayata geçilirse Çinlilerin kalabalık olmalarından dolayı kendilerini yok edebileceğini düşünmekteydi. Bu gibi nedenlerden ötürü bazı Türk toplulukları bilinçli olarak göçebe yaşama devam etmişlerdir.⁶³

Göktürkler öncesi dönemde Orta Asya'da hüküm süren bir diğer Türk devleti olan Hunların temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanmaktaydı. Diğer konar-göçer topluluklarda olduğu gibi Hunlar da daha çok at yetiştirmektedirler. Atların dışında; sığır, deve, yak, koyun ve keçi sürüleri de bozkırda zenginliğin göstergelerinden sayılmaktaydı.⁶⁴ Bunun sonucu olarak Türkler genelde göçebe olarak yaşıyorlardı. Çok az bir kısım ise tarımla uğraşüyor ve bu nedenle yerleşik hayatı tercih ediyordu. Ancak Türklerin çoğunluğu yerleşik hayatı makul olarak görmemekteydi. Oğuz Türklerinin yerleşik hayatı tercih edenleri "yatuk" diye küçümsedikleri bilinmektedir. Bu duruma rağmen Sirderya ve Hazar Denizi dolaylarında ikamet eden Oğuz Türklerinin kentleri vardı ve burada yaşayanlar kent hayatını da bilmekteydi⁶⁵.

İslam öncesi Türk devletlerinde kentleşme olgusunu anlatırken yukarıdaki bölümde bahsettiğimiz konar-göçerlik kavramının ne demek olduğunu bilmemiz gerekmektedir. Türklerin benimsediği göçebelik kavramı bozkırda başıboş gezmek değil, yazları daha önceden belirlenmiş yaylalarda yaylamak, kışları ise yine belirlenmiş kışlaklarda kalmak suretiyle gerçekleştirilen bir yaşam biçimidir. Bu yaşam biçiminin ise yerleşik yaşama yakın olduğu söylenebilir. Zaten yarı göçebelik olarak adlandırılan bu özellik hali hazırda günümüz Türkiye'sinde görülmeye devam etmektedir. Bu geçici iskân yerlerinde yaşayan insanların hem yaylada hem de kışlak olarak kullandıkları yerlerde evleri bulunmaktadır. Ayrıca bu geçici iskân yerlerinde yaşayan insanların tarımla uğraştıkları da bilinmektedir.⁶⁶

Türklerin asıl anavatanları Altay, Tiyan Şan, Şayan Dağları'nı içine alan bölgedir. Diğer bölgelere buralardan yayılmışlardır. Bu bölgenin önemli yerleşim yerleri arasında Koşoy Kurgan, Şirdak Bek, Atabaş (Atbaş), Çumgal, Gulça ve Çaldıvar sayılabilir. Bu yerleşim yerlerinden özellikle Koşay Kurgan ve Şirdak Bek önemlidir. Koşay Kurgan şehri 200 x 280 metre boyutlarında olup dikdörtgen şeklinde sur duvarlarıyla etrafı çevrelenmiştir. Duvarların yüksekliği 8 metre olup oldukça kalın yapılmıştır. Bu duvar kalınlığı temelde 12 metreye kadar çıkmaktadır. Koşay Kurgan şehri belli dönemlerde Türk hanlarına başkentlikte yapmıştır. Şirdak Bek şehri ise 117 x 120 metre boyutlarında olup, sur duvarlarının yüksekliği 6 metre civarındadır. Bu sur duvarlarının köşe kısımlarında yuvarlak masifli kuleler yer almaktadır.⁶⁷

⁶³ Sümer, 1984: 8.

⁶⁴ Kalan, 2012: 2.

⁶⁵ Baykara, 1990: 34-35.

⁶⁶ Baykara, 1990: 33.

⁶⁷ Can, 2002: 151.

1.2.1. Göktürkler

İslam öncesi Türk devletlerinde yerleşik yaşam birimlerinin şehir denilebilecek şekle bürünmesi ancak VI. yüzyıldan sonra Göktürk Devleti döneminde başlamıştır. VI. yüzyılda kurulan Suyab kenti Göktürk Devletine başkentlik yapmıştır.⁶⁸ Suyab'ın yanında aynı bölgede yine önemli kentler oluşturulmuştur. Bunlar; Aşpara, Kayında, Sarıg, Tolek, Şiş Tübe (Nüzket), Aktepe, Harran Cuvan, Sukuluk, Cul (Cil Arık), Çola Kazak, Burana, Yakalığ (Yaka Kent) ve Balasagun (Ak Beşim) dir. Adı geçen kentlerden bazıları Karluklar, bazıları Göktürkler, bazıları ise Türgişler döneminde kurulmuştur. Bu kentlerden bazıları uzun süre önemini korumuştur. Balasagun⁶⁹ kenti önemini koruyan kentlere örnek olarak gösterilebilir.⁷⁰ Bu önemli Göktürk kentlerinden dönemi itibari ile kent planı bulunan ve kent örgütlenmesi gelişmiş olanlar ise Kayında ve Ak Beşim'dir.

Göktürk kentlerinden biri olan Kayında'nın 60 x 190 metre uzunluğunda bir iç kalesi bulunmaktadır. Sur duvarlarının önüne bir de hendek kazılmıştır. Hendeklerle çevrelenen kalesi olan kentlerden birisi de Aşpara kentidir. Bu kent Çu Nehrinin Aşpara kolu üzerinde kurulmuştur. Bunların yanında Issık Gölü'nün batısında konumlanan Burana kenti dörtgen bir plana sahiptir. Bu dörtgen plan üzerine kurulan kentin bir kenarında duvar yapılmamış, yakınından geçen bir akarsuyun ortaya çıkardığı doğal koruma sınırından yararlanılmıştır.⁷¹

Türklerin Anadolu fütuhatından önce de kentleşme bakımından oldukça ileri seviyelerde oldukları bilinmektedir. Bu gelişmişliği gösteren en önemli kentlerden birisi de, tarihi V. ve VI. yüzyıla kadar giden ve kalıntıları günümüzde Kırgızistan'da bulunan Ak Beşim'dir. Arkeolojik kazıları yapılan kentin harabeleri Tokmak kentinde yer almaktadır.⁷² Bu kent, Türklerin yerleşik hayata geçilen en eski yerleşim yerlerinden biri olarak görünmektedir. Bu kent Çu Havzasına ticaret kolonileri kurmak için VI. yüzyılda gelen Soğdlarla, onlardan evvel bu coğrafyayı yurt edinen Türk topluluklarının beraber ikamet ettikleri bir yer konumundadır ve uzun süre Türklere başkentlik yapan kentlerden biri olmayı başarmıştır.⁷³ Bu kentte dört kültür katı tespit edilmiş olup, birinci kat V-VI. yüzyıla, dördüncü kat ise IX-X. yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁷⁴

⁶⁸ Cezar, 1977: 24.

⁶⁹ Balasagun kaynağını Tanrı dağlarından alan Çu nehrinin çevresi eski Türklerin ikamet ettiği bir bölgedir. Öyle ki birçok köy, kasaba ve kent bu nehrin çevresinde inşa edilmiştir. Bu kentlerden biriside Balasagundur. Kentin yeri tam olarak bilinmemekle beraber Ak Beşim harabelerinin olduğu yerde kurulduğu düşünülmektedir. Bunun yanında kentin hangi tarihte ve kimler tarafında inşa edildiği bilinmemektedir. Bkz.: Konukçu, 1992: 4.

⁷⁰ Ögel, 2003: 318-331.; Esin, 1978: 121.

⁷¹ Cezar, 1977: 26.

⁷² Çoruhlu, 2002: 92.

⁷³ Cezar, 1977: 30.

⁷⁴ Cezar, 1977: 31.

Ak Beşim kenti olağanüstü bir şehircilik anlayışıyla oluşturulan kentlerden birisidir. Bu kent, kale, şehristan ve rabad bölümlerinden teşekkül etmiştir. Orta kısımda şehristan yer almaktadır. Kale ise şehristanın ortasında değil batı köşesinde yer almıştır. Rabad bölümü ise bir yana fazla açılabilme üzere şehristanı çevrelemiştir. Kale, kulelerle desteklenerek çok sağlam bir duvarla örülmüştür. Rabadın etrafında yer alan arazi 11 kilometre uzunluğundadır. Bu arazide bina kalıntılarına ulaşılmıştır.⁷⁵

Ak Beşim kenti büyük mahallelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kentin caddeleri muntazam şekilde düzenlenmiş olup, caddelere taş döşenmiştir. Caddelerin kenar kısımlarına kaldırımlar yapılarak insanların bu alanı kullanmalarını sağlanmıştır. Bu yaya kaldırımları ve arklar inşa edilirken kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kentin su ihtiyacı, akarsu ve kuyular vasıtasıyla giderilmiştir. Su dağıtımını ise künk borular aracılığıyla yapılabilmektedir. Çöp, pis su ve hela için ise fosseptik çukurları açılmıştır. Tüm bunlardan yola çıkarak Ak Beşim kentinin çağının çok ilerisinde bir şehircilik anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁶

1.2.2. Uygurlar

İslam öncesi Türklerde yerleşik yaşam denince akla ilk gelen devlet Uygurlardır. Bu devlet, Hunların ve Göktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere kıyasla tam anlamıyla yerleşik yaşama geçmeleri ve taş yerine kâğıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakmaları sebebiyle, eski Türk kültür hayatı açısından çok önemli sonuçlar ortaya çıkarmışlardır. Siyasi tarihlerinden çok kültür tarihleri daha ağır basan Uygurlar, Orta Asya Türk Tarihi açısından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini devam ettirebilmeleri yönünden çok büyük önem arz etmişlerdir.⁷⁷

Bu devletin önemli hükümdarlarından olan İl İtmiş Bilge Kağan Türkler için önem arz eden Ordu Balık kentini kurmuştur. İl İtmiş Bilge Kağan siyasi ve askeri becerileri çok yüksek olan bir hükümdardı. Bu özelliklerinin yanında reformist düşünceyle hareket etmiştir. Bu hükümdar kitabeler yazdırmış, kentler kurdu muştur. Bu sayede medeni gelişmenin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.⁷⁸

Göktürk hükümdarlarının çoğunun kentler kurmayı düşünmesi şüphesiz İl İtmiş Bilge Kağanı da etkilemiştir. Ögedey Kağan döneminde de (1229-1241) İl İtmiş Bilge Kağan'ın kurduğu kentin yakınında Kara Kurum kenti inşa edilmiştir. Bu kentin kurulmasında o dönem yıkıntı halinde olan İl İtmiş Bilge Kağan'ın kentinden etkilenilmiş olması olası bir durumdur.⁷⁹

⁷⁵ Can, 2002: 151.

⁷⁶ Cezar, 1977: 31.

⁷⁷ İzgi, 1989: 13.

⁷⁸ Sümer, 1984: 32.

⁷⁹ Sümer, 1984: 33.

Öyle ki Kara Kurum kentinin kurulduğu dönemdeki ismi İl İtmiş Bilge Kağan'ın kentinin ismi olan Ordu Balık'dı. Ordu Balık kentinin kurulması Türklerin toplumsal ve kültür tarihlerinin gelişimi için büyük önem arz eden bir yeniliktir.⁸⁰

Uygur Hakan'ı Moyen Çor'un kurmuş olduğu en önemli kentlerden olan Ordu Balık kentinin kalıntılara ulaşılmıştır.⁸¹ Kent 47-48 Kuzey enlem ve 101-102 Doğu boylam dereceleri arasında yer almaktadır. Kentin kurulduğu yer yukarı Orhun Irmağı'nın sol kıyısı ve Ugeynor (göl)' un doğusunda yer alan Tatalhayn bozkırlarıdır. Kentin kurulduğu bozkırın ağacı az olmakla beraber, otu ve yeşilliği çok olan bir düzlük alandır. Ordu Balık kentinin sol tarafında bir çay bulunmaktadır. Bu çay Orhun Irmağı'na kadar uzanmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın Abideleri kentin kuzeydoğusunda Höşöö Tsaydam Gölü'nün yakınlarında yer almaktadır.⁸² Hunların başkenti olan Ejderler şehri, Göktürklerin Ötüken kenti ve Moğolların önemli kentlerinden olan Kara Kurum da Ordu Balık kenti ile aynı havzada yer almaktadır.⁸³

IX. ve X. yüzyıldaki Türk kentleriyle ilgili bilgileri 982 tarihinde yazılan Hudud'l- Alem isimli coğrafya eserinden öğrenebilmekteyiz. Bu eserde Türklerin kurdukları kentlerle ilgili olarak kısa ama önemli bilgiler verilmektedir. Bu eserdeki bilgilerin çoğu aynı yüzyılın ilk çeyreğinde yazılmış olan Ceyhani ve Belhi'nin günümüze kadar gelebilmeyi başarabilmiş eserlerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.⁸⁴

Hudud'l- Alem adlı eserde Uygur ülkesinde yer alan on yedi kentten bahsedilmektedir. Ancak bu on yedi kentten yalnızca birkaçının adları okunabilmiş ve yerleri tespit edilebilmiştir. Okunuşu ve yeri belirlenebilen kentlerden birisi Çinlilerin Kao-Çang dedikleri Çinaniketh isimli kenttir. Çinliler bu büyük Türk kentine Kao-Chang diyorlardı. Bu kent Turfan'ın 45 kilometre güneydoğusunda yer almaktadır. Uygurlar ise bu kente Koçu ismini vermişlerdi. Ayrıca bu kentin XIII. yüzyıla gelindiğinde Kara Hoca ismiyle anıldığı bilinmektedir. Hudud'l- Alem'de ismi geçen bir diğer kent ise Penci Kend'dir. Bu kentin Türkçe karşılığı Beş Balık'tır. Beş Balık kenti doğu Tien-Şan'ın kuzeyinde yer alan düzlükte kurulmuştur. Çin Elçisi Wang-Yen-Te'nin sefaretnamesinden yola çıkarak X. yüzyılın sonlarına doğru Beşbalık kentinin bağlık, bahçelik civarında kayıkla gezilebilen gölü bulunan bir yer olduğunu, ayrıca kentte yaşayan altın, bakır, gümüş ve demir işçiliğinde usta zanaatkarların bulunduğunu öğrenebilmekteyiz. Ancak bu kent Moğol hâkimiyeti sırasında harap olmuştur. Uygur

⁸⁰ Cuveynî, 2013: 101.

⁸¹ Kafesoğlu, 1997: 322.

⁸² Sümer, 1984: 34

⁸³ Ögel, 2001: 667.

⁸⁴ Sümer, 1984: 43.

Hakanları yazın havası serin ve güzel olduğundan ötürü Beşbalık kentinde oturmayı tercih ediyorlardı.⁸⁵

Kaşgarlı Mahmud ise yaşadığı dönemde Uygurlara ait kentlerin en önemlileri hakkında bilgiler vermiştir. Beşbalık, Koçu, Can Balık, Sülmi ve Yengi Balık isimli kentler bunlardan bazılarıdır. Bu kentlerden Can Balık, Beşbalık'ın batısında ve Manas'ın doğusunda yer almaktadır. Yengi Balık kenti Manas ile Hatukbay arasındaki mevkide yer alırken, Sülmi kenti Koçu kentinin kuzeydoğusunda konumlanmıştır. Balık sözcüğü Uygur ülkesinin batısında kalan yerlerde kullanılmamaktadır. Bu durumu Kaşgarlı Mahmud da doğrulamaktadır. Batıda yaşayan Türkler şehir için balık sözcüğü yerine Soğdca bir kelime olan kend'i kullanıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud Uygurların en tanınmış kentlerinden bahsetmiştir. Bu kentlerin yanında Uygurlara ait olan çok sayıda kent, kasaba ve köylerin de olduğu bilinmektedir.⁸⁶

1.2.3. Horasan, Maverâünnehir ve Harezmi Bölgesi

Horasan, Maverâünnehir ve Harezmi bölgeleri İslam öncesi dönemde Türklerin çoğunlukla yaşadıkları yerlerden bazılarıdır. Özellikle V. yüzyıla gelindiğinde Horasan ve Maverâünnehir bölgelerindeki kentlerin etrafı duvarlarla çevrilerek kale tipi bir görünümün elde edilmiştir.⁸⁷ Tarihi kaynaklar VIII. yüzyıldan önceki dönemde de Türklerin bu bölgede yoğun şekilde yaşadıklarını bize göstermektedir. Türklerin özellikle etrafı kale ve surlarla çevrili olan Dihistan ve Cürcaniye gibi kentlerde yaşamayı tercih ettikleri bilinmektedir.⁸⁸ Bu coğrafyada bilhassa VI. ve VII. yüzyıllarda büyük kentler meydana gelmiştir. Bu kentlerden bazıları Maverâünnehir'de Sermerkant, Buhara, Tirmiz iken; Horasan bölgesinde Merv, Nişapur'dur. Baktirya'daki önemli kent ise Belh'tir.⁸⁹

Yukarıda bahsettiğimiz kale tipi yerleşimlerin en fazla görüldüğü yer Harezmi bölgesidir. Toprak Kale, Yake Persan ve küçük Kavat Kale'yi bu kale tipi yerleşimlere örnek olarak gösterebiliriz. Harezmi bölgesindeki bu kalelerin zamanla büyüyerek kasaba formuna ulaştıklarını söyleyebiliriz. Berkut Kale, Teşik Kale, Kum Baskan Kale, Buran Kale, Naib Kale, Narincan kentlerini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz. Harezmi bölgesinde zaman içerisinde büyüyüp gelişen kentler de vardır. Bunlar Ürgenç (Cürcaniye), Git, Kat, Beratigin ve Kerder isimli kentlerdir.⁹⁰

⁸⁵ Hudûdü'l-Âlem, 1937: 269-272.

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, 1985: 113.

⁸⁷ Can, 2002: 151.

⁸⁸ El-Belâzurî, 2013: 383-384.

⁸⁹ Cezar, 1977: 55.

⁹⁰ Togan, 1951: 12-13.

İslam öncesi Türk devletlerinden olan Hazarların yaşadıkları bölgede kentler kurduklarını, tarihi kaynaklar sayesinde öğrenebilmekteyiz. Belencer, Etil (Ak Kale), Saksın (Suvar), Varasan, Sarkil (Sarkel), Kabale, Taman Tarhan (Samkirç), Semender, Bigindi ve Fisuh önemli Hazar kentlerindedir. Önemli Hazar kentlerinden olan Sarkil (Sarkel)' de yapılan kazı çalışmalarında 180 x 125 metre büyüklüğünde, yapı malzemesi olarak tuğla kullanılan surla çevrelenmiş kale kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Surun dört köşesinin her birinde kuleler inşa edilmiştir. Bunun yanında surların dış kısmında kalan bölgede yaşam alanlarının olduğu görülmüştür. Bu da Sarkil kentinin sadece yaşam alanı olarak bir kaleden teşekkül etmediğini göstermesi açısından önemlidir.⁹¹

Hazar Devleti'nin topraklarında, özellikle İtil kentinde çok sayıda Müslüman tüccar ticaret için bulunmaktadır. Arapların anlatımına göre hiçbir ürün yetiştirilemeyen bu yerde (İdil ağzında) büyük bir kentin kurulmasının nedeni bölgede gerçekleşen ticaretin çok büyük seviyelerde olmasıdır. Bu durumun yanında Hazar Devleti, sınırları güneybatı tarafında bulunan Dağıstan Bölgesi sebebiyle İslam Ülkeleri ile komşudur. Bu nedenle bölgede sürekli askeri çatışmalar meydana gelmekteydi. Gerçekleşen bu çatışmaların sonucunda Hazar hükümdarları Dağıstan'da bulunan başkentlerini terk ederek İdil ağzına gittiler ve burada yeni bir başkent kurdular.⁹²

Yukarıdaki bölümde İslam öncesi dönemde Türklerin kurdukları kentlerden bahsetmeye çalıştık. Bir de Türklerin İslam diniyle tanışmaya başladıktan sonra yani Türklerin İslamlaşmaya başlamasıyla ortaya çıkan kentleşme serüvenleri söz konusudur.

1.2.4. İslamlaşma Süreci

VIII. yüzyıl itibariyle Orta Asya coğrafyasında yeni bir devir ve yeni bir kültür görülmeye başlamıştır. Özellikle IX. yüzyıldan itibaren bu coğrafya İslam dini ile tanışmış, bu vesileyle Orta Asya'daki kentlerde İslam dininin etkisi giderek hissedilmiştir. İlk Müslüman Türk Devletlerinden olan Karahanlılar devrinde, eski kentlerde yeni Türk yerleşim alanları oluşturulduğu gibi, yeni kentler de kurulmuştur. Bu kentlerden bazıları Karahanlı Devleti'ne başkentlik de yapmıştır. Balasagun, Semerkant, Kaşgar ve Uzgend başkentlik yapmış olan kentlerdir.⁹³ Bu kentlerin haricinde Karahanlılar'a ait olan önemli yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Bunlar; Ahsikas, Binkas, Bashan, Binakas, Debusiya, Hocend, Buhara, Kasan, İlak, Heftdih, İsficab, İştihan, İtluk, Kermina, Kend, Kiş, Merginan, Al Kuşani Kas, Riştan,

⁹¹ Artamanov, 2008: 409-416.; Cezar, 1977: 65.

⁹² Mesudî, 2004: 66-67.; Barthold, 2017: 72-73.

⁹³ Can, 2002: 153.

Saganiyan, Taraz, Taşkent, Uşrusana ve Yarkend'dir. Ayrıca Karahanlılar döneminde kentlere dini, sosyal ve ticari yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.⁹⁴

Karahanlı Devleti'nde İslam dinini kabul eden Satuk Buğra Han, Kaşgar kentinde ikamet etmiştir. Torunu olan Buğra Han Harun bin Musa ise Balasagun kentinde yaşamayı tercih ederek Maverünnehir'in fethine bu kentte yaşarken başlamıştır. Daha sonraki süreçte Kaşgar ve Balasagun kentleri Karahanlı hanedanından bir hanın kontrolünde olan kentler olarak beraber anılmıştır. Balasagun kentinin bir başka önemli özelliği ise İslami edebiyat eserlerinde az da olsa isminin zikredilmesidir. Bu özelliğinin yanında Balasagun kentinin coğrafi konumunu doğru olarak belirleyecek hiçbir veri bulunmamaktadır. X. yüzyıl coğrafyacıları arasında Makdisi haricinde hiç kimse bu kentten bahsetmemektedir. Ancak Makdisi de kentin yerini göstermemektedir.⁹⁵

Türklerin İslamlaşma sürecinde kurdukları bir diğer önemli devlet Gazneliler'dir. Bu devlet döneminde karşımıza önemli kentler çıkmaktadır. Gazne, Belh, Serahs, Nişapur, Tus, Merv, Sangbest, Lahor, Bust, Leşkeri Bazar önemli Gazneli kentlerindedir. Özellikle Leşkeri Bazar ordugâh kent olma özelliği taşımasının yanında farklı bir kent düzenlemesiyle önem arz etmektedir. Kent, hükümdar sarayının yakınında inşa edilmiştir. Bunun yanında kent cami, idari yapılar, bahçe, erzak depoları, askeri pazar ve kışladan teşekkül etmektedir.⁹⁶

Türklerin Anadolu fütuhâtını başlatan devlet olan Büyük Selçuklu Devleti sırasıyla Nişapur, Merv ve en sonunda Rey kentlerini başkent olarak kullanmıştır. Türklerin İslam dinine yoğun olarak geçtiği bu süreçte Selçuklu kentlerinin fiziki dokusu da normal olarak değişmeye başlamıştır. Orta Asya'da İslam dinini kabul eden ilk Türk Devleti Karahanlılar ve sonrasında Gazneliler devrinde gerçekleşmeye başlayan kentlere dini, sosyal ve ticari yapılar inşa etme olayı Büyük Selçuklu Devleti devrinde artarak devam etmiştir. Türk kentleri özellikle bu dönemde büyük bir gelişme göstermiştir.⁹⁷ Öyle ki 1222 tarihinde Semerkant'ı ziyaret eden Çinli gezgin Ç'ang- Ç'un kentte yüz bin hanenin bulunduğunu söylemiştir.⁹⁸ Meşhed, Tus, Sebzevar, Kışmar, Radkan, Zezvan, Hargird, Veramin, Damgan, Isfahan, Kazvin, Zevvare, Ardistan, Gülpayegan, Buhara, Belh, Herat, Semerkant, Tebriz, Meraga, Musul kentleri Büyük Selçuklu dönemi önemli yerleşim yerleridir. Ancak bu topraklarda yer alan kentlerin büyük bir kısmının Türk olmayan unsurlardan oluştuğunu ve bazı kentlerin kuruluşunun çok eski tarihlere dayandığını bilmekteyiz.⁹⁹

⁹⁴ Cezar, 1977: 98.

⁹⁵ Barthold, 2017: 92.

⁹⁶ Schlumberger, 1952: 251-270.

⁹⁷ Ch'an Ch'un, 2019: 180.

⁹⁸ Barthold, 1990: 93.

⁹⁹ Cezar, 1977: 286-288.

Türkler kentlerini İslam dininin hayat tarzına uygun bir şekle getirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde klasik Türk kentinde dönüşümler ve değişimler olmuştur. En önemli değişimlerden birisi İslam ülkelerinin vazgeçilmez unsurlarından olan Cuma Camii olayıdır. İkinci önemli değişim ise pazarlarda meydana gelmiştir. Klasik Türk kentlerinde şehrin dışında bulunan pazar yerleri İslam dininin kabulünden sonra Cuma Camii'nin yanına taşınmıştır. Bu değişimin en büyük nedeni İslam dininin en önemli ve en büyük ibadeti olan cuma namazı için toplanan cemaatin namazdan sonra potansiyel müşteri olarak görülmesidir. İslam'a geçişle birlikte Türk kentlerinde meydana gelen değişikliklerden birisi de konutlarda olmuştur. Konutlardaki değişimin nedeni İslam dininin özel hayata getirdiği mahremiyet anlayışıdır. Bu anlatılanların yanında İslamiyet'in kabul edilmesiyle Türk kentleriyle ilgili olarak yavaş da olsa yeni dine uygun hal aldıkları söylenebilir.¹⁰⁰

1.3. İslam Öncesi Türk Kentlerinde Sosyal ve Kültürel Hayat

Eski Türk devletleriyle ilgili ilk bilgileri biz Çin yıllıklarından ve yine aynı devletin yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bu bilgilerin yanında bazı seyyahların gezi yazılarından da faydalanarak eski Türk Devletleri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Daha sonraki süreçte özellikle Müslüman coğrafyacılarının çalışmaları bize eski Türk Devletleriyle ilgili bilgiler sunmaktadır.¹⁰¹

Türk tarihinin ilk dönemleri genel olarak Asya ve Avrupa bozkırlarında cereyan etmiştir. Bu nedenle Türklerin yaşayış tarzları, örf ve adetleri, dünya görüşleri, düşünce yapıları hep bu bozkır kültürü etkisinde oluşmuştur. Türklerin tercih ettiği bu bozkırlar otlakları sayesinde hayvancılığa elverişli yerler ve bunun yanında kuru tarım da yapılabilecek yüksek yaylalardı. Bir milletin tarihi kültürünün oluşmasında tek başına coğrafi şartlar etkili olmamakta, bunun yanı sıra insan unsuru da önemli rol oynamaktadır.¹⁰²

Büyük kültürlerin kaynağı kent ve ziraat hayatının gelişmiş olmasıdır. Türkler de bu kentler ve ziraat bölgeleri için sürekli mücadelelere girişmiştir. Çoğu Türk devleti Orta Asya'da uzunca seneler kentleri ve bu ziraat bölgelerini ele geçirmek, ele geçirdikten sonra ise elde tutmak için büyük savaşlar vermiştir. Öyle ki bu bölgeler birkaç yıl ara ile durmadan el değiştirmiştir.¹⁰³

Bu mücadelenin nedeninin yerleşmiş bir kültür oluşturmak ve refah seviyesi yüksek bir toplum meydana getirmek olduğu söylenebilir. Diğer milletlerde olduğu gibi Türkler de hem

¹⁰⁰ Can, 2002: 155.

¹⁰¹ Karahan, 2012: 431-432.

¹⁰² Çandarlıoğlu, 2003: 92.

¹⁰³ Ögel, 2000: 143.

yaşadıkları dönemi düşünmüş hem de gelecek nesillere sağlam temeller üzerine oturmuş bir kültür yapısı bırakmak istemişlerdir. Türklerin bu kültür yapısını oluşturabilmeleri yerleşik yaşama geçmeye başlayınca olabilmıştır. Bu nedenle Türkler eski zamanlardan beri çok sayıda kent kurmuş ya da var olan kentleri kendi yaşam tarzlarına göre düzenlemiştir.

Kentler, insanlarda olduğu gibi devamlı bir değişim ve dönüşüm halindedirler. Türklerin yaşadığı kentleri bu bakış açısıyla incelediğimizde, kentlerin içinde yaşayan topluma bağlı olarak şekil aldığını ve bir değişim sürecinden geçtiğini görebiliriz. Türk kentlerinin değişim ve gelişim süreci her yerde aynı olmamış, toplumsal ve fiziksel şartlar bu kentlerin gelişimlerinde önemli rol oynamıştır. Bunların yanında Türk kenti olarak bildiğimiz çoğu yerleşim birimi Türklerden önce başka uygarlıklarca kurulmuştur. İşte bu yüzden kentlerde toplumsal ve fiziki olarak değişimlerin yaşanması doğal görülebilir.¹⁰⁴

Hun ve Göktürk Devletleri dönemlerinde Türkler ekseriyetle göçebe olarak hayatlarını idame ettirmekteydiler. Bu dönemdeki Türk yerleşik hayatı ticari, idari, askeri ve zirai faaliyetler için inşa edilmiş kale benzeri yerleşim birimleriydi.¹⁰⁵ Bu yerleşim birimlerinden idare için oluşturulmuş olanlar han ve prenslerin karargâh olarak düşündükleri yerlerde inşa edilirdi. Askeri yerleşimler stratejik konumu önemli olan yerlerde, ticari yerleşim birimleri ticaret yollarının geçtiği güzergâhlarda, zirai yerleşim birimleri ise tarım yapılabilecek verimli havzalarda kurulurdu. Çeşitli amaçlar için inşa edilmiş olsalar bile bu ilk yerleşim yerleri birbirlerine benzeyen özellikler taşımaktaydı. Bu yerleşim yerlerinin birbirine benzemesinin nedenlerinden birisi dönem itibarıyla yapı ve teknik işlerinin belirli bir grubun tekelinde toplanmasıydı. Bir diğer önemli neden ise kuruluş maksadı ne olursa olsun ilk yerleşim yerlerinde güvenlik düşüncesi öncelikli konuların başında geliyordu ve bu nedenden ötürü inşa edilen tüm yerleşim birimleri birbirine benzemektedir.¹⁰⁶

1.3.1. Hunlar

Türklerin kurduğu en önemli devletlerden olan Hunlar etrafi surlarla çevrili yerleşim birimleri oluşturmuş olsalar da geniş bozkır coğrafyasında hayatlarını idame ettirmekteydiler. Bu nedenle ekonomik faaliyetlerinde bu bozkır etkisi hissedilmektedir. Bozkır ekonomisi ise daha çok hayvancılık üzerine kuruluydu. Hayvancılık, ekonomik faaliyetlerin yanında Hunların hayat tarzıydı. Bu durum genel olarak göçebe yaşamı tercih edenler için geçerliydi. Etrafi

¹⁰⁴ Can, 2002: 155.

¹⁰⁵ Kalan, 2012: 3-4.

¹⁰⁶ Can, 2002: 155-156.

surlarla çevrili yerleşim birimlerinde yaşayan Hun halkı ise az da olsa tarım¹⁰⁷, avcılık ve balıkçılık ile uğraşmaktaydı. Bunun yanında Hun ekonomisini güçlü kılan bir diğer önemli faaliyet ise askeri seferlerdi.¹⁰⁸ Hunlar yapılan bu ticari faaliyetler ile yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılamıyor aynı zamanda ithalat da yapıyorlardı. Diğer devletlerde olduğu gibi Hunlar da üretmedikleri veya az ürettikleri ürünleri başka devletlerden özellikle de komşusu olan Çin'den ithal ediyordu. İthal edilen malların başında tarım ürünleri gelmekteydi.¹⁰⁹

Hun ülkesinde hükümdarlar dâhil olmak üzere tüm halk evcil hayvanların etlerini yedi. Ayrıca bu yedikleri hayvanların derilerinden kendilerine kürkler yaparak giyerlerdi.¹¹⁰ Hunlarda hayvana ve hayvancılığa verilen önemi, onların günlük hayatta kullandıkları malzemelerden, yediklerinden ve içtiklerinden anlayabilmekteyiz. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bilgilere göre Hunlar at, koyun ve sığır¹¹¹ beslemekteydiler.¹¹² Hayvancılığa verilen önemin bir diğer göstergesi de Hun ordusunda bulunan atların renklerine göre düzene sokulmuş olmasıdır.¹¹³

Hun yerleşik kültürü hakkında bilgi edindiğimiz önemli kaynaklardan birisi de kurganlardır. Rus arkeolog S. I. Rudenko 1924 tarihinde Güney Sibiry'a'da Altay Dağları eteklerinde yer alan Pazırık bölgesinde yaptığı çalışmalarda Hun kurganlarını günyüzüne çıkarmayı başarmıştır. M.Ö. IV. ve III. yüzyıllara tarihlenen bu kurganlarda binlerce yıl bozulmadan kalmayı başaran insan ve hayvan cesetleri bulunmuştur.¹¹⁴ Kurganlarda bu cesetlerin yanında halı, örtü parçaları, kumaş ve çeşitli malzemelerde elde edilmiştir. Türkistan'da Şibe, Tüekta, Pazırık, Katanda, Karakol, Noin Ula'da bulunan kurganlarda elde edilen giysi, at koşum takımları, silahlar ve günlük hayatta kullanılan malzemelerden yola çıkarak yerleşik Hun Kültürü hakkında fikir sahibi olabiliriz.¹¹⁵

Kent kültürünü oluşturan önemli unsurlardan birisi de hiç şüphesiz o kentte yaşayan topluluğun inanç durumudur. Hunların oluşturdukları ve yaşadıkları çok fazla kent olmamakla

¹⁰⁷ Hunlarda tarım faaliyetlerinin azda olsa yapıldığına dair hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Çinli tarihçi Shi Gu eserinde; Hun ülkesinde soğukların erken başlamasına ve topraklarının tarım yapılması için elverişsiz olmasına rağmen Hunların ekin yaptıklarını söylemiştir. Bkz.: Kalan, 2012: 2.

¹⁰⁸ Kalan, 2012: 2-3.

¹⁰⁹ Sarıtaş, 2005: 107.

¹¹⁰ Bedirhan, 2009: 77-78.

¹¹¹ Hunlar'da yetiştirilen önemli hayvanlardan birisi sığırdır. Sığır o kadar önemliydi ki yetiştirilemediği dönemlerden olan Hsiung-nu'ların M.S. 47 tarihinde ikiye ayrılmalarından sonra Güney ve Kuzey Hsiung-nu'larının Çin ile ticari münasebetleri çerçevesinde M.S. 50 tarihinde Güney Hsiung-nu'lar, ataları gibi bir rehineyi Çin sarayına göndermişlerdir. Karşılığında pek çok hediye almışlardır. Bu hediyelerin dışında, 10.000 parça ipekli mamul, 10.000 hu ipek, 25000 hu pirinç ve 36.000 baş sığır almışlardır. M. S. 47'den sonra Güney Hsiung-nu'ların ekonomik hayatının kötü olduğu ve daha önce Çin pazarlarında oldukça fazla satışını yaptıkları sığırı Çin'den aldıkları görülmüştür. Bkz.: İzgi, 1978: 95-96.

¹¹² Sarıtaş, 2005: 108.

¹¹³ Esin, 2002: 136.

¹¹⁴ Rudenko, 1970: 13.

¹¹⁵ Diyarbakirli, 1969: 143-144.

beraber surlarla çevrili yerleşim birimleri olduğu bilinmekte olup; buralarda yaşayan ve bunun yanında göçebe olarak hayatlarını sürdüren Hunların inançlarının esaslarını Tek Tanrı (Gök Tanrı) inancı oluşturmaktaydı.¹¹⁶ Türkler hariç hiçbir eski millette görülmeyen bu dini inanışta Tanrı her şeyin merkezinde yer almaktadır. Yaratıcı mutlak hâkimiyet sahibidir. Türkçede yer alan ulu varlık anlamındaki bayat (kadim), idi (sahip), açu (baba), çalap (Tanrı), ogan (kadir) tabirleri Tanrı'nın birer sıfatı olarak düşünülebilir.¹¹⁷

1.3.2. Göktürkler

Göktürkler, İslamiyet öncesi Türk tarihinin ikinci büyük aşamasının yaşanmasını sağlamıştır. Hunlarla ilgili bilgileri öğrendiğimiz Çin kayıtları, Göktürklerle ilgili bilgiler için de başvurulması gereken en önemli kaynaklardır.¹¹⁸ Bunun yanında Türkçe yazılmış ilk kaynaklardan olan ve Orhun'da VIII. yüzyılın ilk yarısından kalan kitabeler de Göktürlere aittir. Bunun yanında Türklerin daha önceki dönemlerde de yazıları olduğu bilinmektedir. Zaten çok büyük topraklara yayılmayı başarabilen Türk Devletlerinin yazı olmadan idare edilebilmesi imkân dâhilinde değildir.¹¹⁹

Göktürlere ait olan maddi kültür kalıntıları, Hunlarda olduğu gibi yalnızca mezar kalıntılarında oluşmamaktadır. Bu dönemden kalma kalıntılar Hun dönemine nazaran daha düzgün ve sağlam biçimde günümüze ulaşmıştır. Bu durumdan daha önemli ve kıymetli olan husus ise yukarıda da bahsettiğimiz üzere Göktürklerin kendilerine ait bir yazı sistemi geliştirerek kendi dillerini oluşturup günümüze yazılı materyaller bırakmalarıdır. Tüm bunların yanında Hunlar döneminde pek fazla karşımıza çıkmayan heykel ve balbal kalıntıları yine Göktürkler döneminde çok fazla sayıda karşımıza çıkmaktadır.¹²⁰

Göktürklerin kendilerine ait bir yazı dili geliştirmeleri ve bunun sonucunda günümüze yazılı materyaller bırakmaları sayesinde ilk kez bir Türk devleti hakkında kendi anlattıklarından yola çıkarak bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu yazılı belgeler sayesinde dönem itibariyle Göktürklerle ilgili çoğu alanda kapsamlı bilgilere ulaşabileceğimiz söylenebilir. Bilgi sahibi olduğumuz alanlardan birisi de Göktürklerin oluşturdukları yerleşim birimleri ve bu oluşturdukları birimlerdeki yaşayış tarzlarıdır.

Göktürklerin kurdukları kentlerdeki sosyo-kültürel yapıyı anlayabilmemiz için, bakmamız gereken öncelikli unsurlardan birisi bu yerleşim birimlerinde yaşayan halkın

¹¹⁶ Bedirhan, 2009: 81.

¹¹⁷ Kafesoğlu, 1980: 65.

¹¹⁸ Sarıtaş, 2005: 142

¹¹⁹ Kafesoğlu, 1997: 335.

¹²⁰ Sarıtaş, 2005: 142.

gündelik yaşamalarında kullandıkları eşyaların neler olduğudur. Kaynaklardan yola çıkarak Göktürk kentlerinin gündelik hayatını ve kullanılan eşyaları anlatmaya çalışacağız.

Göktürk Devleti, Hun Devleti'nden daha geç tarihlerde kurulmuş ve egemenlik sağlamıştır. Buna rağmen Hunlardan günümüze kalan gündelik eşya sayısı Göktürlere oranla daha fazladır. Göktürkler gündelik yaşamda kullanacakları ürünleri, genelde altın, bronz, demir, ağaç ve topraktan imal etmekteydiler. Her ne kadar gündelik yaşamda kullanılan ve günümüze ulaşan eşya sayısı Hunlarda daha fazla olsa da Göktürkler döneminden günümüze ulaşan heykel, dokuma eşyaları ve yazılı eserler çok daha fazladır. Ürün yapımında en çok kullanılan maden ise demirdir. Bunu arkeolojik kalıntılar ve Çin kaynaklarından yola çıkarak anlayabilmekteyiz. Bunların yanında Bizans kaynaklarında Göktürklerin demircilikte ne kadar mahir oldukları anlatılmaktadır. 568 tarihinde Bizans imparatoru II. Justinus'un elçisi olarak Göktürk ülkesine doğru yola çıkan Zemerkhos¹²¹, Sogdların topraklarına vardığında mola vermiştir. Bu mola yerinde bir Göktürk kabileyle karşılaşmış ve bu Göktürk kabilei Bizans elçisi ve yanındakilere demirden yapılmış aletler satmışlardır.¹²² Bu bilgidен yola çıkarak Göktürk kentlerinde çok miktarda demir madeni çıkarıldığı, madenden eşyalar yapılarak satıldığı söylenebilir.

Demirden yapılan eşyaların yanında ayrıca Göktürk kentlerinde kazanlar, taslar, çömlekler, içki kadehleri, tabaklar, fincanlar, kavanozlar, bıçaklar, çaydanlıklar, kepçeler, at koşum takımları, kandiller, askeri eşyalar, ok uçları, yaylar, mızrak uçları, kınlar, zırhlar ve arabalar da yapılmaktaydı.¹²³

Göktürkler döneminde sosyo-kültürel yapının nasıl olduğunu anlayabileceğimiz hususlardan birisi de kurdukları kentlerdeki yaşayan halka özel mülkiyet hakkı tanımış olmalarıdır. Bu özel mülkiyet tarım arazileri üzerinde olmaktadır. Ayrıca Göktürk halkı hür yaşamaktaydı. Bunu Bizans kaynağı *Tactica*'dan öğrenebilmekteyiz. Özel mülkiyet kişilerin hakkı olduğundan insanlar bu hakka sahip oldukları ölçüde hür olmaktadır. Göktürkler çağdaşı ülkelerden insan hak ve hürriyetleri bakımından çok öndedir. Göktürk metinlerin hiçbirinde köle kelimesi geçmemekte olup, yalnızca kul tabiri metinlerde kullanılmıştır. Bu kul tabiri köle anlamında olmayıp, bazı siyasi ve medeni haklara sahip olmamak anlamında kullanılmıştır. Göktürklerdeki kul tabirinden kölelik değil esirlik ifade edilmek istenilmiştir. Çünkü kölelik ve esirlik sosyal ve hukuki açılardan bakıldığında birbirinden farklı tanımlamalardır.¹²⁴

¹²¹ Zemerkhos, Bizans İmparatoru tarafından Türkler ile çeşitli ticaret anlaşmalarını denetlemek için görevlendirilen bir elçidir. Bkz.: Şahin, 2018: 140.

¹²² Ligeti, 1986: 63-64.

¹²³ Sarıtaş, 2005: 149-157.

¹²⁴ Kafesoğlu, 1997: 238-239.

Göktürk kentlerindeki ekonomik faaliyetler de bir kent kültürünün oluşmasını sağlayan faktörlerdendir. Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de ekonomik faaliyetlerin en başında hayvancılık gelmekteydi, bu faaliyeti tarım ve ticaret takip etmekteydi. Hayvanların etinden, sütünden ve derisinden bu dönemde de yararlanmaya devam edilmiştir. Hakan önderliğinde avcılık faaliyetleri de devam etmiştir. Hun devrinde zenginliğin bir göstergesi olan at sayısına bu dönemde koyun da eklenmiştir. Ticarete ise özellikle Çin ülkesine mallar götürülerek satılmıştır. Ticari olarak önem arz eden İpek Yolu üzerindeki şehir devletlerine hâkim olan Göktürkler, ekonomik olarak daha refah yaşamışlardır. Komşu ülkelerle yapılan ticari faaliyetlerde Göktürkler de diğer Türk Devletleri'nde olduğu gibi genelde canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvani gıda ürünleri satmış, karşılığında hububat ve giyim eşyaları almıştır.¹²⁵

Göktürk yerleşim birimlerindeki sosyo-kültürel yapının oluşmasında önemli yer tutan olgulardan birisi de bu yerleşim yerlerinde yaşayan halkın nasıl bir dini inanışa sahip olduklarıdır. Göktürklerin dini inanışlarıyla ilgili çok sayıda kaynak bulunmaktadır. İbrahim Kafesoğlu'nun da belirttiği üzere, bozkır bölgelerindeki dini inanışların Şamanlığa bağlanması bir âdet halini almıştır. Bu düşünceye göre eski Türk dini inanışını Şamanlık oluşturmaktadır. Bu düşüncenin sebebi özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Orta Asya Türkleri bunların başlıcaları (Altaylılar ve Yakutlar) arasında, özellikle Radloff, Verbitski, Seraşevskiy, Anohin gibi Rus araştırmacıların tespitleri sonucunda ortaya çıkmıştır.¹²⁶

Bu düşüncenin yanında yine İbrahim Kafesoğlu, Türklerin eski dini ile alakalı olarak, Göktürklerde senenin beşinci ayının ikinci yarısında Gök Tanrı'ya ve atalara kurbanlar kesildiğini, bu inanışın sadece Göktürklerde değil Hunlar ve Uygurlarda da görüldüğünü söylemektedir.¹²⁷ Ayrıca ölüm halinde yas törenleri düzenlenir, bu törenlerde saç baş dağıtılır ve bir matem havasına girilirdi. Hunlarda, Göktürklerde, Uygurlarda ve Oğuzlarda görülen ölü için yapılan törenlere “yoğ” ismi verilmekteydi.¹²⁸

1.3.3. Uygurlar

İslam öncesi Türk devletlerinde yerleşik hayat denince ilk akla gelen devlet hiç şüphesiz Uygurlardır. Bu devlet için İslam öncesi Türk kültür tarihinin en önemli dönemini teşkil ettiği söylenebilir.¹²⁹ Bu düşüncenin sebebi olarak Uygurların çoğunun yerleşik hayata geçişinin yanında, dönemin önemli dinlerinden olan Budizm ve Maniheizmi tercih etmeleri ve bu

¹²⁵ Sarıtaş, 2005: 195.

¹²⁶ Kafesoğlu, 1980: 22.

¹²⁷ Kafesoğlu, 1980: 27.

¹²⁸ Ögel, 2001: 760.

¹²⁹ Sarıtaş, 2005: 236.

inançlara ait olan dini metinleri kendi dillerine çevirmiş olmaları gösterilebilir.¹³⁰ Kültür denince akla gelen ilk unsurlardan olan mimari yapılarda yine Uygurlar döneminde kendine has bir üslup kazanarak önem teşkil etmiştir. Uygurların kabul ettikleri dinlerden olan Budizm, Uygurların Buda medeniyeti oluşturmaya katkı sağlamış, edebiyatta ve sanatta yenilikler yapmasına sebep olmuştur. Uygurlar Budizm'i kabul ettikten sonra ibadetlerini daha iyi yapabilmek ve dine olan saygılarını gösterebilmek için ibadethaneler ve manastırlar inşa etmişlerdir. Bu sebeple dönem itibariyle inşaat faaliyetleri de oldukça gelişmiştir. İnşa ettikleri manastırları Buda'ya uygun şekle getirebilmek için nakkaşlık ve oyma sanatıyla ilgilenecek geliştirmişlerdir. Bunun yanında, Bodhisattva ve Budist rahipleri düşünmek ve anmak için heykeller yapmışlardır. Yapılan heykellerin daha canlı, renkli, süslü görünmesi için altın ve gümüş takılar takılmıştır. Bu da kuyumculuk mesleğinin gelişmesini sağlamıştır.¹³¹

Uygur kentleriyle ilgili Çin'de gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen eserlerin büyük çoğunluğunu mabet kalıntıları, duvarlara renkli olarak çizilmiş resimler ve el yazmaları oluşturmaktadır. Uygurlar dönemine ait gündelik hayatta kullanılan eşyalara rastlanılmamıştır. Bunun nedeni olarak Uygurlar döneminde kullanılan eşyaların toprak altına gömülmesi gösterilebilir. Ele geçirilen buluntuların sanat eseri olarak üretilmiş olduğu düşünülmektedir. Yine bu dönemden kalma askeri eşyalara da ulaşılamamıştır. Bunun nedeni ise Budizm ve Maniheizm dinlerinin savaşı hoş görmeyen etkisidir.¹³²

Uygurlar dönemi kültür hayatının en önemli özelliği kendisinden önce kurulmuş olan Hun ve Göktürlere oranla sayısı milyonlarla ifade edilen yazma eserlerin ve çeşitli maddeler üzerine kaydedilmiş olan kalıntıların varlığıdır. Göktürkler döneminde Göktürk alfabesiyle yazılmış olan eserler olsa da bunların sayısı Uygurların yazdıkları eserlere oranla çok azdır. Bunun yanında Doğu Türkistan'ın Kan-su Eyaletinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen sanat eserleri, Uygur kültür hayatının ne kadar büyük ve zengin olduğunu göstermesi bakımından önem arz eder. Elde edilen bu sanat eserlerinin çoğu Turfan Uygur Kağanlığı dönemine ait olan duvar resimleridir. Bu resimlerde Budizm Dini'nin etkisi çok fazladır. Bu sanat eserlerine ayrıca Kuça, Turfan, Cimsar ve Hoten bölgelerinde sıklıkla rastlanılmaktadır.¹³³

Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi Uygurlarda da yerleşim birimlerindeki sosyo-kültürel yapının nasıl olduğunu gösteren önemli unsurlardan bir diğeri ekonomik faaliyetlerdir. Uygurlar diğeri iki Türk devletinde olduğu gibi hayvancılıkta ileri düzeydeydiler. Yetiştirdikleri

¹³⁰ Eker, 2012: 83.

¹³¹ Abası, 2019: 51.

¹³² Sarıtaş, 2005: 236.

¹³³ Sarıtaş, 2005: 239.

hayvanlar arasında sığır, koyun, at ve deve yer almaktaydı. Ticaretle ve günlük yaşamda kendilerine ait olan parayı kullanmışlardır.¹³⁴ Bunun yanında iç ve dış ticaret çok ileri düzeydedir. Özellikle komşu ülke Çin ile gerçekleştirilen ticaret sayesinde ekonomik olarak zenginleşmişlerdir. Çin ile özellikle ipek ticareti yapmışlar ve bu ticareti kervanlar vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir.¹³⁵

Yukarıdaki bölümde, İslam öncesi dönemde kurulmuş olan üç büyük Türk devletinin, özellikle yerleşim birimlerinde oluşturdukları sosyo-kültürel yapının nasıl olduğundan bahsetmeye çalıştık. Şimdi ise İslam öncesi ve İslam ile tanışma sürecindeki Türk kent dokusunun nasıl olduğunu genel hatlarıyla anlatmaya çalışacağız.

1.3.4. İslamlaşma Süreci

Türk kentleriyle ilgili var olan kaynaklardan hareketle Osmanlı Devleti'ne kadar hiçbir Türk devletinde kentlerin düzenlemesinden sorumlu olan bir belediye teşkilatı olmamıştır. Genel olarak Türk kentinde yapılacak olan düzenlemelere hükümdar veya o kentin emiri karar vermektedir. Türk devletlerinde yerleşik hayatın başlamasıyla ortaya çıkmaya başlayan kale ve kale benzeri yapıların inşası birinci elden hükümdar ve emirlerin elinde olduğundan bu yapılar muazzam bir plan üzerine kurulmuştur. Ancak kale benzeri yapılan ilk yerleşim yerlerinin yanına kentin büyümesiyle inşa edilmeye başlanan yeni konutlar nedeniyle planlı olan kent modelinde bozulmalar meydana gelmiştir.¹³⁶

Türk kentlerinin en önemli yapı elemanlarından birisi tüm Ortaçağ yerleşimlerinde olduğu gibi güvenliği sağlayan sur duvarlarıdır. Türklerdeki ilk yerleşim birimi olan kale ve kale benzeri yerlerde bu sur duvarlarıyla çevrelenmiştir. Bu kale benzeri yerleşim birimlerinden büyük kentlere geçildiğinde bu surlar kaleyi içine alacak şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Çoğu kentte yapılan bu sur duvarlarının yanında içi su dolu hendekler de inşa edilmiştir. Bu hendekler sayesinde hem kent savunması kolaylaşmış hem de kentin su ihtiyacı karşılanmıştır. Bazı kentlerde ise bu hendeklerin üzerine kentin güvenliğini artırmak için köprüler yapılmıştır.¹³⁷

Türk kentlerindeki ana mabet görevi gören yapılar kentin merkez kısmında yer almaktadır. Örneğin; İslamiyet öncesi dönemde Ak Beşim'de, Uygur kenti olan Yar Hota'da yer alan tapınaklar kentin merkezinde konumlandırılmıştır.¹³⁸ İslamlaşma sürecinde bazı eski

¹³⁴ Bedirhan, 2009: 136.

¹³⁵ İzgi, 1987: 30-33.

¹³⁶ Can, 2002: 157.

¹³⁷ Şeşen, 2001: 265.; Şeşen, 1992: 363-367.

¹³⁸ Cezar, 1977: 33-34, 80.

mabetlerin camiye döndürüldüğü bilinen bir gerçektir.¹³⁹ İslamiyet'ten sonraki Türk kentlerinde ibadethanelerin kalenin iç kısmında veya çok yakınında inşa edildiği bilinmektedir.¹⁴⁰ İslam Dini Türk toplumunda belirli bir noktaya ulaşınca özellikle Cuma Camileri kalenin dışına çıkarak Şehristan denen merkezi bir yere gelmiştir. Bunun yanında kentin hâkiminin yeni bir Cuma Camii yapma arzusu bu camilerin sayısını artırmıştır.¹⁴¹

Türk kentlerinin sosyo-kültürel durumunu gösteren önemli yerlerden birisi de çarşılarıdır. İlk Türk kentlerinde bu çarşılar rabadlarda yer alırdı. İlk dönemlerde kurulmuş kentlerin şehristan ve kalelerinde, çarşıların yer aldığı bilinmektedir.¹⁴² Türklerin İslamiyet'i kabulüyle çarşılar İslam kentlerinde olduğu gibi Cuma Camii'nin yakınına gelmiştir. Bu çarşılarda aynı tür malların aynı yerlerde satılması gibi bir durum oluşmuştur. Kurulan bu çarşıların yanında bazı Türk kentlerinde yılın belirli dönemlerinde kurulan panayırlar da söz konusudur.¹⁴³

Türk kentlerinin temelini oluşturan dini, ekonomik, sosyal yapılardan bazıları türbe, hamam, medrese, ribat, hankah, han, zaviye ve kütüphanelerdir.¹⁴⁴ Bu tarz yapılar İslamiyet'e geçildikten sonra caminin etrafına inşa edilmiştir. İslam Dini'nin Türkler arasında hızlıca yayılmaya başladığı XI. yüzyıl ve sonrasında Türk kentlerinde en fazla karşımıza çıkan yapı çeşidi cami ve medreselerdir.¹⁴⁵

Türk kentlerinde halkın ikamet ettiği konutlar avlulu olarak inşa edilmektedir. İslamiyet'i tercih ile bu konut tipi Türk kentlerinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur.¹⁴⁶ Arap coğrafyacıların eserlerinde belirttiklerine göre, Hazar Denizi'nin özellikle dağlık olan kuzey bölgelerinde ahşap iskeletlerin keçeyle kaplanmasından sonra inşa edilen ve eski Türk çadırına benzeyen konutlar vardır.¹⁴⁷ Türk kentlerinde sıradan inşa edilen konutların yanında bir de önemli devlet adamlarının ikamet ettiği saraylar ve köşkler bulunmaktadır.¹⁴⁸ Konut durumuyla ilgili bu bilgilere sahipken, Türk kentlerinin cadde ve sokaklarıyla ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz. Buna rağmen özellikle Uygur kentleri, Göktürk dönemi bazı kentler ve Abbasiler Dönemi Müslümanlaşmış Türk kentlerinden olan Samarra'nın düzgün yol düzenine sahip olduğu bilinmektedir.¹⁴⁹ Bunun yanında Arap coğrafyacılarından bazıları Türk kentlerini

¹³⁹ Şeşen, 2001: 257.; Ashrafi, 1999: 75.

¹⁴⁰ Şeşen, 2001: 242-248, 258.; Ashrafi, 1999: 76.

¹⁴¹ Yakubovsky, 1993: 775.; Schaeder, 1993: 470.

¹⁴² Can, 2002: 159.

¹⁴³ Barthold, 1990: 96, 106-108. Kurt, 1998: 50.; Can, 1995: 127-129.

¹⁴⁴ Ashrafi, 1999: 75-78.; Barthold, 1976: 177.

¹⁴⁵ Can, 2002: 159.

¹⁴⁶ Cezar, 1977: 290.

¹⁴⁷ Şeşen, 2001: 166-177.

¹⁴⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 185.; Şeşen, 2001: 226-232.

¹⁴⁹ Cezar, 1977: 31, 67, 83.; Can, 1995: 92-93.

ziyaretleri sırasında kentlerin ortasından geçen caddeler olduğunu söylemişlerdir.¹⁵⁰ Bazı kentlerde döşeme malzemesi olarak taş ve tuğla tercih edilmiştir.¹⁵¹

İslamiyet öncesi dönemden itibaren Türk kentlerinde yeşil alan ve geniş meydanların düzenlendiği bilinmektedir.¹⁵² Önemli Türk kentlerinden olan Semerkant'ta kentin meydanında öküz, deve, ahşap fil ve vahşi hayvanların heykellerinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁵³ Yine aynı kentte, diğer Türk kentlerinde görülmeyen, Semerkant'ın diğer kentlere olan mesafesini gösteren levha bulunması önemlidir.¹⁵⁴ Türk kentleriyle ilgili bir diğer önemli husus ise diğer medeniyetlerde fazla gelişmemiş olan su sisteminin kurulması ve hâlihazırda mevcut olmasıdır. Çoğu Türk kentinde su, kanallar ve suyolları vasıtasıyla neredeyse sokak sokak her yere götürülmektedir. Kent merkezine su fiskiyeleri ve havuzlar yapılmıştır.¹⁵⁵ Bunların yanında önemli Türk kentlerinden olan Uzkend'de kanalizasyon sisteminin varlığı bilinmektedir.¹⁵⁶

Türk kentlerinde mezarlıklar da bulunmaktadır. Ancak bu mezarlıklar genellikle kentin dışına doğru yapılmıştır. Özellikle İslamiyet'in kabulüyle bazı cami ve hazirelerin üzerine türbeler inşa edilmiştir.¹⁵⁷ Bunun yanında Türk kentlerindeki inşa faaliyetlerinde genellikle kerpiç ve tuğlanın tercih edildiği bilinmektedir. Bu malzemelerin yanında özellikle Hazar Denizi'nin kuzeyinde yer alan bazı kentlerde ahşap malzeme de kullanılmıştır.¹⁵⁸

---

¹⁵⁰ Can, 2002: 160.

¹⁵¹ Barthold, 1990: 95.; Ashrafi, 1999: 78.

¹⁵² Can, 1995: 95.

¹⁵³ Şeşen, 2001: 231.

¹⁵⁴ Barthold, 1990: 91.

¹⁵⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 97-99, 171.; Barthold, 1990: 90-94, 109.

¹⁵⁶ Cezar, 1977: 173.

¹⁵⁷ Şeşen, 2001: 256.; Barthold, 1990: 91-94, 106-107.

¹⁵⁸ Can, 2002: 160.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU ÖNCESİ DÖNEMDE ANADOLU'DAKİ KENT YAPISI VE TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞİ

Anadolu ya da Küçük Asya olarak isimlendirilen bölge Himalayaların ardından Fransa, İspanya ve Kuzey Afrika'nın kıyı şeridinde kadar uzanan büyük dağ sıralarının bir parçası konumundadır. Ortasında ise deniz seviyesinden yüz metre yükseklikte yer alan ve eski kayalardan oluşan bir plato vardır. Kuzey ve güney kısımlarından Pontus ve Toros Dağları'nın jeolojik bakımdan daha yeni kıvrımları ile çevrelenmiştir. Anadolu coğrafyası bir bütün olarak ele alınırsa Karadeniz ve Akdeniz arasında bulunan büyük bir yarımadadır. Doğu'dan başlayarak Ege'ye doğru gelindikçe eğim alçalmakta olup, kaya sırtları denize ulaşarak sular altında kalmaktadır.¹⁵⁹

Anadolu coğrafyası en eski çağlardan beri Asya kıtası ile Avrupa kıtası arasında bir köprü vazifesi görmüş, çeşitli etnik unsurlara vatan olmuştur. Türklerin Anadolu'ya egemen olmalarına değin geçen sürede bu coğrafyada çok çeşitli devletler hüküm sürmüşlerdir. M.Ö. 2000 yıllarından M.Ö. III. yüzyıla kadar Hititler, Hurriler, Urartular, Frigler, Lidyalılar, Etrüskler, İyonlar, Persler ve Kimmerler gibi büyük medeniyetler Anadolu'da egemenliklerini tesis etmişlerdir. Bunların neredeyse tamamı Türkler Anadolu'ya geldiklerinde tarih sahnesinden çekilmiş ve yok olmuştu. Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde gördükleri irki yapı ise M.Ö. III. yüzyıldan başlayarak M.S. I. yüzyıla kadar geçen sürede cereyan eden Helenistik çağda şekillenmiştir. M.S. I. yüzyıldan itibaren ise Anadolu'da Roma hâkimiyeti ve onun devamı olan Bizans İmparatorluğu dönemi başlamıştır.¹⁶⁰

Türklerin Anadolu'ya geldikleri tarihlere kadar bu coğrafya'da kurulan irili ufaklı devletlerin hepsi egemenlik sürelerince bu topraklarda bazı kentler kurarak bir Anadolu kent kültürünün oluşmasını sağlamışlardır.

2.1. Selçuklu Öncesi Dönemde Anadolu'da Kent Kültürü

2.1.1. Eski Çağlar

Anadolu topraklarının iskânı Paleolitik¹⁶¹ çağa kadar gitmektedir.¹⁶² Anadolu insanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde hep ön sıralarda yer alan ve birçok büyük uygarlığın beşiği olmuş

¹⁵⁹ Demir, 2017: 242.

¹⁶⁰ Ögel vd., 1992: 1.

¹⁶¹ Paleolitik Çağ: Bilimsel adıyla Paleolitik Çağ olarak tanımlanan Eski Taş Çağı günümüzden yaklaşık olarak 2 milyon yıl önce başlamış ve 10.000 yıl önce sona ermiştir.

¹⁶² İplikçioğlu, 1991: 109.

bir coğrafyadır. Anadolu'da gelişen Çayönü, Çatalhöyük ve Hacılar yerleşimleri Yeni Taşçağı'nın (M.Ö. 8000-5500) dünyadaki en eski köy kültürlerinden ilk üçüdür. Özellikle Çatalhöyük bu dönemde dünya üzerindeki en önemli yerleşim merkezi durumundadır. Bu yerleşim yerlerinden ve gelişmişlik seviyesinden anlaşılacağı üzere Anadolu coğrafyası M.Ö. 8., 7. ve 6. binde dünyanın en önemli yeridir. M.Ö. 5500-2500 tarihleri arasında uzun bir duraklama dönemi geçiren Anadolu, yerli kavim Hattiler sayesinde Mezopotamya'nın gerisinde olmakla beraber çağının en önde gelen uygarlıklarından biri olmayı başarmıştır. Öyle ki Alacahöyük, Horoztepe ve Mahmatlar'daki kazı çalışmaları sonucu elde edilen altın, gümüş ve elektron gibi madenlerden imal edilmiş olan Hatti sanat eserleri Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu eserler British Museum'da sergilenmekte olan "Ur Hazinesi"nden sonra Eski Çağ'ın en güzel yaratıları arasındadır.¹⁶³

Anadolu'nun değişik bölgelerinde belirli süre hâkimiyet kuran yukarıda bahsettiğimiz uygarlıklardan çoğunun bu toprakları uğrak yeri olarak gördükleri söylenebilir. Hattiler ve Hititler Orta Anadolu'ya; Urartular, Persler ve Sasaniler Doğu Anadolu'ya; Frigler ve Lidyalılar Batı Anadolu'ya; Asurlular Güneydoğu Anadolu topraklarına hâkim olmuşlar. Asurlulardan sonra bu topraklara önce İskender egemen olmuş, daha sonra da Roma ve Bizans tüm Anadolu coğrafyasında egemenliklerini tesis etmişlerdir.¹⁶⁴ Birbiri ardına Anadolu'ya hâkim olan bu uygarlıkların kendilerinden sonra gelen uygarlıklara fazla bir şey bırakmadıkları söylenebilir.¹⁶⁵

Anadolu, Türkler tarafından fethedilmeden önce nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş bir coğrafyaydı. Günümüzde bile o dönemlerden kalan harabe halinde köy, kasaba ve şehir kalıntıları bulunmaktadır. Bu harabe halde bulunan şehirlerden bazıları çok önemlidir. Özellikle Hititlerin başkenti Hattuşa (Boğazköy), yine Hititlerden günümüze kalan Ankuva (Alışar Höyüğü), Kayseri yakınlarında bulunan Kuşgar, Maraş yakınlarındaki Gurgum, Friglerin başkenti Gordion, Manisa yakınlarında Lidyalıların da başkenti olan Sard, Çanakkale'de yer alan Truva ve İzmir taraflarındaki Bergama; Anadolu için önemli yerleşim yerleri olmuştur.¹⁶⁶

Yukarıda isimleri verilen kentler Türklerin Anadolu'ya gelişinden yaklaşık olarak bin-iki bin yıl öncesinde harabeye dönmüş önemli kentlerdi. M.Ö 2000 yıllarından başlayarak M.Ö. 800 yıllarına kadar Anadolu'da hüküm süren devlet Hititlerdi. Bu devletin sonlarına ancak Frigler yetişebilmiştir. Friglerin Hitit Devleti'ne son vermesinden sonra Hitit kentlerinden

¹⁶³ Akurgal, 2003: 13.

¹⁶⁴ Gümüş, 2013: 1555.

¹⁶⁵ Yıldız, 2007: 397.

¹⁶⁶ Kafalı, 2002: 21.

geriye harabelerden başka bir şey kalmamıştır.¹⁶⁷ M.Ö. 620 yılına gelindiğinde ise bu sefer Friglerden geriye yangın yerleri ve harabeler kalmıştır. Bu yangın yerleri ve harabelerin nedeni Batı Anadolu'da kurulan Lidya uygarlığıdır.¹⁶⁸ Başkenti Sard olan bu devlete Persler son vermiştir. Friglere, Hititlerden kalan kent ve kasabalar harabe halindeydi. Lidyalıların Anadolu'da egemen oldukları tarihlerde ise bu harabelere bu kez Friglerden kalan harabe kentler eklenmiştir. Lidyalılara Perslerin son vermesiyle Anadolu'daki harabe kent sayısı iyice artmıştır. Daha sonraki süreçte Anadolu'da hâkimiyeti tesis eden Truvalılar, Makedonlar, Kapadokyalılar, Bergamalılar hep kendi kentlerini kurmuşlardır. Ancak bu süreçte Anadolu'ya egemen olan her uygarlık kendisinden önceki uygarlığın abidelerini tahrip etmeye devam etmiştir. Romalılar Anadolu'ya hâkim olduklarında, ellerinde pek çok medeniyetin kültür kalıntılarını barındıran harabe kentlerle karşılaşmışlardır. Bir bakımdan Anadolu, kültürlerin mezarlığı konumuna gelmiştir.¹⁶⁹ Bu nedenle Anadolu tam bir kültür birikimi yerine her medeniyetin, kendinden önceki medeniyetin kültür öğelerini yok ettiği bir mekân konumunu almıştır. Roma devrinde de bu durumda fazla bir değişiklik olmamıştır.¹⁷⁰

Bu tarihi süreç içerisinde Anadolu bazı dönemlerde dünyanın en önemli merkezlerinden olmayı başarmıştır. Özellikle kültürel olarak M.Ö. 600-545 yılları arasında Anadolu'da doğa filozofları yaşamış ve bu dönemde Anadolu dünyanın en önemli kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Bu dönemin filozofları cinlerden, perilerden ve dinsel inanışlardan sıyrılarak doğa olaylarının nedenlerini özgür düşünceyle ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu sayede Batı dünyasının temelleri atılmıştır. Helenistik dönemi de içine alan bu süreçte Anadolu bu kültür merkezi olma özelliğini sürdürmüştür.¹⁷¹

Anadolu topraklarının Persler tarafından işgal edilmesiyle beraber (M.Ö. 545-333) bu coğrafya dünya üzerindeki önemini ve önderliğini kaybetmiştir. Ancak Helenistik dönem boyunca (M.Ö. 333-30) o zamanki dünyanın kültür merkezlerini içinde barındırmıştır. Bu dönemde dünyanın en gelişmiş ve en güzel kentleri arasında Bergama, Milet, Maander Magnesiası, Priene, Ephesos (Efes), Teos bulunmaktadır. Bu dönemdeki Anadolu mimarisi daha sonraki süreçte Roma yapı sanatını da etkilemiştir.¹⁷²

Roma Uygarlığı döneminde Anadolu (M.Ö. 30 - M.S. 395) yeryüzünün en zengin yerlerinden birisi olmuştur. Bu dönemde Batı Anadolu'da yer alan kentler her bakımdan Roma'dan geri olmayan seviyelerdedir. Anadolu'da ulaşım ilk kez sağlam ve bakımlı yollar,

¹⁶⁷ Şahin, 1993: 373.

¹⁶⁸ İplikçioğlu, 1991: 109.

¹⁶⁹ Kafalı, 2002: 21.

¹⁷⁰ Kafalı, 1999: 5.

¹⁷¹ Demir, 2017: 242-243.

¹⁷² Akurgal, 2003: 14.

taş köprüler aracılığıyla Roma uygarlığı döneminde başlamıştır. Kentlere su kemerleri yapılarak getirilen sular, yapılan güzel çeşmeler vasıtasıyla bol bir şekilde insanlara ulaştırılmıştır. Neredeyse her kentte malzemesi mermer olan gymnasionlar, stadyumlar, tiyatrolar, belediye ve agora binaları, hamamlar, kütüphaneler, konforlu evler, gölgelikli direkli yollar, büyük meydanlar yapılmıştır. Anadolu'da bu eski kentlerden çoğu büyük ölçüde hâlâ ayakta durmaktadır ve turistler tarafından ziyaret edilebilmektedir.¹⁷³

2.1.2. Bizans İmparatorluğu Dönemi

Türklerden önce Anadolu'da hüküm süren son uygarlık Roma İmparatorluğu'ydu. I. Theodosius'un ölümünden sonra bu büyük imparatorluk, oğulları Arcadius ve Honorios arasında Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrıldı.¹⁷⁴ Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla beraber Anadolu coğrafyası Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Bizans İmparatorluğu toprakları, Doğu'da Pers İmparatorluğu'na kadar uzanıyordu. Güneye doğru ise Suriye ve Filistin topraklarını içine alıyordu. İmparatorluğun güney sınırını Büyük Sahra çölüne kadar olan kısım teşkil etmekle beraber Kuzey Afrika toprakları da imparatorluğun sınırları içerisindeydi. Kuzey sınırı ise Batı Kafkaslar ve Karadeniz'in de içinde yer aldığı bölümden oluşuyordu.¹⁷⁵ Hâkimiyet tesis edilen bu toprakların yanında; Güney İtalya, Sicilya, Yunanistan, Balkanlar ve Anadolu uzunca bir süre kontrol altında tutulan önemli merkezlerdi. Bu bölgeler içerisinde Anadolu, Bizans'ın hem güçlü hem de güçsüz olduğu dönemlerde dayandığı en önemli yerdi. Bizans Anadolu'su terimi, yaklaşık olarak Trabzon-Kayseri-Tarsus çizgisinden geçen ve Kilikya olarak isimlendirilen bölgeyi içine almayan hattın batısında kalan yerleri ifade etmektedir. Özellikle X ve XIII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu siyasi hâkimiyet bölgesi bu tarifi yapılan sınırlar içerisinde kalan topraklardır.¹⁷⁶

Bizans İmparatorluğu için Anadolu toprakları özellikle önemlidir. Anadolu coğrafyası Bizans kontrolünde olduğu müddetçe imparatorluk çok güçlü ve refah seviyesi yüksek bir devlet olmuştur. Anadolu kontrolden çıktığında ise bu büyük imparatorluk küçük bir prenslik halini almıştır.¹⁷⁷ Özellikle VII. yüzyıldan sonra Kuzey Afrika, Mısır, Suriye gibi topraklar Müslümanların eline geçince, Bizans İmparatorluğu için Anadolu'nun önemi daha çok artmıştır.¹⁷⁸

¹⁷³ Akurgal, 2003: 14.

¹⁷⁴ Demirkent, 1992: 232.

¹⁷⁵ Akyürek, 2007: 5.

¹⁷⁶ Baskıcı, 2009: 15.

¹⁷⁷ Baskıcı, 2009: 16.

¹⁷⁸ Demirkent, 1992: 233-234.

Türklerin Anadolu fütuhâtından önce bu coğrafyanın baştan başa harabe haline gelmesinin ve nüfusunu kaybetmesinin yanında, sonu gelmeyen ve yüzyıllarca devam eden savaşlar Bizans İmparatorluğu döneminde de durmaksızın devam etmiştir. Özellikle VI. yüzyıldan başlayarak Türklerin bu coğrafyaya geldiği XI. yüzyıla kadar geçen beş yüz yıllık zaman zarfında Anadolu, ordular tarafından devamlı suretle yakılıp yıkılan, yağmalanan, bu nedenle ekonomik ve siyasi önemini kaybetmiş bir coğrafya durumuna gelmiştir.¹⁷⁹

Türklerden önce Anadolu'ya gelen hem İranlılar (Sasaniler) hem de Müslüman Araplar bu coğrafyanın büyük bir kısmını ele geçirmişler ve uzunca bir süre bu ülkeyi kontrol altında tutmayı başarmışlardır. Ancak bu uygarlıkların Anadolu'daki hâkimiyetleri bu coğrafyanın ne etnik ne de kültür yapısında herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır.¹⁸⁰ Böylelikle tarih boyunca Anadolu coğrafyasında çeşitli uygarlıkların yaşayıp, birçok medeniyetler kurdukları görülmektedir. Ancak bu uygarlıklar dünyayı sarsan istilalar karşısında tutunamamışlar ve kendilerinden geriye isimlerinden başka çok fazla bir şey bırakmadan tarih sahnesinden çekilmişlerdir.¹⁸¹ Bu medeniyetlerin varlığını biz ancak arkeolojik kazılar sonucunda elde edilebilen materyaller sayesinde öğrenebilmekteyiz.¹⁸²

Anadolu'nun Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine geçtiği M.S. 395 tarihinden sonra bu coğrafyada özellikle Bizans-Sasani mücadelesi görülmeye başlanmıştır. Uzun yıllar süren bu mücadeleler Anadolu'nun Sasani orduları tarafından yağmalanıp tahrip olmasına neden olmuştur.¹⁸³ Bu savaşlar neticesinde Anadolu'da nüfus azalmış, bunun yanında köy ve kasaba hayatı yok olmuştur. Köy ve kasabalar güvenlik açısından yetersiz kalınca halk etrafı surlarla çevrili kentlere yoğun bir şekilde göç etmiştir. Köy ve kasabalarla iletişimi kesilen büyük kentlerde ekonomik sıkıntılar baş göstermiş ve sosyal hayat bitme noktasına gelmiştir. Açlık ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle kentlerdeki nüfus sayısı da giderek azalmıştır.¹⁸⁴

Bu dönemden sonra Anadolu'da bu kez Bizans ile İslam Devleti arasında mücadeleler başlamıştır. Emeviler ve Abbasiler sınır boylarında savunma hatları oluşturmuşlardır. Abbasiler Dönemi'nde bu sınır boyları bağımsız bölgeler haline getirilerek başlarına valiler atanmıştır. Bu valiler genelde Türklerden seçilerek yaz ve kış olmak üzere yılda iki kez Anadolu'ya seferler yapılmıştır. Yapılan bu seferler neticesinde İslam orduları Eskişehir'e kadar gelmiştir. Yaklaşık üç yüz yıl süren bu seferler neticesinde Anadolu coğrafyası yine tahrip olmuştur.¹⁸⁵ İslam

¹⁷⁹ Kafalı, 2002: 21.

¹⁸⁰ Koca, 2008: 8.

¹⁸¹ Turan, 1973: 5.

¹⁸² Gümüş, 2013: 1555.

¹⁸³ Mükrimin Halil, 1934: 4.

¹⁸⁴ Solmaz, 2011: 146.

¹⁸⁵ Çetin, 1990: 30.

ordularının akınlarından yalnızca etrafı surlarla çevrili olan büyük kentler kendilerini koruyabilmiştir. Anadolu’da yaşayan halk güvenliklerini sağlayabilmek için yine köy ve kasabaları boşaltarak bu kentlere göç etmiştir. Bunun sonucunda Anadolu coğrafyası ıssız bir yer haline almıştır. Köy ve kasabaların terkedilmesinden sonra ziraat ve hayvancılık bitme noktasına gelmiş, emniyet olmadığından ticaret yapılamaz hale gelmiştir. Bu nedenlerden ötürü Anadolu’da nüfus azalmış, ekonomik hayat bitme noktasına gelmiş ve şehirler gittikçe yoksullaşmaya başlamıştır.¹⁸⁶

2.1.2.1. Ekonomik Yapı

Antik çağda Anadolu topraklarında ticari ve ekonomik olarak gelişen kentler bulunmaktadır. Bu durum Roma İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Öyle ki Anadolu’nun zenginliği ile alakalı olarak Norman Baynes şu ifadeyi kullanmıştır: “İnanıyorum ki Roma İmparatorluğunun son dönemdeki zenginliği her şeyden önce Küçük Asya’ya, o para ve insan hazinesine sahip olmasından kaynaklanmaktaydı.”¹⁸⁷

Anadolu kentlerinde IV-VII. yüzyıllar arasında etkili olan ekonomik faaliyetler içerisinde birinci sırada tarım, ikinci sırada ise madencilik faaliyetleri yer almaktadır. Anadolu’nun doğusunda yer alan ve sulu tarım yapılabilen Mezopotamya bölgesine hâkim olabilmek için Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında dört yüzyıl süren savaşlar gerçekleşmiştir. Sasaniler devrinde Mezopotamya bölgesinde elde edilen ürünler Bizans’ın doğu sınırında yer alan kentlerde yaşamlarını sürdüren insanlar tarafından alınıp, Arap ve Sasani Devletleri’nin halklarına satılmaktadır.¹⁸⁸

Yedinci yüzyıla gelindiğinde Sasani ve Arap istilaları Bizans İmparatorluğu’nun mevcudiyetini tehlikeye düşürmüştür. Özellikle Sasaniler 612 tarihinde Antakya, Apama ve Kayseri’yi, 614 tarihinde ise Şam’ı ele geçirmişlerdir. 615 tarihinde Kudüs’ü işgal eden Sasaniler daha sonra Kadıköy’e kadar gelmeyi başarmışlardır.¹⁸⁹ Bu olaylar Anadolu’daki taşra kentlerinin yerleşmiş ekonomilerini altüst etmiştir. Bu kentlerin çoğunluğu anca küçük bir nüfusu besleyebilen, yerel kırsal halkı bulunan, bir askeri garnizonu ve kiliseyi barındıran sağlamlaştırılmış ve savunulabilir şekilde küçülmüştür. Anadolu’daki Bizans kentleri surlarla çevrilmiş yerleşimler haline gelmiştir. Kentsel binalar eksiktir. Devlet ve kilise kendi kullanımları için (kiliseler, tahıl ambarları, surlar, silah depoları) inşa etmeye başlamışlardır. Ancak kentlerin kendi kaynakları, toprakları, gelirleri ve kentsel tüzel kişilikleri

¹⁸⁶ Kuban, 1968: 6-7.; Solmaz, 2011: 147-148.

¹⁸⁷ Grant, 2000: 2.

¹⁸⁸ Bahadır, 2011: 722.

¹⁸⁹ Vasiliev, 1943: 248-250.; Ostrogorsky, 2006: 88.; Diehl, 2006: 51-52.

bulunmamaktadır. Varlıklı yerel arazi sahipleri inşaat işleriyle uğraşmaktadırlar. Sasani ve Arap akınlarından sonra çoğu zengin, sahip olduğu sosyal ve kültürel sermayeyi Konstantinopolis'e götürerek burada yatırım yapmıştır. Bu durumun nedeni Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki kentlerini kaybetmesidir. Ortaçağ'da Bizans toplumunun dış görünüşü bakımından Konstantinopolis faktörü çok büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁰

Bu değişikliklerden sonra Bizans Dönemi Anadolu'sunda kent olgusu fiilen sona ermiştir. Kentin yerine orta dönem Bizans kastrası yani kale kenti gelişim göstermiştir.¹⁹¹ İmparatorluk ve onun askeri kadrosu yerel idarelerin ve ordunun ihtiyaçlarını önemsediklerinden bu değişikliklere katkı sağlamışlardır. Kastralar sınırlı kapsamları ve savunmaya yönelik oluşumlarıyla sivrilmişler ve Bizans İmparatorluğu için mükemmel kentsel yerleşimlere dönüşmüşlerdir. Öyle ki dönemin birçok kaynağında Yunanca kent (polis) kelimesinin yerini X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılda kentsel hayatın yeniden hareketlenmeye başladığı dönemde bile bu kasta terimi kullanılmıştır.¹⁹²

Arap saldırılarının azalmaya başlaması ve 747-748 tarihli veba salgının sona ermesiyle Bizans kentlerinde nüfus sayısı artmaya başlamış ve ekonomik hayat yeniden canlanmaya başlamıştır. V. Konstantinos döneminde özellikle başkentte başlayan inşaat faaliyetleri diğer yüzyıllarda Batı Anadolu ve Kapadokya'yı da içine alarak devam etmiştir. Aynı dönemde Bizans kentlerindeki ekonomik faaliyetler ticaret özgürlüğü üzerine kurulmuştur.¹⁹³

2.1.2.2. Ulaşım

Anadolu kent kültürüyle yakından ilgisi olan konulardan birisi de ulaşım ve yol sistemidir. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu büyük oranda Roma devrinden miras kalan yol sistemine sahiptir. Roma İmparatoru Diokletianus (284-305) Nicomedia'yı (İzmit) doğu topraklarının başkenti yapmıştır.¹⁹⁴ Daha sonrasında Konstantin'in (324-337) Konstantinopolis'i (İstanbul) kurmasıyla imparatorluğun doğu topraklarının önemi daha da artmıştır. Bu sayede Anadolu'nun kuzey bölgesi güney bölgesine nazaran daha kıymetli bir hal almıştır. Bu kıymetin en büyük nedeni başkente yakın olmak ve bu sayede merkezle daha çabuk haberleşmeyi sağlayabilmektir.¹⁹⁵

Yol sistemi sayesinde eyaletler merkezle sıkı ilişkiler kurabiliyor, eyaletlerdeki bürokratlar ise yönetim etkinliğini artırabiliyorlardı. Ayrıca bu yol sistemi Bizans ordusunun

¹⁹⁰ Haldon, 2007: 131.

¹⁹¹ Cheynet, 2008: 38.

¹⁹² Haldon, 2007: 131-132.

¹⁹³ Cheynet, 2008: 67-69.

¹⁹⁴ Foss, 2002: 3.

¹⁹⁵ Baskıcı, 2009: 19-20.

hareketini, eyaletler/kentler arasındaki mal ve yolcu akışının kolay ve güvenli olmasını sağlıyordu.¹⁹⁶ Orta Bizans Dönem’inde ve bu dönemin askeri zaferlerinde büyük önem teşkil eden askeri eyaletler (thema) sistemi aktif bir yollar bağlantısı gerektirmektedir. M.S. VII. yüzyılda Anadolu’da üç thema ile başlatılan sistem X. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’daki themalarla beraber yirmiyi geçmiştir. Bu themalar başkentten doğuya doğru yapılan seferlerde ordu birliklerinin asıl orduya katılmaları bakımından önem arz etmektedir. Bu yollar içerisinde en önemlisi Nicea (İznik)’dan başlayarak Malagina (Osmaneli yakınları), Dorylaeum (Eskişehir), Sivrihisar yakınlarında Pessinos ve Ankyra (Ankara)-Kırşehir arasında yer alan Gorbeaos (Beynam) üzerinden Saniana’ya (Köprüköy) varan yoldur.¹⁹⁷ Bu yol doğuya hareket eden ordu için en uygun olanıdır.¹⁹⁸

2.1.2.3. Nüfus Yapısı

Bir ülkenin belirli bir dönemini incelerken ilk bakılması gereken husus o ülkenin yer aldığı fiziki şartlar, yani coğrafyanın nasıl olduğudur. İkinci önemli husus ise o coğrafyada yaşayan halkın nüfus özellikleridir. Nüfus özellikleri ülkelerde yer alan kentlerin oluşmasında ve bu kentlerdeki kültürün meydana gelmesindeki önemli faktörlerden birisidir.

Türk fütühatından önce Anadolu’da yalnızca kentlerde ve yakın çevresinde yaşayabilen nüfusun; doğu bölgesinde Ermeniler ve Süryaniler, batı bölgesinde ise Rum adındaki yerli Anadolu kavimleri ikamet etmektedir. Buradaki Rum etnik unsurları Grek anlamında değildir. Grekler kökenleri itibariyle Yunan ve Mora Yarımadası’nda yaşamaktadırlar. Anadolu’daki Rum tabiri Türk ve İslam ülkelerinde yaşamakta olan Romalı anlamında kullanılmaktadır.¹⁹⁹

Bizans İmparatorluğunun Anadolu’da egemen olduğu sürede birçok kez imparatorluk coğrafyasında nüfus taşıma politikası güdülmüştür. Bu nüfusun yer değiştirilmesinin belli nedenleri vardır. VI. yüzyılın sonundan IX. yüzyılın ortalarına kadar demografik ve mali sıkıntılara çözüm bulabilmek ayrıca dini muhalefetle başa çıkmak için imparatorlar Anadolu’nun bazı yerlerinden Balkanlar’a iskân faaliyetlerinde bulunarak çok sayıda insanın yerini değiştirmiştir. II. Konstantin ise çok sayıda Slav esiri Anadolu coğrafyasına iskân etmiştir. Daha sonraki süreçte V. Konstantin döneminde Arap saldırılarına karşı önlem amacıyla Balkanlar’dan Anadolu’ya nüfus nakilleri devam etmiştir. Bu iskân faaliyetleri Arap akıncıların yarattığı yıkımı ve bunun karşılığında V. Konstantin’in, imparatorluğun merkezi otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştığını göstermektedir. Bu nüfus nakilleri nedeniyle

¹⁹⁶ Baskıcı, 2009: 20.

¹⁹⁷ Ekler kısmında VII-XII. yüzyıllar Anadolu’da başlıca ulaşım güzergahlarını gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 2) (Haldon, 2007).

¹⁹⁸ Vryonis, 1971: 31; Ramsay, 1960: 235.

¹⁹⁹ Kafalı, 2002: 22.

Kuzeybatı Anadolu'ya yerleşen Slav nüfus yüzyıllar boyunca kimliklerini korumayı başarmıştır.²⁰⁰

Bizans İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği bu iskânlar nedeniyle Anadolu'da bazı dönemler nüfusta artış olmuşken bazı dönemlerde nüfusta azalmalar meydana gelmiştir. Nüfusun arttığı dönemlerde Anadolu'da her alanda faaliyetlerin arttığı söylenebileceken, nüfusun azaldığı dönemlerde ise Anadolu'nun ıssız ve hareketsiz bir yer durumuna geldiği söylenebilir.

Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun herhangi bir dönemdeki nüfus büyüklüğünü tahmin edebilmemiz ana kaynaklardan ziyade ikincil kaynaklar sayesinde olabilmektedir. Bu ikincil kaynaklara göre X. ve XI. yüzyılda Anadolu'da bir nüfus artışı görülmektedir.²⁰¹ Bazı tahminlere göre X ve XIII. yüzyıllar arası Anadolu'nun nüfusu sekiz milyon²⁰² civarında olmakla beraber başka tahminlere göre ise bu nüfus sayısı beş ile yedi milyon arasındadır.²⁰³ Nüfus sayısı ne olursa olsun Anadolu için asıl önemli olan antik dönemden beri Anadolu kentlerinde bir nüfus istikrarı bulunmasıdır.²⁰⁴ Bu istikrarın en büyük nedeni IV. ve V. yüzyıllarda Roma İmparatorluğunun Balkan topraklarının maruz kaldığı kavimler göçünden Anadolu topraklarının etkilenmemiş olmasıdır.²⁰⁵

2.1.2.4. Kültürel Yapı

Bizans döneminde Anadolu'daki egemen unsur Helen kültürüydü. Helen kültürünün Anadolu'ya hâkim olmasına rağmen bu coğrafyada herhangi bir Helen milleti veya Helenlik fikri yoktu. Günümüzde Bizans'ı tanımlamak için kullanılan Yunan, Grek gibi terimler o dönemde kullanılmamaktaydı. Örneğin bir kişi Konstantinopolis'te yaşıyor ve buranın yerlisi ise kendisini Bizanslı olarak tanımlamaktaydı.²⁰⁶ Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan halk da kendilerini Romalılar ya da Hristiyanlar olarak tanımlıyorlar ve ülkelerine Romalıların Ülkesi diyorlardı.²⁰⁷

Bizanslıların kendilerini Romalılar diye isimlendirmelerine rağmen dilleri ve yazıları Helence idi ve klasik Helencenin edebi eserleri okutulmaktaydı. Bizans İmparatorluğu'nda yaşayanlar Helen geçmişlerinin farkındaydılar ancak Hristiyanlığın devletin resmi dini

²⁰⁰ Haldon, 2007: 129-130.

²⁰¹ Baskıcı, 2009: 31.

²⁰² Russel, 1965: 84-101.

²⁰³ McEvedy ve Jones, 1978: 133.

²⁰⁴ Ekler kısmında VII-XII. yüzyıllar Anadolu'da nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezleri gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 3) (Haldon, 2007).

²⁰⁵ Baskıcı, 2009: 31-32.

²⁰⁶ Mango, 1980: 1.

²⁰⁷ Baskıcı, 2009: 28.

olmasından sonra yavaş da olsa anlam değışiklikleri oldu ve Helen sözcüğü Bizanslılar için pagan (putperest/çok tanrılı) anlamlarını ifade etmeye başladı.²⁰⁸

Anadolu'nun Türk fütuhâtından önceki döneminde bu coğrafyada medeniyetlerini tesis eden uygarlıkların çoğu kentlerini oluştururken çeşitli etkenlerden yararlanmışlardır. Türklerden önceki dönemde Anadolu'ya hâkim olan devletlerin neredeyse hepsinde toplumsal katmanlar vardı ve bu katmanlar kentlerin meydana gelmesinde ve kent kültürlerinin oluşmasında önemli bir yere sahipti. Roma İmparatorluğu, Türklerden önce Anadolu'da hüküm süren son devletti. M.S. 395 tarihinde Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Anadolu'nun kontrolü Bizans İmparatorluğu'na geçti. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da toplumsal katmanlar diğer dönemlere ve uygarlıklara göre daha belirgin halde görülebilmekteydi.

Bizans tarihi herşeyden önce Roma tarihinin yeni bir dönemi olarak düşünüldüğünden Bizans imparatorları da kendilerini Roma imparatorlarının devamı olarak görmekteydiler. Bu nedenden dolayı Roma âdet ve geleneklerinin neredeyse tamamını kendi devletlerinde devam ettirdiler.²⁰⁹ Öyle ki İmparator Konstantin, Konstantinopolis şehrini kurarken Roma İmparatorluğu'nun çoğu kentinde yer alan eğlencelerin merkezi olan, bayram ve özel törenlerin yapıldığı hipodromu başkentte inşa ettirmiştir.²¹⁰ Bu hipodrom Roma'daki büyük stadyum örnek alınarak inşa edilmiştir. Bizans İmparatorluğu çoğu alanda olduğu gibi sosyal sınıflandırmada da Roma İmparatorluğu'nun etkisi altında kalmıştır. Bizans dönemi sosyal tabakaları yüksek, orta ve düşük olarak isimlendirilebilir. Bu tabakalardan yüksek sınıfı imparator ve ailesi, yüksek devlet memurları, rütbeli memurlar ve yerel aristokrasi oluşturmaktadır. Orta tabakayı kentlerde ve kırsalda yaşayan zengin ve orta halli insanlar meydana getirmektedir. Bunlar ise; tüccarlar, sanayiciler ve orta ölçekli toprak sahipleridir. Düşük diye isimlendirilen alt tabakayı ise hizmetkârlar, köleler ve yoksullar oluşturmaktadır. Bizans İmparatorluğunda bu genel sınıflandırmanın yanında din adamlarının meydana getirdiği bir de ruhban sınıfı yer almaktadır.²¹¹

2.2. Anadolu'ya Türk Göçleri ve Anadolu'da Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisi

Türklerin Anadolu topraklarına girişleri Selçuklulardan çok daha öncelere, VII-X. yüzyıllara kadar gidiyordu. İslam Halifeleri Anadolu topraklarına egemen olmak istiyorlardı. Halife Harun Reşid döneminde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bazı kaleler inşa edilmişti.²¹²

²⁰⁸ Seidler, 1980: 48-49.; Mikhail Psellos, 1992: 189, 267.

²⁰⁹ Ostrogorsky, 2006: 25.

²¹⁰ Demirkent, 1992: 230.

²¹¹ Öztürk, 2015: 24-25.

²¹² Gordlevski, 2015: 25.

Oğuz Türkleri ise X. yüzyıl başlarında Altay Dağları'ndan başlayarak Aşağı Volga'ya kadar uzanan topraklarda yaşamaktaydılar. Diğer Türk boylarından farklı olarak batıda Roma-Bizans, doğuda ise Çin medeniyetiyle ilişki içerisindeydiler. Bunun yanında İslam dünyasıyla da ticari, dini ve askeri konularda yakın ilişkileri bulunmaktaydı.²¹³ Bu Oğuz boyları X. yüzyıldan itibaren İslam dinine geçmeye başladılar ve bu din değişikliğinden sonra Türkmen ismiyle anıldılar.

2.2.1. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey Döneminde Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları

Türkmenler özellikle Samaniler ve Gaznelilerin hüküm sürdüğü topraklara doğru göç ederek kendilerine yayılım alanı sağladılar.²¹⁴ Bu süreçte Selçuklu Türkleri, Karahanlı ve Gazneli Devletlerine karşı giriştikleri mücadelede sorunlar yaşamaya başladılar. Bunun üzerine kendilerine yeni bir yurt bulmak isteyen Selçuklular, Tuğrul Bey'in de iznini alan Çağrı Bey'in komutasında 1018 tarihinde yaklaşık 3000 süvariyle yola çıkarak Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenlediler. Sefer sırasında Azerbaycan topraklarına gelindiğinde, buraya daha önce gelen Türkmenlerle karşılaştılar ve beraber hareket ederek Anadolu'ya gelip Van Gölü çevresini istila ettiler.²¹⁵

Çağrı Bey'in 1021 tarihinde, Azerbaycan bölgesinde yer alan Nig idari bölgesine yaptığı akınlar sayesinde Türkler, Armenia'da²¹⁶ çok büyük bir direnişle karşılaşmayacaklarını anladılar.²¹⁷ Bu süreçte Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin devamlı baskı ve takibinde olan Selçuklular ara ara Anadolu'ya akınlar yapıyorlar, Bizans İmparatorluğu'nun bu akınlara müdahale etmesi sonucunda tekrardan Azerbaycan ve İran topraklarına geri dönüyorlardı.²¹⁸ Özellikle 1038 tarihinde Gaznelilerle yapılan ve Selçukluların galip gelerek bağımsızlıklarını tam anlamıyla kazandıkları Serahs Savaşı sonrasında, Horasan'daki Gazneli üstünlüğü sonlandırıldı.²¹⁹ Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuz Türkleri 1040 tarihinde Dandanakan Savaşı'nda Gazneliler'i yenerek Büyük Selçuklu Devletini kurduktan sonra, bugünkü ismiyle Doğu Anadolu bölgesine Türk akınlarını hızlandırdılar.

²¹³ Cahen, 2012: 1

²¹⁴ Cahen, 2012:1.

²¹⁵ Turan, 2018a: 45.

²¹⁶ Ermeni ismi ilk kez M.Ö. 6. yüzyılda Pers Kralı Darius'un kitabelerinde geçmektedir. Ermeniler kendilerine hiçbir dönem "Ermeni" dememişler, aksine kendilerini "Haiklar" olarak isimlendirmişlerdir. Ermeni ismi, Ermeniler tarafından ilerleyen dönemlerde benimsenmiştir ve bu isim aslında coğrafi bir bölgeyi nitelendirmektedir. Bu bölge, Doğu Anadolu Bölgesi'dir. M.Ö. 3. binyıla ait Akkad belgelerinde de Doğu Anadolu bölgesi "Armanu" veya "Armenia" olarak anılmaktaydı. Bundan dolayı, Ermenilerin bu bölgeye gelmeden yaklaşık 1600 yıl önce de Doğu Anadolu Bölgesi "Armenia" ismiyle anılıyordu. Pers Kralı Darius, egemenliği altında bulunan ve muhtemelen batıdan göçmen olarak gelen bu yabancılara "Armenia Bölgesinde oturanlar" manasına gelen "Ermeniler" adını uygun görmüştü. Bkz.: Memiş, 2005: 1.

²¹⁷ Honigman, 1970: 176.

²¹⁸ Sevim, 1988: 22.

²¹⁹ Sevim ve Merçil, 1995: 24.

Anadolu'nun fethi için Tuğrul Bey tarafından Kutalmış, İbrahim Yınal, Resultekin, İnanç Bey'in oğlu Hasan ve Çağrı Bey'in oğlu Yakut görevlendirildiler. Bu komutanların emrine Türkmen kuvvetleri de verildi.²²⁰ Bu fetih hareketleri sırasında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın kontrolü Bizans İmparatorluğu'nun elindeydi. Tehlikenin farkında olan İmparator Kostantinos IX. Monomakhos karşı harekete geçerek Gürcü Komutan Liparit komutasında bir orduyu Duvin şehrini Şeddadilerden alabilmek için görevlendirdi.²²¹ Bu haberi alan Tuğrul Bey, Kutalmış'ı Bizans İmparatorluğuna karşı sefere gönderdi. 1045 tarihinde meydana gelen savaş sonucunda Bizans İmparatorluğu kuvvetleri mağlup edildi. Diğer taraftan Hasan Bey komutasındaki Selçuklu Ordusu, Erzurum ve Pasin Ovalarını fethetti. Ancak Bizans kuvvetleri bu fetihlerden sonra Hasan Bey ve yanındakileri takip edip pusuya düşürerek şehit etti.²²²

Tuğrul Bey bu olayın intikamını alabilmek için Kutalmış ve İbrahim Yınal'ı görevlendirdi. 1047 tarihinde büyük bir Oğuz Türkmen kitle si Nişabur'a geldi. İbrahim Yınal gelen bu kitleyi Anadolu'ya göndererek onların arkasından gelerek yardım edeceği sözünü verdi. Bu sayede Doğu Anadolu toprakları Türkmenlerin yoğun göçlerine ev sahipliği yaptı. İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu Ordusu da Türkmenlerin arkasından Anadolu'ya girdi.²²³ Bizans İmparatorluğu ile yapılan 1048 Pasinler Savaşı neticesinde büyük bir zafer kazanan Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nun bu savaştaki başkomutanı olan Liparit başta olmak üzere çok sayıda Bizanslıyı esir aldı.²²⁴

Tuğrul Bey 1055 tarihinde Anadolu'ya bu kez kendisi bazı seferler yaptı. Yapılan seferler neticesinde Bargiri ve Erciş Kaleleri fethedildi. Daha sonra Malazgirt üzerine bir sefer daha yapan Tuğrul Bey bu seferde başarılı olamadı. Bu tarihten sonra Tuğrul Bey bir daha Anadolu'ya sefer düzenlemedi. Ancak aynı tarihlerde Selçuklular, Anadolu içlerine akınlar yapmaya devam ediyorlardı. Yapılan bu akınlar sayesinde Bizans'ın direnci kırılarak gelecekte yapılacak fetih harekâtlarına ortam hazırlanmış oluyordu.²²⁵

Anadolu'ya yapılan akınlar devam ederken İslam Halifesi Kaim bi-Emrillah, Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak kendisinden Arslan Besasiri ile aralarında geçen olaylardan dolayı yardım talep etti. Bu talep üzerine Tuğrul Bey, 11 Şubat 1058 tarihinde hemen harekete geçerek Bağdat üzerine yürüdü. Bu haberi alan Besasiri, Tuğrul Bey'in kendisi için Bağdat'a geldiğini anladı ve hemen şehri terk etti. Ancak Büveyhi ailesinden Melik Rahim isimli bey Bağdat'taydı

²²⁰ Sevim, 1988: 29.

²²¹ Turan, 2009: 120-121.

²²² Sevim, 1988: 30.

²²³ Turan, 2018a: 48.

²²⁴ Urfalı Mateos, 2000: 89-90.

²²⁵ Merçil, 2013: 57-58.

ve bu bey, Besasiri'nin hem arkadaşı hem de müttefikiydi. İslam halifesine Besasiri gibi düşmanlık etmekteydi. 25 Nisan 1058 tarihinde Tuğrul Bey Bağdat'a girdi. Besasiri'yi bulamayınca Melik Rahim'i yakaladı, onu zincire vurarak sürgüne gönderdi ve Taberistan'da hapsedirdi. Melik Rahim hapisteyken öldü. Bu bey öldükten sonra Büveyhi sülalesi ortadan kalktı.²²⁶

Bağdat'tan ayrılan Tuğrul Bey, Besasiri'yi yakalamak için yola çıktı. Nusaybin'e vardığında kardeşi İbrahim Yınal ile arası açıldı. Bunun üzerine İbrahim Yınal kendisine tabi olan askerlerle beraber Tuğrul Bey'in yanından ayrıldı. Daha sonra Tuğrul Bey Besasiri sorununu sonlandırmadan Irak'a gitti. Burada da çok sayıda asker İbrahim Yınal tarafına geçti. Bu olaylar üzerine Tuğrul Bey hızlıca Hemedan'a geçti ve savaş hazırlıklarına başladı. İbrahim Yınal da kardeşinin peşinden gitti ve Hemedan Kalesi'ni kuşattı. İşlerin kötüye gittiğini gören Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan' a mektup yazarak yardım istedi. Mektubu alan Alp Arslan hemen ordusuyla harekete geçerek Hemedan'a geldi ve amcası Tuğrul Bey'in yanında yer aldı. 2 Ağustos 1059 tarihinde iki ordu arasında meydana gelen savaşı İbrahim Yınal kaybetti. Daha sonra yakın adamlarıyla beraber kurtulmak için kaçmaya çalışan İbrahim Yınal Alp Arslan tarafından yakalanarak Tuğrul Bey'e teslim edildi. Bunun üzerine İbrahim Yınal'ın boynu vuruldu ve bu tehlike bertaraf edilmiş oldu.²²⁷

Tuğrul Bey'in karşısına taht iddiasıyla çıkan ve isyan başlatan İbrahim Yınal'ın bu teşebbüsü 1059 tarihinde bastırıldıktan sonra Türkler bu sefer Emir Saltuk komutasında tekrar Anadolu'da fetih harekâtına başladılar.²²⁸ Tuğrul Bey'in saltanatı döneminde gerçekleşen Anadolu fetih harekâtı bu şekilde cereyan etti.

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu tahtına sultan Alp Arslan çıkınca amcasının oğlu Kutalmış bu durumu kabul etmedi, kendisiyle anlaşan bazı Türk askerleriyle beraber Rey üzerine yürüdü. Burada yapılan savaşı Kutalmış kaybetti ve savaş meydanından kaçarken attan düşerek öldü.²²⁹

2.2.2. Alp Arslan Döneminde Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları

Alp Arslan ülkenin iç meselelerini hallettikten sonra amcası Tuğrul Bey döneminden beri devam eden Anadolu akınlara tekrar başladı. Sultan 1064 tarihinde ordusunun başında Azerbaycan üzerine sefere çıktı. Önce Lori küçük Ermeni Krallığı'nı mağlup etti. Daha sonra Gürcistan üzerine sefere devam etti. Bu sefer sırasında yanında veziri Nizam-ül Mülk ve oğlu

²²⁶ Ahmed bin Mahmud, 2011: 53-54.

²²⁷ Ahmed bin Mahmud, 2011: 54-55-56.

²²⁸ Turan, 2018a: 49.

²²⁹ Tarih- i Âl-i Selçuk, 2014: 21.

Melikşah da bulunuyordu. Bu sefer sonucunda Bizans İmparatorluğu'na bağlı olan ve Rumlar tarafından savunulan Ani Kalesi fethedildi.²³⁰ Bu fetih İslam dünyasında büyük bir memnuniyetle karşılanmış, Alp Arslan halife tarafından bizzat tebrik edilmiştir.

Türkler Anadolu'daki fetih harekâtlarına devam ederken Bizans İmparatorluğu'nda iç karışıklıklar had safhaya ulaşmıştı. 1067 tarihinde İmparator Konstantinos X. Dukas'ın ölümü üzerine Bizans tahtına karısı Evdokia çıktı.²³¹ İmparatoriçenin tahta çıkışının ilk yılında Anadolu'ya Türk akınları devam etmekteydi. Bu akınlar sonucunda Bizans'ın yıkılabileceğini düşünen İmparatoriçe bu akınları durdurabilecek birini aramaya başladı ve bu arayışın sonucunda askeri aristokrasi mensubu olan General Romanos Diogenes ile evlendi. Evlilik sonucunda Bizans İmparatoru olan bu komutan hemen Türklere karşı hazırlıklara başladı.²³² İmparator 1068 tarihinde hazırladığı orduyla Kuzey Suriye ve Anadolu üzerine bir sefere çıktı ancak sefer sonucunda istediği sonucu elde edemedi. Bunun üzerine İmparator 1070 tarihinde bir sefer daha düzenlemek istediye de bu sefer girişimine devlet ileri gelenleri engel oldu.²³³

Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1070 tarihinde Mısır üzerine bir sefere çıktı. Azerbaycan tarafından geçerek Bizans İmparatorluğu topraklarına girdi ve amcası Tuğrul Bey döneminde alınamayan ve önemli bir coğrafi konumda yer alan Malazgirt'i fethetti. Buraya bir miktar asker bırakarak Mısır Seferine devam etti. Sultan Şam'a yaklaşmışken Bizans İmparatoru Roman Diogenes'in Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenlediği haberini aldı. Bunun üzerine oğlunu, yanına bir miktar asker vererek Haleb'de bıraktı. Mısır'ın fethi görevini ise Mirdasoğlu Mahmud'a verdi, kendisi ise Anadolu'ya hareket etti.²³⁴

Sultan Alp Arslan ordusuyla beraber Ahlat'a ulaştığında Bizans öncü birlikleri de şehre doğru ilerlemekteydi. Sanduk komutasındaki Selçuklu Ordusunun öncü birlikleri Bizans öncü birliklerine ani bir baskın düzenleyerek, Bizanslıların Malatya'ya doğru kaçmalarını sağladılar. Roman Diogenes ise Malazgirt'e gelerek şehri tahrip etti ve halkı katletmeye başladı. Alp Arslan ise Ahlat üzerinden Malazgirt'e doğru ilerledi. Bu sayede iki ordu birbirini izlemeye başladı.²³⁵

26 Ağustos Cuma sabahı iki ordu Malazgirt Kalesi'nin yakınlarında birbirini gördü. Türk Ordusu'nda Kutalmışoğlu Süleymanşah ve ünlü komutan Artuk Bey de bulunmaktaydı. Selçuklu Ordusu yaklaşık olarak 50 bin kadardı.²³⁶ Bu ordu savaş kabiliyeti yüksek askerlerden

²³⁰ Kafesoğlu, 1972: 44.

²³¹ Sevim ve Merçil, 1995: 54.

²³² Yinanç, 1944: 62.

²³³ Sevim, 1988: 49-50.

²³⁴ Köymen, 2001: 25.

²³⁵ Turan, 2009: 179.

²³⁶ Sevim, 1988: 58-59.

müteşekkildi. Alp Arslan savaş gününü bilerek cumaya denk getirmişti. Bundaki gayesi kutsal günde askerlerin maneviyatını yüksek tutabilmektir. Halife de aynı anda bütün camilerde Türk ordusunun zaferi için hutbeler okuttu.²³⁷

Sultan Alp Arslan savaş başlamadan Savtekin liderliğinde bir heyeti imparatora yolladı ve sulh teklifinde bulundu. Sultanın teklifini kuvvetinden emin olan imparator, elçilere de kaba hareketlerde bulunarak reddetti. Hatta elçilere sultan'ın nerede teslim olacağını ve hemen çadırlarını sökerek geri dönmesini söyledi.²³⁸

Bizans ordusu 300 bin kişiydi.²³⁹ Bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra savaş başladı. Türk ordusu tekbir sesleri, kös ve boru gürültüleriyle hücumla geçerek Bizans Ordusunu kışkırtmaya başladı. Bunun üzerine imparator ordusuna hareket emri verdi ve çan sesleriyle hücumla başladı. İki taraf arasında tarihin gördüğü en büyük savaşlardan birisi başlamış oldu. Türkler asker eksikliğinden ötürü kadim Türk taktiklerini uygulayarak sahte hücumlar ederek düşmanın üzerine gelmesini sağlıyordu. Bizans ordusu ilerleyince pusuda bulunan Türk ordusunun karşı saldırısına uğradı. Aynı anda Bizans ordusunda yer alan Peçenek ve Uz (Oğuz) askerleri saf değiştirip Türk ordusuna dâhil oldular. Bunun üzerine Bizans ordusunda dağılmalar başladı ve Türk ordusu karşı saldırıya geçti. İmparator savaş meydanında kılıcıyla mücadele ettiyse de öğleden sonra başlayan savaşın sonucu akşama doğru belli olmaya başladı. İmparator ve Bizansın diğer komutanları esir edildi. Geceleyin devam eden savaştan ertesi sabaha geçildiğinde Bizans ordusu tamamen ortadan kaldırıldı.²⁴⁰ 26 Ağustos 1071 tarihinde Selçuklu ve Bizans orduları arasında Malazgirt'te meydana gelen bu savaş neticesinde Türkler büyük bir galibiyet elde etti. Savaş sonunda imparator Romanos Diogenes esir edildi. Bu savaş neticesinde Bizans İmparatorluğu'nda taht değişikliği oldu.

Malazgirt Savaşı günümüz Türkiye'si'nin ortaya çıkmasını sağlayan bir olay olarak görülebilir. Sultan Alp Arslan'ın Bizans İmparatorluğu elinde olan bütün Anadolu topraklarını fethetmek gibi bir niyeti bulunmamaktaydı. Bunun yanında Türkmenler ile Rumların mücadelelerine ise karışmıyordu. Bunun nedeni, bu Türkmenlerin kendi devletine gelebilecek olan Bizans saldırılarına engel olmasıydı. Tüm bu düşüncelere rağmen Anadolu'ya Türkmen akınları kesintisiz devam etti ve Anadolu'nun fethi gerçekleşerek Anadolu kadim bir Türk yurdu haline geldi.²⁴¹

Çağrı Bey'in önderliğinde 1018 tarihinde Anadolu'ya başlatılan ve 1040 tarihine kadar devam eden Türkmen akınları büyük önem arz etmezken, Büyük Selçuklu Devleti'nin

²³⁷ Sevim, 1988: 61.

²³⁸ Turan, 2009: 180.

²³⁹ İbn'ül Ezrak, 1975: 177.

²⁴⁰ Turan, 2009: 182-183-184.

²⁴¹ Cahen, 2012: 7.

kuruluşundan başlayarak Malazgirt Savaşı'na kadar geçen sürede yapılan savaşlar Anadolu'daki Bizans direncini kırmış ve bu topraklarda Türkmenlerin yerleşmesi imkânını sağlamıştır. Bu sayede Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren bir problem teşkil eden Türkmen meselesi de son bulmuştur.²⁴²

2.2.3. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri

Malazgirt Savaşı'ndan sonra ise Sultan Alp Arslan, kumandanlarına fethedecekleri yerlere yerleşerek bu toprakları geliştirerek mamur hale getirmelerini emretti. Kumandanlardan Emir Danişmend, Mengüçük ve Saltuk Pont ve Kapadokya taraflarına; Selçuk Kutalmış'ın oğlu Mansur da Likaonya, Fırgya Bölgesi'ne yerleşmiştir.²⁴³

Bu komutanlar fethettikleri topraklarda kendi beyliklerini kurmuşlardır. Anadolu'nun Türkleşmesini sağlayan bu beyliklerden en önemlileri; Danişmendliler (1071-1175), Mengüçükler (1071-1252), Saltuklular (1071-1202) ve Artuklular (1102-1409)'dir.²⁴⁴ Türk ve Müslüman olan bu beylikler, fethettikleri topraklarda imar faaliyetlerine başlayarak Anadolu'nun her köşesine câmiler, medreseler, kümbetler, kervansaraylar inşa ederek Türk kültür ve medeniyetini bu topraklarda yaşatarak İslâmiyeti yaymışlardır. Bu sayede Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasının ilk evresi gerçekleşmiştir.²⁴⁵

Erzurum ve çevresinde kurulan ve bu bölgenin Türk-İslam medeniyetiyle tanışmasını sağlayanlar Saltuklulardır. Bu beylik Erzurum ve çevresinde 1071-1202 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.²⁴⁶ Bu dönemde Türk-İslam mimarisinin günümüze kadar gelen çok önemli eserleri inşa edilmiştir. Saltuklu Beyliği ile ilgili teferruatlı bilgiye çalışmanın dördüncü bölümünde Erzurum kentinin tarihçesi kısmında değinilecektir.

Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar ve Divriği çevresinde kurulan ve bu bölgenin Türkleşmesini sağlayan Mengüçüklü Beyliği'dir. Anadolu'da kurulan beylikler içerisinde en az bilgiye sahip olunan beylik Mengüçüklülerdir.²⁴⁷ Bu beylik kuruluş yıllarından itibaren Rumlarla ve Gürcülerle mücadele etmiştir. Bu mücadeleler sırasında bazen Danişmendli Beyliği'nden de yardım almışlardır. Beyliğin kurucusu Mengüçük, Gazi Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi ile beraber Haçlı Savaşları'na da katılmıştır.²⁴⁸ Özellikle Rumlara ve

²⁴² Turan, 2015: 48.

²⁴³ Uzunçarşılı, 1988: 17.

²⁴⁴ Ekler kısmında XII. yy'da Doğu ve Güney Doğu Anadolu Türk Beyliklerini gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 4) (Sümer, 2015).

²⁴⁵ Güneş, 2014: 2.

²⁴⁶ Turan, 2017: 19.

²⁴⁷ Sümer, 2015: 1.

²⁴⁸ Turan, 2017: 72.

Gürcülere karşı verdikleri mücadeleler sayesinde Anadolu'da Türk varlığı sağlam temeller üzerine oturmuştur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde XI. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Artuklu Beyliği ise XV. yüzyıla kadar üç kol halinde Anadolu topraklarında hüküm sürmüştür. Anadolu'nun fethinde büyük başarılar elde eden Artuklular İzmit'e kadar ilerlemişlerdir. Bizans İmparatoru'na isyan eden Frankların lideri Ursel'e karşı imparatorun yardım isteğini kabul eden Artuklular, Ursel'i mağlup etmişlerdir. Daha sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Anadolu'nun fethi görevinden alınarak Hulvan'a gönderilmişlerdir.²⁴⁹ Artuklular, Haçlılar ile yapılan savaşlarda da bulunmuşlardır. 1104 tarihinde Sökmen komutasındaki Artuklu ordusu Belih Çayı yakınlarında Haçlı birlikleriyle karşılaşmış ve yapılan savaş Harran Zaferi'yle sonuçlanmıştır.²⁵⁰

Sivas merkez olmak üzere Amasya, Niksar, Tokat, Kayseri ve Zamantı çevresinde Danişmend Gazi tarafından kurulan Danişmendliler Beyliği, kuruluş yıllarında Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in emri altında bulunmaktaydı. Ancak kısa sürede bu beylik güçlenerek bağımsız hareket etmeye başladı.²⁵¹ Danişmend Gazi 1075 tarihinde amcasının oğlu Sevli Bey'in komutasına bir miktar asker vererek Samsun, Giresun, Şebinkarahisar ve Trabzon'un alınmasını emretmiştir. Bu emir üzerine Sevli Bey harekete geçerek Samsun, Çarşamba, Ünye ve Trabzon'u fethetmiştir.²⁵² Bu fetihler sayesinde Anadolu'daki Türk ilerleyişi denizlere ulaşmıştır.

Danişmendli Beyliği Melik Gazi döneminde (1083-1116) daha da güçlendi. Bu sayede Danişmendliler Anadolu'da Rum egemenliğini tamamen ortadan kaldırıp yeni bir Rum-Türk devleti kurmak istiyordu. Bu nedenle Bizans İmparatorluğu'na desteğe gelen Haçlıları doğal düşman olarak görüyorlardı. Sultan Kılıç Arslan ile birlikte Haçlı ordularına karşı büyük başarılar elde ettiler.²⁵³ Danişmendli Beyliği'nin bu başarıları Anadolu'daki Türk gücünün kanıtlanması bakımından çok önemlidir.

2.2.4. Anadolu Selçuklu Devleti

Sultan Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi emrini tatbik edenlerden biri de Kutalmışoğlu Süleymanşah'tır. Süleymanşah ve Mansur, Halep'i kuşattıkları sırada Artuk ve Tutak Beyler de Anadolu içlerine hareket ederek, içlerinde ücretli Frank askerleri de bulunan Bizans ordusunu yenerek Sapanca ve İzmit'e kadar ilerlemişlerdir. Bunun yanında diğer Türkmen

²⁴⁹ Sevim, 2000: 201.

²⁵⁰ Sevim, 2000: 203.

²⁵¹ Gordlevski, 2015: 34.

²⁵² Çınar, 2010: 18-19.

²⁵³ Gordlevski, 1988: 48.

gruplar da Adalar Sahili'nde bulunan Milet'e kadar ulaşmışlardır. Böylece Anadolu'da sahil bölgeleri dışında kalan her yer Türklerin kontrolü altına girmiştir. Anadolu'da pek çok şehir ve kale fetheden ve bu ilerleyişi sayesinde Anadolu'nun fatihi unvanını alan Süleyman Şah, 1078 tarihinde İznik'i yeni kurulan devletin başkenti yapmıştır.²⁵⁴

Bugünkü Türkiye topraklarının Türkleşmesi ve İslamlaşmasının ikinci evresi Süleymanşah'ın 1075 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmasıyla başlamıştır. Yapılan fetihler sayesinde Bizans sınırına ulaşılarak denizlere hâkim olunmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti bir taraftan fetih hareketlerine sürdürürken, diğer taraftan Anadolu topraklarını bayındır kılmaya devam etmiştir. Bu amaçla fethettiği yerlere kendilerine özgü mimari üslup ve öğeleri yansıtan yapılar inşa ederek Anadolu'ya Türk-İslam sentezinin damgasını vurmuşlardır.

Malazgirt Savaşı sonrasında başlayan Anadolu'nun fethi harekâtı aralıksız devam etmiştir. Bu süreçte Bizans İmparatorluğu, Türkleri Anadolu'dan çıkarabilmek için Haçlı seferleri başta olmak üzere çok çeşitli yollara başvurmuştur.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan dönemine gelindiğinde ise Bizans İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında 1176 tarihinde Myriokephalon Savaşı meydana gelmiş, savaşın neticesinde Bizans ordusu ağır bir yenilgi almıştır.²⁵⁵ Bu savaştan sonra Bizans İmparatorluğu'nun, Türkleri Anadolu'dan çıkarma umutları tamamen yok olmuştur. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz ve Karadeniz'de fetih hareketlerine başlayan Anadolu Selçuklu Devleti, özellikle Sinop ve Antalya gibi önemli liman şehirlerini topraklarına katarak Anadolu'nun Türkleşmesi meselesini tamamlamıştır.

---

²⁵⁴ Kafesoğlu, 1972: 63.

²⁵⁵ Uyumaz, 2003: 7.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ANADOLU'DA KENT KÜLTÜRÜ

Anadolu coğrafyası bulunduğu konum itibarıyla eski çağlardan beri büyük önem arz etmiş ve çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Türk fütuhatından önce Anadolu'ya egemen olan son devlet Roma İmparatorluğu'dur. Bu devletin ikiye ayrılmasından sonra Anadolu toprakları onun devamı olan Bizans İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu dönemden itibaren Türk fütuhatının gerçekleştiği zamana kadar geçen sürede Roma İmparatorluğu ve devamı olan Bizans İmparatorluğu bu coğrafyada önemli kentler kurarak Anadolu'da bir kent kültürünün oluşmasını sağlamışlardır. Anadolu'nun fethinden sonra ise Türkler bu coğrafyada yaşamaya başlayarak Türkistan ve İran'dan getirdikleri kültürü Anadolu'da sürdürmüşler, bu sayede Türk kültürünü yansıtan yeni kentler kurmayı başarmışlardır. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kurulan kentler ve bu kentlerde oluşturulan kent kültürü Anadolu coğrafyası için büyük önem arz etmektedir. Ayrıca Anadolu'da kent kültürü açısından Roma ve Bizans'ın Anadolu Selçuklu Devleti döneminde kent kültürünü etkilediği yönleri detaylı şekilde açıklamak gerekmektedir.

3.1. Roma ve Bizans Kentlerinde Kentleşme ve Kent Kültürü

Dönem olarak Ortaçağ, batı coğrafyasında olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da değişimlerin yaşandığı dönemdir. Bu çağla birlikte kentlerde özellikle ekonomik ve sosyal yenilikler görülmeye başlamıştır. Ancak kentlerdeki bu yenilikler istikrarlı bir şekilde cereyan etmemiş her dönem farklı ilerlemeler olmuştur. Anadolu coğrafyasında Ortaçağ boyunca sırasıyla Bizans İmparatorluğu, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu hüküm sürmüştür. Anadolu'da Ortaçağ'dan önce, geçmişi Neolitik Çağ'a kadar uzanan bir kent kültürünün varlığı bilinmektedir. Dünyanın bilinen en eski kentleri yine Anadolu toprakları üzerinde kurulmuştur. Tarihi süreç içerisinde, Anadolu'da kentleşme ve bu kentleşmenin ortaya çıkardığı kent kültürü çeşitli gelişmeler ve değişikliklerden geçerek Ortaçağ'a kadar gelmiştir. Bu çağda ise kentleşme ve kent kültürü farklı bir boyut kazanmıştır. Anadolu'da Ortaçağ döneminde geçmişi Helen ve Roma medeniyetine dayanan Bizans kentleri ve yine geçmişi Orta Asya Türk kültürüne ulaşan Selçuklu kentleri kurulmuştur.²⁵⁶

²⁵⁶ Eravşar, 2002: 333.

Ortaçağ Anadolu'sunda Bizans İmparatorluğu kentleri üzerine detaylı çalışmalar yapılamamıştır. Yapılan çalışmalar ise mekân ve zaman kısıtlaması sebebiyle Ortaçağ'ın bütünü anlatması bakımından eksik kalmaktadır.²⁵⁷ Bunun yanında arkeolojik kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılan Bizans kentleri üzerinde yeterli incelemeler yapılmamıştır. Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Ortaçağ Bizans Anadolu kentleri hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz.²⁵⁸

Roma İmparatorluğu'nun devamı ve dönüşümü niteliğinde olan Bizans İmparatorluğu her alanda bu medeniyetin devamını ve dönüşümünü sağlamıştır. Bizans dönemi Anadolu kentleri de bu devam ve dönüşüm sürecinden geçmiştir.²⁵⁹ Bizans İmparatorluğu'nun, Türk fütuhâtından önce Anadolu kentleri üzerinde tam bir hâkimiyeti olduğundan söz edilemez. Özellikle X. yüzyıldan sonraki süreçte Bizans kentleri tamamen o kentin idarecisinin kontrolüne geçmiş ve bağımsız şekilde yönetilmiştir.²⁶⁰ Ortaçağ dönemi Bizans Anadolu'su ekonomik ve medeni bakımdan büyük bir çöküntü içerisinde olduğundan kent hayatı da gelişmekten ve refaktan ziyade bir yıkım dönemi geçirmiştir.²⁶¹ Kentlerde meydana gelen özellikle ekonomik yıkım, bölgelere göre değişiklikler göstermektedir. Örneğin Piskoposluk merkezi olan yerler ekonomik olarak daha refah durumdadır. Bizans kentlerindeki ekonominin bozulmasının bazı nedenleri vardır. Bu nedenlerden birisi Arap akınlarının olumsuz etkisidir. Bir diğer neden ise kentler arasındaki ticaretin giderek zayıflamasıdır. Bunun sonucu olarak Türk fetihleri başlamadan Anadolu'daki bazı Bizans kentleri boşalmıştır. Öyle ki merkezden atanan bazı devlet görevlileri bu kentlere gitmiyorlar, başkent Konstantinopolis'te yaşamaya devam ediyorlardı. Bizans İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis haricindeki kentler özellikle sosyal ve dini yapılar bakımında fazla gelişme gösterememiştir.²⁶²

Konstantinopolis'in önemi, özellikle Doğu Roma'nın başkenti olmasından sonra artarak devam etmiştir. Bu sayede özellikle Marmara Havzası önem kazanmış, Ege Bölgesi ikinci planda kalmıştır. Günümüzde Marmara Bölgesi'ni oluşturan alanın önemini ortaya koyan olay M.S. 294 tarihindeki Nicomedia'nın (İzmit) kalkındırılma faaliyetlerinin hızlanmasıdır.²⁶³ Ancak asıl 330 tarihinden sonraki süreç Anadolu kentleri için farklılaşmanın başladığı dönem olmuştur. 395 tarihinden itibaren Anadolu'da Bizans devri başlamış olmasına rağmen, Grekleşme sürecine kadar olan dönemde Anadolu kentlerinde Roma Çağı kent düzeni devam

²⁵⁷ Turan, 2018b: 447.

²⁵⁸ Cezar, 1977: 482.

²⁵⁹ Cezar, 1977: 480.

²⁶⁰ Eravşar, 2002: 333.

²⁶¹ Turan, 2018b: 448.

²⁶² Eravşar, 2002: 333.

²⁶³ Foss, 2002: 3.

etmiştir. Hristiyan Grek kültürünün etkisinin artmasıyla bu kültüre ait kurumlar kentlerde yaygınlaşmaya başlamış ve Roma Çağı kent düzeni ve görüntüsü değişerek yerini Hristiyan Bizans görüntüsüne bırakmıştır.²⁶⁴

3.1.1. Bizans İmparatorluğu Dönemi Anadolu Kentleri

Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da kurulan kentler Roma tahakkümünün ve nizamının olduğu süreçte inşa edilmiştir. Kurulan bu yeni kentler IV. yüzyıla tarihlenmektedirler. Özellikle Konstantinopolis'in kurulmasıyla Ege kıyılarındaki ticaret faaliyetleri Marmara'ya kaymıştır. Bundan dolayı kurulan yeni kentler Marmara Havzası'nda ortaya çıkmıştır. Nicomedia (İzmit) Körfezi'nin güneyinde yer alan Helenopolis, Prainetos ve bugünkü Orhangazi ilçesinin bulunduğu yerde kurulan Basilinopolis kentlerinin kuruluş tarihleri IV. yüzyıldır. Daha önce kurulan Myrleia ve Apameia yerleşkelerinin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan Daskylion Kentinin kuruluşu da yine aynı yüzyıldır. Marmara Havzası'nda kurulan bu yeni kentlerden hiçbiri büyüyememiş ve önemli bir konuma erişememiştir. Bu durumun sebebi ise aynı dönemde Konstantinopolis kentinin de bu bölgede kurulmasıdır. Bu kentin kurulmasıyla birlikte kendisine yakın kentler, özellikle Ege kıyısında yer alan büyük kentler küçülmeye başlamıştır. Ancak Konstantinopolis'in uzağındaki kentler bu durumdan etkilenmemiştir.²⁶⁵ IV. ve V. yüzyıllarda Antakya, Halep, Şam, Beyrut ve İskenderiye büyük ve önemli kent hüviyetlerini korumaktadır.²⁶⁶

Bizans İmparatorluğu, Anadolu toprakları üzerinde yüzyıllar boyunca süren hâkimiyeti sırasında doğal olarak büyüme ve küçülmeler yaşamıştır. Bu durumdan tabiatıyla kentler de etkilenmiş ve bazı yerleşimler zaman içerisinde büyüyüp küçülmüştür. Örnek vermek gerekirse Amisos (Samsun) ve Amorion IX. yüzyılda dikkat çeken büyük kentler durumundadır.²⁶⁷ Ancak bu kentler ve bunların yanında başka kentler de yüzyıllar içerisinde büyüklüklerini ve önemlerini koruyamamıştır. Bir de her dönem önemini koruyan Bizans kentleri vardır. Bu kentlerin başında ise Antakya ve Niceia (İzmit) gelmektedir. Özellikle Antakya dönemine göre oldukça zengin ve çağdaşlarının çok ilerisinde olan bir kenttir. Arap istilaları sonucu el değiştiren Antakya'da İslam Devleti egemenliği döneminde bile çok sayıda Hristiyan ahalinin yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. Bunların yanında her daim önem arz eden kentlerden

²⁶⁴ Cezar, 1977: 482-483.

²⁶⁵ Cezar, 1977: 483.

²⁶⁶ Rice, 1962: 19.

²⁶⁷ Mango, 2008: 82.

olan Amida (Diyar-ı Bekir) ve Edessa (Urfa) da özellikle VII. yüzyıl sonrası incelenirken önem verilmesi gereken kentlerdir.²⁶⁸

IX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'da çok sayıda kalenin bulunduğu, gerçek anlamda ise sadece beş kentin kaldığı, bu kentlerin; Ephesos (Efes), Niceia (İznik), Amorion, Ankyra (Ankara), Samala olduğu bilinmektedir.²⁶⁹ Bu kentlerin yanında IX. ve X. yüzyıllarda başkent Konstantinopolis'in nüfusunun dört yüz bin olduğu ve Avrupa'nın en büyük ve en zengin kenti olduğu bilinmektedir.²⁷⁰ Daha sonraki dönemlerde Anadolu'daki Bizans kentlerinin, bunlara Ege kıyısındaki kentler de dâhildir, küçülmesiyle bu yerleşimlerdeki nüfus da azalmaya başlamıştır. Bizans dönemi kentlerinin nüfuslarıyla alakalı kesin bilgiler bulunmamakla beraber kentlerin nüfusları yüz bin ve üzeri olarak gösterilmektedir. Ancak kentlerin içerisinde buldukları olumsuz durumlardan ötürü nüfus sayılarının bu derece yüksek olamayacağı da düşünülebilir. Nüfus yoğunluğu olarak başkent Konstantinopolis en ön sırada yer almaktadır. Diğer Anadolu kentlerinde ise bu durum ters orantılı olarak azalmıştır. Bu durumdan yola çıkarak Anadolu'da yer alan kentlerden başkente göçler olduğu söylenebilir.²⁷¹

Bizans İmparatorluğu döneminde kentler akropollere çekilmiş ve bu kentler sur içerisine inşa edilmiştir. Roma Çağı'nda bu durum tam tersi seyir izlemiştir. Bu dönemde kentler akropoller dışında ve dağ eteklerinde kurulmaktadır. Surlarıyla bilinen en önemli Bizans kentleri Konstantinopolis ve kuruluşu Helenistik döneme kadar uzanan Niceia'dır (İznik). Anadolu'ya Arap saldırılarının başlamasıyla kentlerin sağlam duvarlar arkasına çekilmesi hızlanmıştır. Özellikle Arapların Konstantinopolis'i kuşatması sonrası Bizans İmparatorluğu kentlerin etrafına sur inşasına hız vermiş ve eski akropolleri güçlendirmiştir. Eski Roma kentlerinden olan Prymnessus kentine yakın bir bölgede kurulan Akroinon (Afyon) dönemin savunma ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde inşa edilmiştir. Bu kentin kaya üzerinde bulunan kalesi, ele geçirilmesi zor bir yer olmasını sağlamıştır.²⁷² Anadolu'nun batı kıyılarına kadar gelen Arapların, İmparator III. Leon döneminde Akroinon'da (Afyon) mağlup edilerek Batı Anadolu topraklarından çıkarılmaları da kentler için alınan önlemleri göstermesi bakımından çok önemlidir.²⁷³

Bizans dönemi Anadolu kentleri arasındaki ulaşımı sağlayan yollar güvenlik açısından zayıf ve bakımsızdır.²⁷⁴ Öyle ki başkent Konstantinopolis ve çevresinde dahi düzenli ve güvenli

²⁶⁸ Cezar, 1977: 491.

²⁶⁹ Mango, 2008: 81.

²⁷⁰ Laiou ve Morisson, 2007: 130-131.; Diehl, 2006: 82-83.

²⁷¹ Eravşar, 2002: 333-334.

²⁷² Cezar, 1977: 484-485.

²⁷³ Vasiliev, 1943: 302.

²⁷⁴ Cezar, 1977: 488.

yollar bulunmamaktadır. Deniz kıyısında yer alan kentlerde ise ulaşım deniz yoluyla gerçekleştirilmektedir. Denizlerin kontrolü ise İtalyan Cumhuriyetleri'nden Cenovalılar ve Pisalıların elinde bulunmaktadır. Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla bu durum artarak devam etmiş ordularını denizler üzerinden taşıyan İtalyanlar bu sayede Anadolu'da birçok kıyı yerleşimini kontrolleri altına almış ve ele geçirdikleri yerlerde yeni koloniler oluşturarak kentlerin sahibi olmuşlardır.²⁷⁵

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyıl itibariyle özellikle Akdeniz ve doğu ticaretindeki üstünlüklerini Cenovalı, Venedikli ve Pisalı tüccarlara bırakmıştır. Bunun yanında Anadolu'da toprak kayıpları başlayınca ekonomik olarak büyük bir çöküntü meydana gelmiş, üretim azalmış, halkın can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştır. Bizans bu durumdayken Selçuklu Türkleri, Anadolu'ya doğu topraklarından girmiş ve bu coğrafyada hızlıca ilerlemişlerdir. XI. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve elli yıl kadar süren bu kargaşa ortamı sayesinde Türk-İslam kültürü Anadolu'da yayılma fırsatı bulmuştur.²⁷⁶

3.1.2. Kent Mimarisi

Bizans dönemi kent yapısı kurumlar ve dış görünüş itibariyle Roma ve Helenistik dönem kent yapısından farklıdır. Özellikle Hristiyanlık kabul edildikten sonra bu din kentlerde pek çok şeyi değişime uğratmıştır. Buradan yola çıkarak Bizans kentinde en önemli unsurun ve hareket merkezinin kilise olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Kenti oluşturan diğer unsurlar doğrudan ya da dolaylı olarak kilise etrafında şekil almak zorunda kalacaktır.²⁷⁷ Bizans kentleri için kilise önemli olsa da Anadolu'nun bütün kentlerinde büyük kiliselerin varlığından söz edilemez.²⁷⁸ Önemli Anadolu kiliselerinden olan "Büyük Basil Kilisesi", Alp Arslan tarafından Kayseri fethedilince yağma edilmiştir.²⁷⁹

Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu toprakları üzerinde bin yıldan fazla süren hâkimiyeti bulunmaktadır. Doğal olarak Anadolu'nun çoğu kentinde küçük de olsa kiliseler inşa edilmiştir. Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemde Erzurum, Trabzon, İznik, Antakya, Efes, Malatya, Urfa, Sivas gibi önemli kentlerde kiliseler bulunmaktaydı. Özellikle İç Anadolu ve Doğu Anadolu'da yer alan kiliseler Ermeniler tarafından inşa edilmiştir.²⁸⁰ Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra da bu kiliseler varlıklarını sürdürmüşlerdir.

²⁷⁵ McNeal ve Wolff, 1969: 161.

²⁷⁶ Aktüre, 1987: 21.

²⁷⁷ Cezar, 1977: 490.

²⁷⁸ Eravşar, 2002: 334.

²⁷⁹ Vasiliev, 1943: 450.

²⁸⁰ Cezar, 1977: 491.

Kilisenin yanında bir diğere önemli yapı türü manastırlardır. Bu yapılar bazen kent merkezlerinde inşa edilirken, bazen de kentin dışına inşa edilmektedir. Manastırlar da kiliseler gibi geniş topraklara sahipti. Bu sebeple ibadethaneler ekonomik olarak zenginleşmiş ve din adamı sayısı artmıştır.²⁸¹ Aynı dönemde ıssız bölgelere yerleşerek manastır yaşantısını sürdürmek isteyen kişiler tarafından, özellikle Kapadokya Bölgesi'nde, yer altı şehirleri ve kaya kiliseleri inşa edilmiştir.²⁸² Kayseri çevresindeki Ağırnas, Talas ve Gesi yer altı şehirleri bu dönemde kurulmuştur. Bizans Dönemi manastırları genel olarak kırsal kesimlerde kurulduğundan kent yaşantısına ve gelişmişliğine fazla bir etkide bulunmamıştır.²⁸³

Bizans Dönemi kent planının Roma ve Helenistik Dönem'den farklı olduğunu söyleyebiliriz. Bu farklılığın nedeni olarak sadece Hristiyanlık öncesi putperestlik tapınaklarının yerini kiliselerin alması gösterilemez. Özellikle Grek kültürünün Bizans üzerindeki etkisinin artmasıyla planlı kent anlayışından kopuşlar da başlamıştır. Kent planı konusunda Milet ve Priene'nin satranç tahtası gibi tasarlanan planları, Bizans döneminden önceye gitmektedir. Bir diğere örnek ise Niceia (İznik) kentidir. Roma çağında satranç tahtası gibi harika bir plan üzerine kurulduğu söylenen bu kent, Bizans döneminde değişikliklere uğramıştır. Sonuç olarak Türkler İznik'i ele geçirdiklerinde planlı bir kent görememişlerdir. Helenistik ve Roma dönemi kentinde önemli bir yer olarak karşımıza çıkan tiyatro ve agoralar bu dönemde eski kıymetlerini kaybetmiştir.²⁸⁴ Prokopius'un Bizans'ın Gizli Tarihi'ne bakıldığında tiyatroların Bizans Döneminde neden kıymetten düştüğü anlaşılmaktadır. Justinien dönemini anlatan Prokopius, bu dönemdeki tiyatrolarla ilgili olarak kadın oyuncuların açık saçık elbiseler giydiklerini, iffetten yoksun olduklarını, tahrik edici danslar ettiklerini söyler. Bu durum, tiyatroların neden sevilmediğini göstermesi açısından önemlidir.²⁸⁵

Tiyatrolar anlatılırken şuna dikkat etmek gerekir. Kentleşme bakımından Roma Dönemi, Helenistik Döneme göre kıyı şeridinden iç kısımlara doğru genişlemenin olduğu dönemdir. Buna rağmen tiyatro inşası İç Batı Anadolu Bölgesi haricinde pek görülmemektedir. Özellikle İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde hiç tiyatro ve stadyum kalıntısına rastlanılmamıştır. Bu da bize Bizans İmparatorluğu'nun, Roma, Helenistik ve Grek kültürünün en önemli yapı taşlarından olan tiyatroyu hâkimiyeti altındaki topraklarda yaygınlaştırmadığını göstermektedir.²⁸⁶ Tiyatroya karşılık gelen stadyumların varlıklarını sürdürdüğünü ve daha sonra hipodrom şekline dönüştükleri bilinmektedir. İstanbul'daki tarihi Sultan Ahmet At

²⁸¹ Vasiliev, 1943: 323.

²⁸² Başgelen, 1991: 15.

²⁸³ Eravşar, 2002: 334.

²⁸⁴ Cezar, 1977: 493-494.

²⁸⁵ Prokopius, 2001: 70-72.

²⁸⁶ Cezar, 1977: 494-495.

Meydanı, öncesinde hipodrom olan bir sahadır.²⁸⁷ Bunun yanında Kayseri'nin Erciyes Dağı yakınlarında yer alan hipodromda Bizans dönemine tarihlendirilmektedir.²⁸⁸

Eski Yunan'da pazar yerleri agora, Roma kentlerinde ise forum olarak isimlendirilmektedir. Bu agora ve forumlar kentlerin pazaryeri olarak görülmekle beraber, zaman içerisinde tanrılara kurban sunulan, adliye ve belediye binalarıyla çevrelenen, siyasi toplantıların yapıldığı yer olma özelliğine kavuşan açık alanlardır.²⁸⁹ Bunların yanında filozofların öğrencilerine ders verdiği ve halkla sohbet ettikleri yer olma özelliği de taşımaktadırlar. Bahsettiğimiz nedenlerden ötürü agoraların kentlerdeki yerlerinin tespit edilmesi itinayla yapılırdı. Bizans Dönemine gelindiğinde ise, İmparatorluk'un yönetim şekli, kent meselelerini agoralarda toplanıp konuşulacak ve siyasi kararlar alınacak yerler olmaktan çıkarmıştır. Bu nedenle agoralar Bizans Döneminde geçmişteki anlamında kullanılmamış, yerine kent merkezinin en hareketli bölümünde pazar ve ticaret alanının en canlı yeri olmuştur.²⁹⁰

3.1.2.1. Başkent Konstantinopolis'te Kentleşme ve Kent Yapısı

Ortaçağ, Bizans İmparatorluğu kentleri anlatılırken başkent Konstantinopolis'e ayrıca değinmek gerekmektedir. Bin yıldan fazla hüküm süren Bizans İmparatorluğu'nun en önemli kenti olan Konstantinopolis her alanda devletin en önemli kenti olmuştur. Bu önemini Türk fethinden sonra da devam ettiren Konstantinopolis'in günümüzde de dünyanın en önemli kentlerinden olduğunu söyleyebiliriz.

Bizans İmparatorluğu dönemi Anadolu kentlerindeki kültür ve sanat ürünlerinin en fazla ve en değerli olanlarının toplandığı kent Konstantinopolis'tir. Özellikle İmparator Justinien (527-565) döneminden sonra kent nerdeyse tek başına Bizans medeniyetinin temsilcisi olmuştur.²⁹¹ Konstantinopolis'in diğer kentlerden daha fazla gelişmesinin nedenlerinden birisi Bizans İmparatorluğu'nun merkezi monarşi ile yönetilmesi ve bu yönetim anlayışında başkent diğer kentlerden daha fazla öneme sahip olmasıdır. Gelişmişliğin bir diğer nedeni ise kentin coğrafi olarak bulunduğu konumdur.²⁹²

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli ve karakteristik yapısı olan kilisenin en önemlisi ve en güzeli Konstantinopolis'te olduğu gibi, Bizans ülkesinde en fazla kilisenin olduğu kent

²⁸⁷ Cantay, 1991: 82.

²⁸⁸ Eravşar, 2002: 335.

²⁸⁹ Watkin, 2009: 11.

²⁹⁰ Cezar, 1977: 495.

²⁹¹ Diehl, 2006: 43.

²⁹² Cezar, 1977: 496.

de yine Konstantinopolis'tir. Hükümet binası ve saray yapıları haricinde diğer kentlerde de olması gereken ancak çok az rastlanan yapılar yine Konstantinopolis'te bulunuyordu.²⁹³ Bu yapılara hastaneleri ve hamamları örnek verebiliriz. 532 tarihinde meydana gelen “Nika İsyanı”²⁹⁴ sırasında Konstantinopolis'te zarar gören yerler arasında bir hastane ve Konstantin tarafından yaptırılan Zeuxipus Hamamı'nın olduğu bilinmektedir. İmparator Jüstinyen döneminde kentte çok sayıda hamamın varlığından bahsedilmektedir.²⁹⁵

Konstantinopolis haricinde diğer kentlerde de hamamlara rastlanılmaktadır. Özellikle arkeolojik kazılar sonucunda Akdeniz'deki en eski hamam örneğine Girit'te yer alan Minos Uygarlığı'na ait Knossos Sarayı'nda ulaşılmıştır. Arkeoloji ve tarih bilimleri sayesinde Romalıların hamamı, M.Ö. III. yüzyılda Greklerden öğrenip aldıkları bilinmektedir.²⁹⁶ Ancak Romalılar, hamamı daha sonra öğrenmelerine rağmen mimari olarak daha iyilerini inşa etmişlerdir. Anadolu'da, Ankyra'da (Ankara) Çankırıkapı semtinde büyük çaplı Roma hamamlarından birinin olduğu arkeolojik çalışmalar sayesinde bilinmektedir. Bunun yanında yine Ephesos (Efes), Miletos (Milet), Pergamon (Bergama), Priene, Perge ve Side'de Roma hamamları bulunmaktadır. Ayrıca Romalıların Konstantinopolis'te de hamamlar inşa ettirdikleri tarihi kaynaklar sayesinde bilinmektedir.²⁹⁷ Burada asıl söylenmesi gereken, Bizans İmparatorluğu'nun hamamı Romalılardan aldığıdır. Anadolu'da hamamların yanında pek çok yerde kaplıca suyu bulunduğundan Bizans İmparatorluğu bu yerlerde kaplıca hamamlar inşa etmiştir. Bu kaplıca hamamlara en güzel örnekler ise Amorion ve Hiarapolis'tir.²⁹⁸ Bu kentler banyo kentleri olarak tanınmaktadırlar. Kısaca anlatmak gerekirse, Greko-Romen Medeniyeti'nde hamamların çok eski tarihlere uzanan bir geçmişi bulunmaktadır. Ancak Türkler Anadolu'yu fethettiklerinde hamamlar; kilise ve manastırlar gibi Bizans kentlerinde kesinlikle bulunan yapılardan değildir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Anadolu topraklarında halkın banyo ve temizlik ihtiyaçlarını karşılamak için kentlerde ve kasabalarda

²⁹³ Akyürek, 2014: 84-87.

²⁹⁴ Nika İsyanı: Bizans İmparatorluğu'nun en önemli isyanıdır. Kapodokyalı Yohannis'in valiliğinden memnun olmayan Maviler ve Yeşiller kendi aralarında ki düşmanlığa son vererek isyan ettiler. İmparator Jüstinyen elçiler vasıtasıyla isyancılar ile görüştü ancak, isyancıları ikna edemedi. Bunun üzerine İmparator, Yohannis'in görevinden alınacağını söyledi ama bu da isyanın sona ermesini sağlamadı. İsyancılar “Nika” yani “Zafer” nidaları atarak kentteki birçok binayı ateşe verdi. İsyanın devamında eski İmparator Anastasius'un yeğenlerinden birisi İmparator ilan edildi. Bu olaydan sonra Jüstinyen tahtı bırakıp kaçmayı düşündü ancak buna Teodara karşı çıktı. İmparator bu karşı çıkıştan sonra kaçmaktan vazgeçti ve isyanı bastırması için komutan Belisarius'u görevlendirdi. İsyanın altıncı gününde Belisarius isyancıları Hipodrom'a toplatarak yaklaşık 30-40 bin kişiyi öldürttü. Bu olaydan sonra isyan bastırıldı. Bkz.: Prokopius, 2001: 169-170.

²⁹⁵ Kaya, 2013: 27.

²⁹⁶ Cezar, 1977: 497.

²⁹⁷ Ertuğrul, 2009: 245.

²⁹⁸ Koçyiğit, 2019, 633-634.

yoğun olarak inşa edilen hamamlar Türklere aittir ve Türk kentini karakterize eden yapıların başında bu hamamlar gelmektedir.²⁹⁹

3.2. Anadolu'daki Bizans Kentlerinin Türkleşme Süreci ve Türk Kentleşme Politikası

Anadolu'da yer alan kentlerin Türkleşmesi üç şekilde olmuştur. Birincisi eski kentlerin gelişmesi sonucu yeni kentlerin ortaya çıkması, ikincisi yeni kentlerin oluşturulması, üçüncüsü ise göçebelerin kentli olmasının sağlanmasıdır.³⁰⁰ Bu üç aşama bize Bizans döneminde kurulan Anadolu kentlerinde Türk fetihlerinden sonra değişiklikler olduğunu gösterebilir. Bunlardan ilki hâlihazırda mevcut bulunan kentlerin, Türk sosyal ve kültürel yaşamına uydurularak aynı şekilde kalmasıdır. İkincisi kentler üzerinde büyük değişiklikler yapılması ve yeniden düzenlenmesidir. Üçüncüsü ise Türklerin Anadolu'da yeni kentler meydana getirmesidir.³⁰¹ Muhakkak ki bahsettiğimiz kent modellerin bir gelişim ve dönüşüm süreci olmuştur. Bu kent modellerini açıklamak gerekirse birinci model kentlerde Bizans kentlerinin değiştiğini ancak kentlerin devam ettiğini görürüz. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki kent yaşamının gerilemesine bağlanabilir. Bizans İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca kendine has özelliklerinin devam etmesi sonucu kentler küçülerek kasta olmuşturlardır. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde ise bu kastralar ile karşılaştılar. Yalçın tepeler üzerine kurulan Bizans kentlerine Türkler de yerleşmiş ve Bizanslıların kent hayatına dâhil olmuşlardır.³⁰² Bu kent modeline sarp ve kayalık üzerine kurulu olan Afyon Karahisar örnek olarak gösterilebilir. İkinci model, Bizans kentlerinin büyük ölçüde yenilendiğini görmekteyiz. Bizans kentlerinin yeniden düzenlenmesi aşamasında hem sur içinde hem de sur dışında bazı değişiklikler yapılmıştır. Sur içinde yapılan düzenlemeler sayesinde yeni iskân bölümleri ortaya çıkarılmıştır. Bu sayede Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir güvenlik sistemi meydana getirilmiştir. Sur dışında yapılan düzenlemelerde ise iskân faaliyetleri kentin dış kısmında da yapılmıyordu ve bu sayede kent büyüyordu. Bu kent modeline ise Sinop, Alaiye ve Antalya örnek olarak gösterilebilir. Üçüncü model ise Türklerin kendilerinin kurdukları kentlerdir. Bu tip kentler öncelikli olarak kent kavramının temelini oluşturan korunmuş olma özelliğini elde edecekler ve surlar yapılarak içine yerleştirileceklerdir. Ancak kalabalık nüfuslu kentlerde ve kasabalarda sur içine alma özelliğine çok fazla rastlanmamaktadır. Türklerde kentlerin korunmaları uzun dönemler devam etmiştir.³⁰³

²⁹⁹ Cezar, 1977: 497-498.

³⁰⁰ Kuban, 1968: 58.

³⁰¹ Yinanç, 1944: 180.; Özcan, 2011: 177.

³⁰² Eravşar, 2002: 335.

³⁰³ Baykara, 2014: 96-97.

3.2.1. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kentleşme ve Kent Kültürü

Anadolu XI. yüzyıl başlarından itibaren Türk fetih hareketlerine sahne olmuştur. Özellikle 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra bu topraklar hızlı bir şekilde Türk-İslam kültürüyle tanışmıştır. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde zengin ve müreffeh bir ülke göremediler, ancak kendilerinden önce bu topraklarda hâkimiyet sağlamış uygarlıklar tarafından kurulmuş çok sayıda kent buldular. Bu kentlerin çoğu Bizans İmparatorluğu döneminde kurulan, dönem içerisinde önemini kaybeden ve terk edilmiş bir vaziyet alan kentlerdi.

Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra bu coğrafyayı yurt edinerek bu ülkeye yerleşmesi, yalnızca ülkenin nüfus yapısını değiştirmemiş; aynı zamanda yerleşme sistemi üzerinde de köklü değişikliklere neden olmuştur. Bu köklü değişiklikler Türklerin Anadolu'ya ilk geldikleri dönemde olmamıştır. Örneğin Süleyman Şah İznik'e kadar ulaşarak burayı başkent yapmış ancak buna rağmen Türkler, yerleşim sistemleri ve kentler üzerinde büyük değişikliklere gitmemiştir. Zaten Türkler tarafından Anadolu'ya yapılan ilk seferler bu coğrafyayı tanımak üzerinedir ve ilk hedef olarak yağma tercih edilmiştir. Bu tanıma ve yağma sürecinde Türklerin kentleri tahrip ettiği de kabul edilen bir gerçektir.³⁰⁴ Bunun en büyük nedeni, Türklerin, Anadolu'ya ilk geldiklerinde önce Bizans İmparatorluğu'yla, sonrasında ise Haçlılarla mücadele etmesidir. Bu mücadelelerin XII. yüzyılın ikinci yarısında azalmaya başlamasıyla Anadolu'da Türk imar faaliyetleri hızlanmıştır.³⁰⁵

İlk fütühat hareketleri her ne kadar nüfus yapısını değiştirmemiş olsa da fetih hareketlerinin başlamasıyla Bizans imparatoru Mihael, Anadolu'da Pont Bölgesinde (Amasya, Sivas, Kayseri) yaşayan Hristiyan halkı Türklerden kurtarmak amacıyla arabalarla Balkan topraklarına nakletmiştir. Bu olaydan sonra Anadolu'nun iç kısımlarında Bizans nüfusu giderek azalmış ve İznik'e kadar olan tüm kentler hızlıca Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir.³⁰⁶

3.2.2. Ekonomik Yapı

Anadolu'daki kentlerin büyüüp gelişmesinde ticari faaliyetler çok önemli bir yer tutmaktadır.³⁰⁷ Selçuklu devlet adamları Anadolu'daki ekonomik faaliyetlere siyasi birlikteliği ve ülkenin emniyetini sağladıktan sonra hız vererek ticaretin bu coğrafyada gelişmesi için

³⁰⁴ Tanyeli, 1987: 33.

³⁰⁵ Uzunçarşılı, 1988: 37.

³⁰⁶ Eravşar, 2002: 335.

³⁰⁷ Akyüz, 1996: 229.

büyük çabalar sarf etmişlerdir.³⁰⁸ Bu amaç doğrultusunda fetih ve savaşlarla geçen dönemde harap olan kırsal ve kentsel yerleşimler tekrar iskân edilmiştir. Bunun haricinde savaşlar döneminde durgunlaşan transit ticaret yolları hareketlendirilerek sistemli bir yerleşim politikası hayata geçirilmiştir. Bu politikaların en önemlileri arasında ahaliye vergi muafiyeti sağlamak ve tarımsal araç-gereç tahsis edilmesi gelmektedir. Özellikle tarımsal alan tahsis edilmesiyle tarımsal üretimin artırılması teşvik edilmiştir. Bu sayede hem Müslüman Türk hem de Hristiyan nüfusun kırsal alanlarda iskân edilmesi sağlanmıştır.³⁰⁹

Ayrıca ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa edilerek ekonomik kalkınma hızlandırılmıştır. Bu kervansaraylar, bütün mevsimlerde açık kalarak kervanlara ve yolculara hizmet sunmuştur. Buralarda insan ayırımı yapılmadan, gelen herkese eşit davranılmış, hastalananlar tedavi edilmiş ve hayvanlara bakım yapılmıştır. Bu yapılan hizmetlerin benzerine başka hiçbir devlette rastlanılmamıştır.³¹⁰

Selçuklu sultanları ekonominin en önemli gelir kaynağı olan ticareti canlı tutabilmek için bazı önlemler almışlardır. Bu önlemlerden ilki tüccarların haklarını korumak olmuştur. Selçuklu ülkesinde ticaret yapan herhangi bir tüccar soyulduğunu söyler ve bunu ispat edebilirse tüccarın zararı savaş ganimetlerinden karşılanırdı.³¹¹ Önlemlerden bir diğeri ise deniz ticareti yapan tüccarların gemilerinin batması durumunda mallarına dokunulmaması ve korsan saldırısına uğrayan tüccarlara sığınma hakkı tanınmasıdır. Bunun yanında eğer tüccar ölmüşse bütün mirası bağlı olduğu ülkeye geri gönderilirdi.³¹²

Anadolu'da ticari faaliyetler sadece kentlerde gerçekleşmemekteydi. Kentlerin haricinde belirli noktalarda uluslararası pazarlar kurulmaktaydı. Bu pazarlar iç ticaret kadar dış ticaret için de çok büyük önem taşımaktaydı. Bu pazarların en önemlisi Halep-Kayseri ticaret yolu üzerinde kurulan "Yabanlu Pazarı" idi. Bu pazara ülkenin her yerinden ve komşu ülkelerden tüccarlar gelirdi.³¹³

Selçuklu sultanlarının destekleriyle Anadolu'da ticari faaliyetler oldukça gelişmiştir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, Anadolu'da yoğun şekilde ithalat ve ihracat faaliyetlerin yapılmasıdır. Bu dönemde yapılan ithalatta Anadolu'ya her taraftan mallar gelmektedir. Örneğin Güney sınırından silah, Bağdat'tan ipek ve işlemeli kumaşlar, Mısır ve Suriye topraklarından dokumalar, Gürcistan'dan halı, Kafkaslar'dan at, Türkistan'dan değerli

³⁰⁸ Turan, 2009: 338.

³⁰⁹ Özcan, 2011: 177.

³¹⁰ Koca, 1996: 468.

³¹¹ Gordlevski, 2015: 187.

³¹² Turan, 2018a: 324.

³¹³ Koca, 1996: 469.

taşlar, Rusya'dan ise kürkler gelmektedir.³¹⁴ Yine aynı dönemde yapılan ihracatta ise en ön sırada Türkmenlerin yetiştirdikleri sürüler ve bu sürülerden elde ettikleri ürünler yer almaktadır. Özellikle Anadolu'dan komşu İslam ülkelerine canlı hayvan ihraç edilmekteydi. Ayrıca Anadolu'da üretilen deri ve deri ürünleri de tüccarlar tarafından tercih edilen ürünler arasındaydı. İhraç ürünleri arasında halı ile ipekli kumaşlar önemli yer tutmaktaydı, bu mallar özellikle Paris ve Londra'ya gönderilirdi.³¹⁵

3.2.3. Devlet Örgütlenmesi

Türklerin Anadolu kentlerini tamamen değiştirdiklerini söyleyemeyiz. Bunun nedeni Anadolu kentlerinin köklü bir geçmişe sahip olmalarıdır. Ayrıca Türkler Orta Asya'dan beri sahip oldukları kent kültürünü Anadolu'ya gelirken bir dönem yaşadıkları İran coğrafyasında olduğu gibi yerli halkla beraber sürdürmüşlerdir.³¹⁶ Selçuklu Türkleri fethettikleri yerlerin şartlarına uygun olarak mevcut bulunan bir kente ya da kentin dışında yer alan kısma yerleşmekteydiler. Yerleşilen ya da yeniden kurulan bir kentte yapılacak işlerin başında kentin güvenliğini sağlamak; idari, mali, adli idarecileri tespit etmek ve vergileri tahsil etmek için tahrir yapmak geliyordu.³¹⁷ Bu sebeple fethedilen kentlere öncelikle vali ya da emir atanmaktadır. Bu atamanın ardından kâtip, imam, müezzin, kadı atamaları gerçekleştirilirdi. Kentlerle ilgili yapılan bu atamalar Büyük Selçuklu Devleti ile başlamış, daha sonra Anadolu Selçuklu Devleti ve devamında Beylikler devrinde sürdürülegelen bir devlet geleneği olmuştur.³¹⁸ Fethedilen kentlerde sultan adına bir minber yaptırılır ve gönderilirdi. Fetihden sonra kentte kalan gayrimüslim halk ise cizye vererek kentte kalma hakkına sahip olmaktadır. Türkler fethettikleri kentlerde ilk iş olarak bir namazgâh yaparlar ya da eski bir kiliseyi camiye çevirip belli bir süre ibadet ederlerdi.³¹⁹ Bu duruma örnek olarak Konya gösterilebilir. Türkler Konya'yı fethedince bu kentte bulunan bir kilise camiye çevrilmiştir. Olasılıkla bu kilise son dönemlere kadar varlığını devam ettiren Eflatun Mescidi'dir. Hatta Alâeddin Camii ismini alan ibadethanenin ilk dönemlerinde mescitte yer alan çan kulesi minare vazifesini görmüştür.³²⁰

Anadolu'nun fethedilmesiyle birlikte Türkler Bizans'ın eski kentlerine yakın yerlere yerleşmişler ve burada yaşayan halkla hem sosyal hem de ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Uç bölgelerdeki kentlere yakın olarak kurulan Türk kentleri zaman içerisinde büyüyerek eski

³¹⁴ Gordlevski, 2015: 181-182.

³¹⁵ Koca, 1996: 46-470.

³¹⁶ Eravşar, 2002: 335.

³¹⁷ Kucur, 2009: 384.

³¹⁸ Öngül, 2007: 97.

³¹⁹ Kuban, 1995: 173.

³²⁰ Baykara, 1985: 79.

kentin önemini kaybetmesine neden olmuştur. Bu duruma Türklerin antik Laodicea kentinin yakınına yerleşerek adını bu antik kentten alan Ladik (Denizli) kentini oluşturmaları örnek olarak gösterilebilir.³²¹ Bu örnekten hareketle Türklerin birçok eski yerleşim yerinde Hristiyan halkla beraber yaşadığını ve kentlerin eski isimlerini kullandıklarını söyleyebiliriz.³²²

3.2.4. Dini Hayat

Anadolu kentlerinin kurulup, büyümesinde halkın sosyal ve dini inançlarının temsilcisi sayılan tarikatların etkisi çok fazladır. Türklerin İslamiyet'i tercih ettikten sonra hızlı bir şekilde bu dinin yayılmasını sağlayan unsur tarikatlardı. Bu yüzden fethedilen topraklarda tarikatların meydana getirdikleri zaviye ve tekkelerin etrafında toplanan halk, Anadolu'daki birçok köyün ve mahallenin meydana gelmesini sağlamıştır.³²³ Kentlerde ise zaviye ismiyle anılan mahallelerin bulunması bir kentte bulunan halkın aynı dünya görüşünü paylaşmasından kaynaklanmaktadır. Zaviyelerin yanında kentlerin Türkleşmesini sağlayan en önemli faktörlerden birisi de Ahilerdi. Özellikle Ahi zaviyeleri göçebeliliği engelleyen en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.³²⁴

3.3. Güvenlik Sistemleri

3.3.1. Savunma Sistemi

Anadolu Türk kentinin fiziksel yapısını oluşturan birtakım unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlardan en önemlisi savunma tesisleridir. Bu savunma tesisleri çeşitli yapı türlerinin bir araya gelmesiyle meydana getirilmiştir. Bu yapıların başına iç kale, ahmedek, burçlar, surlar ve mahpeshane gelmektedir.³²⁵ Anadolu kentleri içerisinde kalesi bulunan yerleşim yerlerinin neredeyse hepsinde bir iç kale ve ahmedek yer almaktadır. Bizans döneminde kentlerin etrafları tamamen surlarla çevrelenmemiştir. Küçük kentlerde ise sadece savunma amacı güdülen bir kale bulunmaktadır. Türk fetihlerinden sonra kentlerin etrafı surlarla çevrelenmeye başlanmıştır.³²⁶ Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad döneminde özellikle Moğol tehdidine karşı Sivas, Kayseri ve Konya'da sağlam surlar yapılmıştır.³²⁷

³²¹ Cahen, 2012: 152.

³²² Aktüre, 1987: 20.

³²³ Barkan, 1942: 301.

³²⁴ Aktüre, 1987: 25.

³²⁵ Arslan, 2018: 7.

³²⁶ Eyice, 2001: 240.

³²⁷ İbn Bibi, 1996: 271-274.; Turan, 2018b: 454.

3.3.2. Kalelerin Yapısı ve Önemi

Selçuklular, fetihlerden sonra yerleştikleri kentlerde Bizans döneminden kalma bazı kalelerle karşılaştılar. Bu kalelerin büyük çoğunluğu iç kale şeklindeydi. Ancak Batı Anadolu ve Akdeniz’de yer alan kaleler kentleri tamamen çevrelemekteydi. Bizans devrinden kalan kalelerin bazıları Türkler tarafından da kullanılmış ve iç kalenin özellikleri üzerinde çok fazla değişikliğe gidilmemiştir. İç kaleler bazı bakım ve onarım çalışmaları sayesinde genişletilmiştir. Bu durumda bize Selçuklu döneminde sur yapımında herhangi bir inşa tarzının bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca bazı kentleri çevreleyen surların yerleşim yerinin tümünü içine almadığı bilinmektedir.³²⁸ Bu duruma örnek olarak Konya gösterilebilir. Konya Kalesi’nin surları kentin yayılım gösterdiği her yeri içine almıyordu. Surların dışında kalan kısımlarda da mahalleler bulunmaktaydı. Surların yerinin tespit edilmesinde iskân yerlerini içine alması kadar, kentin doğal durumu da etkili olmuştur.³²⁹

Anadolu kentlerinin fiziki yapısını savunma tesisleri bakımından meydana getiren unsurlardan birisi olan iç kale Anadolu kentlerinde çoğunlukla bulunmaktadır. İç kaleler konumları itibariyle iki şekildedir. İç kale şekillerinden ilki dış kale surlarının hemen bitişiğinde inşa edilenlerdir. Bu tip iç kalelere Alaiye, Kayseri, Tokat, İzmit, Ankara ve Amasya’da rastlanır. İç kale şekillerinden ikincisi, topografik yapıyla ilgilidir ve dış kale surlarından bağımsız olarak kentin yüksek bir tepesinde bulunmaktadır. Bu tip iç kalelere ise Sivas ve Konya örnek olarak gösterilebilir. İç kalelerin en önemli görevleri arasında devlet idarecilerinin ikametlerini içerisinde barındırması ve idari işlerin buradan yürütülmesi başta gelmektedir. Konya ve Sivas kentlerinde olduğu gibi sultanın sarayına yer oluşturduğu da görülmüştür.³³⁰ İç kalelerin bir diğer görevi ise depo vazifesi görmeleridir. İçlerinde bir mescit veya cami yer alırdı. İç kalelerin girişi sağlamak için bir ya da iki kapısı bulunmaktadır. Ayrıca iç kalelerin dışarı ile bağlantıyı sağlayan gizli geçit ve dehlizleri de bulunmaktadır.³³¹

Anadolu kentlerinde kaleler Ortaçağ döneminde çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu önem Türklerin hâkimiyet döneminde de artarak devam etmiştir. Kalelerin ne kadar önemli olduğunu, Moğol Hükümdarı Hülâgû’nun Harran Kalesi’nin fethi sırasında yaşadığı zorluklardan anlayabiliriz. Hülâgû yaşadığı bu zorluklardan dolayı fetihten sonra Harran Kalesi’ni ve kentin surlarının şerefelerini yıktırıştır.³³² Diğer taraftan kaleler, en önemli rolünü Anadolu’nun Türkleşmesi sürecinde ifa etmiştir. Kalelerin Türkler tarafından fethi ile o

³²⁸ Eravşar, 2002: 336.

³²⁹ Baykara, 1985: 42.

³³⁰ Eyice, 2001: 240.

³³¹ Evliya Çelebi, 2006: 293.

³³² Öngül, 2004, 174.

bölgeye yeni bir iskân faaliyeti başlıyor ve her kaleye asker bırakmak gerekiyordu. Bu sayede kaleleri fetheden beylerin güçleri ve daha ileri gitme olanağı zayıflıyordu. Böylelikle beyler o bölgede kalıyordu. Saltuk Bey'in Erzurum'da, Artuk Bey'in ise Diyar-ı Bekir ve Mardin'de kalmaları bu duruma örnektir. Ayrıca kalelerin fethinden sonra burada kalan askerler ailelerini yanlarına almışlar ve kale-kent olgusunun oluşmasına katkı sağlamışlardır.³³³

3.3.3. Ahmedekler ve Kale Kapıları

Türk kentlerindeki savunma tesisleri içerisinde saydığımız ahmedekler dış surların bir parçasıymış gibi içeriden surlarla bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu yapıların inşa nedeni tamamen savunma amaçlıdır. Ordunun kent içerisindeki kışlası olma özelliğine sahiptir. Kentin savunmasını sağlayan garnizon olduğundan bazı zamanlarda zindan olarak da kullanılmıştır. Anadolu kentlerinin bazılarında örnekleri bulunmaktadır. Örneğin Konya'da dış surların bir parçasıymış gibi kentin güneybatı kısmında yerini almıştır.³³⁴ Alaiye, Konya, Kayseri ve Sivas'ta dış kalenin hemen bitişiğinde iç kaleden ayrı bir bölüm olarak inşa edilmiştir.³³⁵

Savunma tesisleri için bir diğer önemli unsur ise kale kapılarıdır. Bu kapılar çevre illerden kente ulaşan yolları kalelere bağlardı. Bu sayede kentin içerisinde dolaşan ana arterlerin meydana ulaşması sağlanırdı. Genellikle sur kapılarının önünde toplanan yollar iç kesimlere girildikçe daralmaya başlardı. Kapılar ayrıca kente giriş çıkışları ve kontrolü sağlardı.³³⁶ Geceleri kentin kapısı kapatılır, yolcular geç kalırsa surun hemen yakınında geceyi geçirir, sabah olunca bekçiler geç kalan kişileri sorgular, tatmin edici cevap alınırsa kente girilmesine izin verirlerdi.³³⁷

3.4. Mahalle Yapısı

Anadolu Selçuklu kentlerinin mekân içinde tarihlendirilmesinin yapılması kaynak yetersizliğinden dolayı çok zordur. Selçuklu vakıf kayıtları bu dönemde mahallelerin varlığından bahsetseler de mahallelerin niteliği, sınırları, hane sayıları ve kent içerisindeki yeri hakkında bilgi vermezler.³³⁸ Mahalleler konaklanan yer anlamına gelmektedir ve kentlerde bulunan semtler için kullanılmaktadır. Kentler ise mahalle adını alan bu semtlerden teşekkül etmektedir. Mahalleler, kentlerin fiziki ve sosyal birimleri olmasından dolayı önem arz

³³³ Boran, 2002: 880.

³³⁴ Alkan, 1994: 90.

³³⁵ Değerli, 2007: 548.

³³⁶ Eravşar, 2002: 337.

³³⁷ Gordlevski, 2015: 197.

³³⁸ Eravşar, 2002: 337.

etmektedir. Kentlerin ana unsuru olan mahalleler genelde bir mescit ya da cami etrafında toplanan çok sayıda evin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.³³⁹

Anadolu’da Selçuklu dönemi mahalle isimlerinde dikkat çeken bir durum bulunmaktadır. Bu durum mahalle isimlerinin Muhyiddin’ül-mütetabbib, Abdülkerim, Musa gibi şahıs isimleri olmasıdır. Mahalleye ismini veren kişiler yine aynı mahallede oturan varlıklı, zengin ve güç sahibi kişilerdir. Bu kişilerin çoğu mahallelere bir ibadethane de yaptırmıştır.³⁴⁰ Bunun yanında mahalleler isimlerini kale kapılarından veya mahalle mescitlerinden de alabilmektedir.³⁴¹

Selçuklu devrinde mahallelerin sınırları kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmamıştır. Ancak idari yapılanma olarak belirli bir sistem içerisinde düzenlenmişlerdir. Bu dönemde mahallede oturan ahalinin idareyle olan ilişkileri “iğdiş”³⁴² denilen kişiler vasıtasıyla düzenlenmektedir.³⁴³ Yine aynı dönemde mahalleler kesin çizgilerle sınırlandırılmamıştır. Arap ve İran kentlerinde görülen mahallelerin bir duvarla bölünmesi işlemi Selçuklu Devleti’nde görülmemektedir. Bununla beraber mahalle fiziksel açıdan kent bütünlüğü içerisindedir. İki mahalleyi birbirinden ayıran ise yol ağıdır.³⁴⁴

Cami-mescit yapıları Selçuklu devri Anadolu kentlerinin fiziki yapısının oluşmasında başlıca rolleri oynayan etkenlerdir. Kentlerin kurulması, gelişip büyümesi, mahallelerin meydana gelmesindeki en önemli unsurlar cami ve mescitlerdir.³⁴⁵ Anadolu’nun fethinden sonra büyük kentlerin hepsinde büyük camiler inşa edilerek ibadete açılmıştır. Anadolu’da yapılan ilk camiler surların iç kısımlarında inşa edilmiştir. Bunun yanında Konya Alaeddin Camii örneğinde olduğu gibi iç kalede inşa edilenler de vardır.³⁴⁶ Anadolu kentlerinde ilk yapılan camilerin bazıları eski kilise ve yapı kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir.³⁴⁷ Bu duruma en önemli örneklerden birini Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayı, Müsâmeratü’l-Ahbâr adlı eserinde vermektedir. Eserde Sinop’un Pervâne Muînüddin tarafından fethinden sonra bu kentte bulunan eski bir kilisenin temelini üzerine bir bina daha ilave edilerek, burayı camiye

³³⁹ Topal, 2006: 209.

³⁴⁰ Baykara, 1985: 49-50.

³⁴¹ Görür, 2002: 204.

³⁴² XII ve XIII. yüzyıllarda Anadolu kentlerindeki vergi memurları iğdiş olarak adlandırılmıştır. İğdiş kelimesi eserlerde Arapça ve Farsça çokluk şekilleriyle de (egadişe, igdişan) olarak geçmektedir. İğdişlerin reislerine “iğdişbaşı, emir-i iğdişan, emirü’l-egadişe” adı verilmiştir. Anadolu Selçuklu kentlerinin önde gelenlerine de iğdiş denildiği, hatta kentlerdeki ekonomik faaliyetlerinin de iğdişbaşının kontrolünden geçtiği bilinmektedir. Aksaray, Larende, Ereğli ve İskilip gibi Selçuklu kentlerinde iğdişler ve iğdişbaşları bulunmaktaydı. Bkz.: Sümer, 2000: 524.

³⁴³ Çadırcı, 1996: 257.

³⁴⁴ Baykara, 1985: 45.; Baykara, 1990: 113.

³⁴⁵ Kuban, 1968: 63.

³⁴⁶ Baykara, 1985: 45. 79.

³⁴⁷ Kuban, 1968: 64.

dönüştürdüğünü ve bu sayede İncil'in sesinin yerine Kur'an sesinin geldiğini anlatmaktadır.³⁴⁸ Fetihler artıp Anadolu hâkimiyeti sağlaştıkça cami ve mescitlerde yeni alanlarda inşa edilmeye başlanmıştır. Kentlerdeki camilerin hepsi nitelik ve nicelik bakımından birbirinin aynıdır. Bu camiler arasında farklı olan, Selçuklu Sultanının gittiği sultan camileridir.³⁴⁹

Selçuklu kentlerinde Müslim ve gayrimüslim halk birlikte yaşamayı tercih etmediğinden yaşam alanı olarak, genelde ayrı ayrı mahalleleri tercih ederlerdi.³⁵⁰ Anadolu'yu gezen büyük seyyahlardan İbn Battûta bu durumu eserinde anlatmıştır. İbn Battûta, kent halkının dini ve etnik gruplara göre evler yaptıklarını ve bu sayede kentlerin oluştuğundan bahsetmiştir.³⁵¹ Anadolu'daki büyük kentlerde Yahudilerin, Latinlerin, yabancı Türklerin, Arapların ve İranlıların yerleşmiş oldukları mahalleler bulunmaktadır.³⁵²

Anadolu kentlerinde fiziki unsuru oluşturan mahallelerin bir diğer yapısı da külliyelerdir. Bu külliyeler plan ve kronolojik zaman bütünlüğü göstermemektedir. Genelde külliyeler zaman içinde manzume, hey'et, imâret, site, imâret sitesi, kompleks gibi isimlerle de anılmaktadır. Genellikle bir cami çevresinde büyüyen külliyelerin bazen medrese, ticarî bir yapı veya türbe etrafında oluştuğu da görülmektedir. Anadolu'daki külliyelerin en eskisi Artuklular dönemine tarihlenmektedir.³⁵³ Cami ve mescitlerle ilgili bilinmesi gereken en önemli konu, bu yapıların kent içerisinde mahallelerin oluşmasında önemli birer faktör olduklarıdır.³⁵⁴ Ayrıca cami ve mescitler, mahallelerin içerisinde geçen yolların meydana gelmesinde ve evlerin yerlerinin belirlenmesinde de birinci dereceden etki unsurudur.

3.5. Meydan Yapısı

Selçuklu dönemi Anadolu kentleri için vazgeçilmez unsurlardan birisi de meydanların olmasıydı. Bu meydanlar Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden öncede bulunmaktaydı. Roma ve Grek dönemlerinde meydanlar genel olarak açık alanlardı. Türk-İslam kentlerinde ise meydanlar fiziki yapı içerisinde mahallelerden sonra gelirdi. Meydanlar kent içerisinde kalabalık halk kitlelerinin toplandıkları yerlerdi. Bu nedenle meydanlar Türk kent olgusunun belirli yapıları arasında yerini almaktaydı.³⁵⁵

³⁴⁸ Aksarayî, 2000: 63.

³⁴⁹ Eravşar, 2002: 341.

³⁵⁰ Pehlivanlı, 2006: 110.

³⁵¹ Gündüz ve Yıldız, 2008: 135.

³⁵² Pehlivanlı, 2006: 110.

³⁵³ Çobanoğlu, 2002: 542.

³⁵⁴ Ekler kısmında Anadolu Selçuklu Devleti kentlerinin mekânsal öğelerini gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 5) (Özcan, 2010).

³⁵⁵ Baykara, 2014: 112.

Bizans İmparatorluğu döneminde Kayseri kentinde meydanlık olarak kullanılmakta olan alanlar yer almaktaydı. Zaten Bizans kentlerinde kilise meydanı ve kent meclisinin önünde yer alan geniş meydanlar bu amaca hizmet etmekteydi. Bizans meydanlarında Selçuklu meydanlarından farklı olarak idari toplantılar gerçekleştirilmekteydi. Bir yerleşim alanının kent olarak kabul görmesi için diğer unsurlarla beraber meydanların da oluşması gerekmekteydi. Düz, açık ve geniş yer manasına gelmekte olan meydanlar, Türk Anadolu kentinin oluşmasındaki ikinci önemli unsuru oluşturmaktaydı.³⁵⁶

Anadolu Türk kenti için sosyal yönü fazla olan meydanların varlığından bahsedilebilmektedir. Bu sebeple meydanlar üç ayrı gruba ayrılarak incelenebilir. Bunlardan ilki Batılı anlam taşıyan meydanlardır, karşılıklı yer alan sokakların kesişmesi sonucu olmuşlar ve bugünkü adıyla kavşak olarak isimlendirilebilecek sahalardır. Ortaçağ Anadolu kentlerinde bu tür meydan sayısı oldukça azdır.³⁵⁷ İkinci meydanlar ise merkezinde sosyal yapıları bulunduran ve bu nedenle kendisine yönelen sokaklarla, merkezi bir toplanma sahası oluşturan meydanlardır. Bu tür meydanlara, Anadolu Türk kentinde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Üçüncü meydanlar ise ilk ikisinden oldukça farklıdır. Bu meydanlar genellikle geniş sahaları oluşturmaktaydı. Sur içlerinde böyle büyük meydanlar olamayacağından genelde sur dışında ve kale kapılarına yakın kısımlarda oluşturulmaktadır. Bu tür meydanları oluşturabilmeyi sağlayan en önemli faktör geniş topografyadır.³⁵⁸ Bu tür meydanlara örnek olarak gösterebileceğimiz Konya'daki meydanda, devlet misafirleri için karşılama ve uğurlama merasimleri gerçekleştirilirdi.³⁵⁹

3.6. Saray Yapıları

Selçuklu dönemi Anadolu Türk kentlerinin bazılarında saraylar bulunmaktaydı. Sultanların kullandığı saraylar, melikler tarafından da kullanılabilmekteydi. Anadolu'daki büyük kentlerde yer alan saraylardan bazıları kent merkezinde yer almaktayken, kent merkezinin biraz dışında kalan saraylar da vardı. Merkezde yer alan saraylara; Konya, Sivas, Erzincan, Kayseri, Malatya ve Tokat örnek gösterilebilecekken, merkez dışında yer alan saraylara ise, Konya ve Kayseri örnek gösterilebilir. Bu durumdan yola çıkarak Selçuklu sultanlarının iki tip saray yapısı inşa ettirdiklerini söyleyebiliriz.³⁶⁰

Kent merkezlerinde Ulu Cami ile birlikte saray yapılmasını Abbasiler devrinde de görebilmekteyiz. Büyük İslam kenti Bağdat'ta yer alan halifenin sarayı, kent merkezinde yer

³⁵⁶ Eravşar, 2002: 338.

³⁵⁷ Tanyeli, 1987: 165.

³⁵⁸ Baykara, 2014: 112-115.

³⁵⁹ Baykara, 1985: 68.

³⁶⁰ Özcan, 2006: 165.; Özcan, 2011: 181.

almaktaydı ve iç kalede camiye bitişik olarak inşa edilmişti. Bir diğer İslam kenti Samarra'da da saray iç kalede inşa edilmişti.³⁶¹ Selçuklu öncesi Anadolu'ya hâkim olan Bizans İmparatorluğu'nda da saraylar kent merkezine inşa edilirdi.³⁶²

Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra Bizans devrinden kalan saraylar, harap olmaları ve Türk saray kültürüyle örtüşmemeleri nedeniyle kullanılmamıştır. Selçuklu sultanları Bizans sarayları yerine kendi saraylarını inşa ettirmiş ve kullanmışlardır. Bu dönemde inşa edilen ilk saraylar surların iç kısmında veya iç kalede yer alırdı. İlk sarayların surların iç kısmında inşa edilmesinin nedeni güvenliğin ön planda tutulmasıdır. Ancak ilerleyen dönemlerde hem fetihlerin artması hem de devletin güçlenmesine paralel olarak saraylar kentlerin dış kısımlarına da yapılmaya başlamıştır.³⁶³ Abbasi devrinde görülen saray-cami birlikteliği Selçuklu dönemi Anadolu kentinde aynı şekilde sürdürülmüştür.³⁶⁴

Kente yakın, ancak surların dışında yer alan saraylar genelde sayfiye olarak kullanılmakla beraber, devlet törenleri, merasimleri ve eğlenceler bu saraylarda yapılırdı.³⁶⁵ Bu tür sarayların çevresi yüksek surlarla çevrelenirdi ve geniş alanlara yayılırdı.³⁶⁶ Bu saraylarda hükümdar ailesi ve devlet ileri gelenlerinden başka kimse yaşayamazdı. Ancak bu sarayların çevresinde devlet görevlilerinin ve beylerin evleri yer alabilmekteydi. Büyük sultanların dönemlerinde bu saraylarda ambarlar ve hazineler yer almaktaydı.³⁶⁷ Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinde inşa edilen sarayların yönetici sınıfın ikamet yeri olduğu söylenebilir. Kentin planlaması sırasında dikkat edilen en önemli hususlardan birisi saraylar olmuştur. Selçuklu saraylarından bazıları için Orta Asya kültüründen etkilendiği söylenebileceği gibi, bazılarının ise yerel unsurlardan etkilendiği söylenebilir.

3.7. Ulaşım

Selçuklu dönemi Anadolu kenti için önemli unsurlardan birisi de ulaşım durumudur. Türk kentleri konusunda yapılan bütün araştırmalarda dikkat çeken şey, yol ağlarının kendiliğinden meydana gelmesi ve geometri dışı niteliğinden ötürü çıkmaz sokakların çok fazla olmasıdır.³⁶⁸ Geometri dışı yol durumu Selçuklu devri öncesinde var olan bir durumdur. Özellikle Helen ve Roma dönemi düzenli olan yol durumu, Bizans döneminde bozulmuş ve kentlerin fiziki yapısını etkilemiştir. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinden sonrada

³⁶¹ Tarım Ertuğ, 2009: 117.

³⁶² Köroğlu, 2006: 13-14.

³⁶³ Özcan, 2010: 198-199.

³⁶⁴ Cahen, 2000: 76.

³⁶⁵ Cahen, 2012: 185-186.

³⁶⁶ İbn Bibi, 1996: 362-364.; Uğurlu, 2002: 299.

³⁶⁷ Cahen, 2012: 185-186.

³⁶⁸ Kuban, 1995: 191.; Tanyeli, 1987: 154.

kentlerin düzensiz yol sistemlerine müdahale edilmemiş ve bir önceki dönemin kent yapısı aynen devam ettirilmiştir. Yollar kale kapıları önünde geniş arterler oluşturmaktayken, kentin iç kısımlarına gidildikçe yollarda daralmalar gözükmemektedir. Selçuklu döneminde kentlerin içinden geçen yolların oluşmasını belirleyen yasal bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu sebeple yol ağının oluşmasında başka faktörler devreye girmektedir.³⁶⁹

Selçuklu kentlerinde yolların yerleşim birimlerine dağılımı önemli sosyal, idari ve ekonomik yönü bulunan yapılara göre ayarlanmaktaydı. Örneğin yollar kent kapılarından iç kısımlara doğru daralmaktadır, ancak durum böyle olsa bile, yollar ana arter özelliklerini azda olsa korumaya devam etmekte, cuma camii, pazar yerleri ve çarşılar doğru yönelmekteydi.³⁷⁰ Bu durumun yanında surların dış kısmında yer almakta olan yerleşim yerlerinde, bu tip yol ağları yerleşim yeri için önem arz eden cami, zaviye, pazar, çarşı gibi yerlere uygun olarak yönlendirilirdi. Bazı durumlarda ise kentin ön kısmında yer alan büyük yapılar kent içerisinde geçen yolların yönlendirici öğelerinden olabilmekteydi. Konya Sahip Ata Külliyesi ve Kayseri Hunat Hatun Külliyesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.³⁷¹

Anadolu kent sisteminde çıkmaz sokaklar da önemli konumdadır. Çıkmaz sokakları diğer sokaklardan ayıran en önemli husus, bu tür sokakların genel kullanıma kapalı durumda olmasıdır.³⁷² Bu durum ise çıkmaz sokağın bulunduğu konumdaki aile hayatlarıyla ilgilidir. Çıkmaz sokaklardaki evlerin oluşturulmasındaki en önemli faktör kişisel menfaatlerdir.³⁷³ Özellikle kent yapıları eski olan yerleşim yerlerinde çıkmaz sokakların çok fazla olduğu bilinmektedir. Gayrimüslim ahaliye ait olan mahallelerde de düzensiz çıkmaz sokakların bulunması ortak kent kültürünün sonucudur.³⁷⁴

3.8. Anadolu Kent Modelleri

Ortaçağ Bizans kentleri ile ilgili son olarak genel bir tipoloji değerlendirilmesi yapılmalıdır. Uğur Tanyeli, Bizans kentini iki model üzerine oturttükten anlatır. Bu modellerden ilki çok parçalı kent modelidir. Bu tip kentler antik bir yerleşmenin üzerine konumlanan küçük ve birbirinden kopuk yerleşme çekirdeklerinden oluşmaktadır. Bu çekirdek yerleşimler köy olarak da nitelendirilebilirler. Kendilerine ait küçük mezarlıkları ve küçük de olsa bir kiliseleri bulunmaktadır. Bunların yanında küçük ihtiyaçların karşılanabileceği imalathaneleri de mevcuttur. Bu tür kentlerde ticaret alanları bulunmamaktadır ve bu kentlerde yaşayanların asıl

³⁶⁹ Karpuz, 2001: 1-11.

³⁷⁰ Arslan, 2018: 10.

³⁷¹ Eravşar, 2002: 340.

³⁷² Caner Yüksel, 2019: 348.

³⁷³ Kuban, 1995: 191.

³⁷⁴ Eravşar, 2002: 340.

geçim kaynakları tarımdır. Çok parçalı bir Bizans kentinde mezarlık alanları yerleşmenin içine ve çevresine dağılmıştır. Bu tür kentlerin askerî açıdan en önemli tahkimat yerleri kaleleridir. Bu kentlerde inşa edilen konutlar genellikle çok basit malzemeler kullanılarak yapılmıştır. Büyük boyutlu kamusal yapılar yine bu kentlerde bulunmamaktadır. Bu tür kentlere Sardis (Sart), Pergamon (Bergama), Priene, Palatia (Balat), Ephesos (Efes) ve Konstantinopolis (İstanbul) örnek gösterilebilir.³⁷⁵

İkinci model kentler ise kale kent modeli olarak isimlendirilirler. Bu tür kentlerde yerleşim alanının büyük bölümü surlar içerisinde yer almaktadır. Bu surlar antik dönemden kalabileceği gibi Bizans İmparatorluğu döneminde de inşa edilmiş olabilir. Surların çevrelemiş olduğu alan hangi dönemden kalırsa kalsın küçük olup bir iç kalesi bulunmaktadır. İç kale yönetsel ve askerî işlev taşımaktadır. Çok parçalı kent modelinin aksine, kale kent modelinde ticaret alanları daha örgütlü bir hal almıştır. Kentlerin gelişmişlik düzeyine göre ticaret alanları bazen sur dışına çıkabilmektedir. Bizans İmparatorluğu için önem arz eden panayır yerleri sur dışında konumlanmaktadır. Çok parçalı kentlerde olduğu gibi kale kentlerde de tarım alanları sur duvarlarının dışında yer almaktadır. Bunun haricinde manastırlar da sur dışında yer alan yapılardır. Kale kent modeline uygun Anadolu kentleri: Ankyra (Ankara), Amaseia (Amasya), İkonion (Konya), Trabzon, Smyrna (İzmir), Prusa (Bursa), Attaleia (Antalya), Kolonia (Şebinkarahisar), Kaesareia' (Kayseri) dir.³⁷⁶

Bizans döneminde bu iki tip kent modeli haricinde başka yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Bu yerleşim yerleri genel olarak “köy” ismiyle nitelendirilebilir. Bu isimlendirmenin nedeni bu tarz yerleşimlerin kent haline dönüşmemeleri ve gelişmemeleridir.

Türk fetihlerinden önce Anadolu’da Bizans ve Roma tarafından kurulan kentler ve kasabalar bulunmaktaydı. Ancak bu kentlerin ve kasabaların çoğunluğu askerî garnizon olarak kullanılmaktaydı. Daha açık şekilde ifade etmek gerekirse bu yerleşimler, Bizans döneminde kastro (kale-kent) olarak kullanılmıştı. Buradan yola çıkarak bu yerleşim yerlerinin gerçek anlamda birer kent olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin Afyon, Seferihisar, Adıyaman, Hasankeyf gibi kentler ve kasabalar kale-kent olarak kurulmuş ve iç kısımlarına garnizonlar yerleştirilmiştir.³⁷⁷ Bu kentlerin yanında Türklerin de Anadolu’ya yerleştikten sonra bazı kentler kurdukları bilinmektedir. M. H. Yinanç, Anadolu Türk kentinin fiziksel durumuna göre modellemesini yapan ilk isimdir. Yinanç çalışmasında Anadolu’yu Türklerin fethetmesiyle

³⁷⁵ Tanyeli, 1987: 21-22.

³⁷⁶ Tanyeli, 1987: 26.

³⁷⁷ Koca, 2008: 21-22.

beraber kentlerde meydana gelen değişimi üç gruba ayırmıştır. Birinci grup kentlere, Türklerin fetihten sonra buldukları ve fazla değişiklikler yapmadan yaşamaya başladıkları kentleri koymuştur. İkinci grup kentlere, tahrip olan kentlerin yakınında ya da hemen üzerine yapılan yerleşim yerlerini koymuştur. Örnek olarak Konya, Kayseri, Sivas ve Ankara gösterilebilir. Üçüncü grup kentlere³⁷⁸ ise Türkler tarafından yeni kurulan kentleri koymuştur.³⁷⁹

Uğur Tanyeli de Anadolu Türk kentlerini fiziki yapılarından yola çıkarak modellemesini yapmıştır. Tanyeli Anadolu coğrafyasını ülke ölçeğinde “Uç Bölgesi Kentleri” ve diğer yerleşim yerlerini de kentin sınırlayıcı elamanlarından olan surlarına göre “Açık” ve “Kapalı Kent Modeli” diye iki gruba ayırarak sınıflandırmıştır.³⁸⁰

Erken dönem Anadolu coğrafyasında göçebelerin yoğun olarak kentleşmiş iç bölgeler yerine, özgürce hareket edebilecekleri batı bölgelerine giderek yoğunlaşmaları, uç bölgesi kentlerinin meydana gelmesini sağlamıştır. Bu sebeple uç kent modeli ikili yapı ortaya koymaktadır. Bu yapılardan ilki, Bizans dönemi kale-kentinin çekirdeğini meydana getiren eski kenttir. İkincisi ise Türklerin fiziksel olarak ondan kopuk olan yerleşim sahalarıdır. Bunlar beraber tek bir kenti meydana getirmiş olsalar da iki farklı toplumsal sınıfa hizmet veren iki merkez gibi faaliyet gösterirler. Bu model kentte ticaret merkezi, surların iç kısmında yer almaktadır. Ayrıca bu kent modelinde nüfus bakımından Hristiyan ahaliyle, bu kentlere yeni gelen Türklerin nasıl dağılım gösterdiği bilinmemektedir.³⁸¹ Ankara, Eskişehir, Kütahya bu kent modeline örnek olarak gösterilebilir.

İkinci grup kent modellerinden olan açık kent modeli, isminden de anlaşılacağı üzere sur yapısı olmayan yerleşme anlamına gelmektedir. Bununla beraber Selçuklu kentinde sur ya da kalenin hiç olmaması düşünülmemelidir. Selçuklunun bütün açık kentlerinde her zaman bir savunma sistemi mevcuttur. Öyle ki bu savunma sistemi bazen bir kalenin de ötesine geçerek, kentin büyük bölümünü içine alan sur niteliğine dönüşebilmektedir. Bu savunma sistemini oluşturan kale veya surlar önemini hiçbir zaman kaybetmemekte ve sürekli olarak onarım ve eklentiler yapılmaktadır. Bu tip kentlerde ticaret alanları sur dışına taşmıştır ve hatta tamamı sur dışında toplanmıştır.³⁸² Erzurum, Afyon, Tokat, Amasya, Kırşehir, Kayseri bu kent modeline örnek gösterilebilecek önemli yerleşim yerleridir.

İkinci grup kent modellerinden olan kapalı kent modelinde, yerleşim yerinin büyük bir kısmı surlarla çevrelenmiştir. Sur dışında azda olsa yerleşim birimi bulunmakta olup, bu

³⁷⁸ Ekler kısmında Selçuklu dönemi Anadolu’da kentler ağını gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 6) (Özcan, 2007).

³⁷⁹ Yinanç, 1944: 180-181.

³⁸⁰ Tanyeli, 1987: 40-41.

³⁸¹ Tanyeli, 1987: 85-86.

³⁸² Özcan, 2006: 172-173.

yerleşim birimleriyle ilgili bir genelleme yapabilmek bilgi eksikliğinden dolayı çok zordur.³⁸³ Elimizdeki bilgilerden yola çıkarak en azından tabakhanelerin kentin dışına konumlandırıldığı bilinmektedir. Ayrıca hankahların işlevlerinden dolayı asıl kentin yakınında bulunduğu kesindir. Kent meydanı ise sur dışına konumlandırılan yerlerdendir. Bir yerleşim yerinin kapalı kent modeli içerisine girmesini sağlayan surların yapım tarihleri her kentte farklı olabilmektedir. Bunun nedeni kenti çevreleyen surların Bizans döneminden kalmış olabileceği gibi, Selçuklu döneminde de inşa edilmiş olabileceğidir. Bu durumdan yola çıkarak tüm kapalı kentlerin Selçuklu dönemi ürünü olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Konya, Sivas, Alanya’da inşa edilen surlar Selçuklu yapılarıdır. Ancak Kastamonu ve Akşehir surları kesin olmamakla beraber Bizans dönemi yapılarıdır. Erzurum surları ise Türk öncesi dönemde inşa edilmiş, bunun yanında Türklerin hâkimiyet devrinde nerdeyse tamamen elden geçirilerek onarılmıştır.³⁸⁴ Tüm kapalı kentlerin en önemli özelliklerinden birisi bir iç kaleye sahip olmalarıdır. Kentlerin yerleşme sahalarındaki örgütlenme şekli anıtsal-kamusal yapıların dağılımı bakımından homojen sayılabilir. Bu sayede kentin herhangi bir yerinde yoğunluk oluşmamakta, merkez olarak nitelendirilen kısım ticari bir işlev taşımaktadır. Söz konusu bu ticaret alanı surun iç kısmında yer almakta olup, kapılardan birine yakın olarak konumlanırdı.³⁸⁵

---

³⁸³ Özcan, 2007: 10.

³⁸⁴ Ekler kısmında Anadolu’da Selçuklu dönemi kentlerini gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz.: Ek 7-8) (Özcan, 2006).

³⁸⁵ Tanyeli, 1987: 41-42.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU DEVRİNDE ERZURUM

Coğrafi açıdan çok önemli bir konumda yer alan Erzurum'un iskân tarihi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu önemli kentte Türk fütuhatına kadar çeşitli uygarlıklar hüküm sürmüştür. Erzurum'a egemen olan her devlet sosyal, kültürel ve ekonomik olarak kente katkı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Erzurum sayesinde kendileri de kentleşmeyi oluşturan unsurlarda gelişme göstermişlerdir. Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra egemenlik tesis ettikleri ilk yerlerden birisi olan Erzurum, Türklerin kontrolüne geçmesinden sonra Türk-İslam kültür ve medeniyetinin hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı bir kenttir. Özellikle Saltuklu Beyliği ve Anadolu Selçuklu Devleti egemenliği sırasında kentte çoğu günümüze de ulaşmış Türk-İslam mimarisinin özelliklerini yansıtan çok önemli eserler inşa edilmiştir. İnşa edilen eserler kentin sosyal, ekonomik ve siyasi yapısıyla da yakından ilgilidir. Bu çerçevede kentleşmeyi etkileyen olguları detaylı şekilde incelemek gerekmektedir.

4.1. Bir Anadolu Selçuklu Kenti Olarak Erzurum'un Kısa Tarihçesi

Erzurum kentinin tarihçesini anlatmadan önce bu kentin kurulduğu tarihten itibaren neden büyük devletlerin devamlı ilgisini çektiğini, günümüzde dahi şehir merkezi olarak kullanılan yerin neden tercih edildiğini anlamamız gerekmektedir.

Erzurum'un şu anda bulunduğu konumda kurulmasının nedeni, sadece Erzurum Ovası'nın Karasu yatağına yakın olması değil aynı zamanda bataklık ve taşkınlara maruz kalmayan, kendisine bol miktarda su sağlayan dağların yakınında bulunmasıyla açıklanabilir. Bunun yanında bir diğer önemli faktör ise eski çağlardan beri iç kalenin üzerine yapıldığı bir tepenin olmasıdır.³⁸⁶ Ayrıca Erzurum, Karasu-Aras güzergâhının merkezinde olduğundan ticari, askeri ve ulaşım merkezi olma özelliğine de sahiptir. Bunun yanında Erzurum'a egemen olan devlet bu kenti savaş durumunda bir üs olarak kullanabilmekte, kenti ele geçirmek isteyen devlet ise doğu kısmından başlayarak Anadolu'nun iç kısımlarına geçebilmek için stratejik bir merkez olarak görmektedir.³⁸⁷ İşte Erzurum bu elverişli coğrafi özelliklerinden ötürü çevresindeki diğer merkezlerden ayrılmakta ve her daim bir ticaret merkezi olma özelliği taşımaktadır.³⁸⁸

³⁸⁶ Darkot, 1988: 341.

³⁸⁷ Kayserili, 2014: 79.

³⁸⁸ Koca vd., 2007: 210.

Erzurum kentinin tarihçesini anlatmaya başlamadan önce bu kadim şehre tarih boyunca çeşitli uygarlıklar tarafından verilen isimlerin neler olduğunu bilmemiz gerekir. Erzurum tarih boyunca yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin bir bölge özelliği taşımıştır. Bunların yanında askeri bakımdan korunaklı bir bölge olması hasebiyle de çok çeşitli uygarlıkların kontrolü altına girmiştir. Bu konumu şehrin devamlı olarak istila edilmesine neden olmuş ve Erzurum kentinin tarih boyunca çeşitli isimlerle anılmasını sağlamıştır.

Çok önemli bir konumda yer alan ve çok büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Erzurum'a tarih boyunca Karannis Karin, Garana, Karin, Karnoikalak, Kalikalâ, Arze, Arzen, Erzen-i Rum gibi çeşitli isimler verilmiştir.³⁸⁹

Erzurum ve çevresinden bahseden ilk yazılı belgeler Hitit İmparatorluğu döneminde yazılmış olan Boğazköy Tabletleri'dir. Bu tabletlerde Erzurum ve çevresinde uzun süren savaşların olduğu anlatılmaktadır. Hitit kaynaklarında şehre "Azzi-Hayaşa" Ülkesi denmektedir. Saka Uygarlığının hüküm sürdüğü dönemlerde ise şehre "Karun-Karannist" denilmektedir.³⁹⁰

Tarih boyunca Erzurum kentinde yaşayan milletlerden olan Ermeniler bu kentte hüküm sürdükleri dönemlerde kenti "Karun" ismine benzer bir isimle adlandırmışlardır. Roma İmparatorluğu'nun kenti istila etmesinden önce ise yine Ermeniler tarafından kente "Karın, Karna, Garin" isimlerinin verildiği bilinmektedir. Bu isimlerin yanında kente Karin Bölgesi'nin beldesi anlamına gelen "Karnoi, Kalhak" gibi isimlerde verilmiştir.³⁹¹

Erzurum ve çevresi İslam Devleti'nin bu topraklara gelmesinden önce Bizans ve Sasani mücadelelerine sahne oluyordu. Bu mücadeleler neticesinde kent sürekli el değiştiriyordu. Bizans İmparatoru Theodosios tarafından V. yüzyılın ilk yıllarında şark orduları kumandanı Anatolius'a Sasani saldırılarına önlem için Theodosiopolis şehri kurdurtuldu. Kurulan bu şehir Garin mıntıkasında, Fırat Nehrinin kaynağına yakın bir yerde bulunuyordu. Bu yerleşime yakın Ardzen şehrinin halkı bu yeni şehre göç etti ve bu vesileyle şehrin üç ismi oldu. Bu isimler "Garin, Ardzen-errum, Theodosiopolis"tir.³⁹² Bu durumdan yola çıkarak Erzurum kentinin daha eski tarihlere gidilmeden en azından V. asırdan beri varlığını koruduğu söylenebilir.

VIII. asra gelindiğinde İslamiyet'in yayılışı hızlandı ve bu yayılış Anadolu topraklarına kadar uzanıyordu. İslam Devleti'nin yaptığı Anadolu seferlerinin en önemli duraklarından birisi de hiç şüphesiz Anadolu'nun en önemli kentlerinden, ticaret yolları üzerinde bulunan, her dönem büyük imparatorlukların elinde tutmak istediği yer olan Erzurum'du.

³⁸⁹ Gürbüz, 2016: 132.

³⁹⁰ Kayserili, 2015: 655.

³⁹¹ Konyalı, 1960: 21.

³⁹² Urfalı Mateos, 2000: 117.

İslam tarihi kaynakları içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Futuhû'l-Buldân isimli eserde Erzurum ve çevresi için kullanılan ilk isim Kalîkalâ'dır.³⁹³ Bu ismin nereden geldiğiyle alakalı olarak İslam kaynaklarında; Rumların yönetiminin dağılması üzerine çeşitli devletçiklerin ortaya çıktığı söylenmektedir. Bu devletçiklerden birisinin yöneticisi ise Ermanyakus isimli beydir. Bu beyin ölümünden sonra yerine karısı Kali'nin geçtiği ve Kalikale isimli kenti inşa ettirdiği anlatılmaktadır.³⁹⁴

Erzurum kentinin bilinen eski isimlerinden birisi de "Erzen"dir. Erzurum Ovası'nın eski tarihlerden beri yerleşimi olan ve gelişmişlik seviyesi en yüksek kenti burasıdır. Bu kentin "Erzen, Arze, Erze" isimleriyle de adlandırıldığı bilinmektedir.³⁹⁵ X. asırdan önce "Erzen" ismiyle bilinen üç ayrı kent vardı. Bunlardan ilki Ahlat civarında yer almaktadır. İkinci kent şimdiki Erzurum'dur. Üçüncüsü ise İran bölgesinde yer alan Şiraz yakınlarındaki Erzen kentidir. Müslüman Araplar bir dönem Romalıların elinde olduğu için şimdiki Erzurum kentine Erzenirum ismini vermişlerdir.³⁹⁶ Bu Erzenirum seslenişi Türklerin bu bölgeye gelmesiyle Erzurum olmuştur. Aslında bölgedeki tarihsel kent Theodosiopolis'tir. Erzen ismiyle bilinen yer hemen bu tarihi kentin yanında yer alan küçük bir yerleşimdir. Sonra bu iki yerleşim birleşerek günümüzdeki Erzurum kentinin çekirdeğini oluşturmuştur.³⁹⁷

Erzen ismiyle alakalı olarak başka bir görüş de şöyledir: Şehir Türkler tarafından ele geçirildikten sonra, Türklerden kaçarak Theodosiopolis'e sığınan halk, şehre geldikleri yerin ismini vermiştir ve böylece şehrin Erzen olarak anılmasını sağlamışlardır.³⁹⁸

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Erzurum tarih boyunca çeşitli büyük devletlerin egemenliği altında kalmıştır. Bu devletler doğal olarak kente kendi değerlerini yansıtacak isimler vermeye çalışmışlar ve bu sayede kentin çok sayıda isimle anılmasını sağlamışlardır.

4.1.1. Eski Çağlar

İskân tarihi çok eskilere kadar uzanan Anadolu topraklarında çok sayıda kent kurulduğu ve bu kentlerden bir kısmının gelişerek günümüze kadar ulaştığı, bir kısmının ise küçük kentler ve kasabalar halinde varlığını devam ettirdikleri bilinmektedir. Bunların yanında tamamıyla arkeolojik kalıntılar halinde günümüze ulaşan İlkçağ kentleri de bulunmaktadır.³⁹⁹

³⁹³ El-Belâzuri, 2013: 225.

³⁹⁴ El-Belâzuri, 2013: 227-228.

³⁹⁵ Konyalı, 1960:

³⁹⁶ Kayserili, 2015: 656.

³⁹⁷ Umar, 1993: 255.

³⁹⁸ Eğilmez, 2004: 77.

³⁹⁹ Arınç, 1995: 68.

Erzurum ve çevresinde yapılan kazılar bölgenin tarihinin Paleolitik Çağ'a kadar gittiğini göstermektedir. Yapılan kazılar sonucunda Hamam Deresi ve Şıpşıp Mağarası'nda Paleolitik Çağ'a ait veriler ele geçirilmiştir. Hamam Deresi'nde iki taş alet bulunurken Dumlu köyü yakınlarında da bu döneme ait aletler bulunmuştur.⁴⁰⁰ Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde 1998 yılında başlatılan yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin arkeolojik çağı ile alakalı çok çeşitli bulgular ele geçmiştir.⁴⁰¹

Erzurum ve çevresinin stratigrafisini⁴⁰² belirleyen kazılar Sos Höyük de yapılan kazı çalışmalarıdır. Sos Höyük'te yapılan kazı çalışmalarına göre bölgede Geç Kalkolitik Çağ (M.Ö. 3500/3300-3000) tarihleri arasında geçmektedir. Karaz Kültürü olarak isimlendirilen dönemin Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'nda Erzurum ve çevresinde görüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰³

M.Ö. 4000 tarihine kadar geri giden büyük bir kültürün kökünü oluşturan Erzurum ve çevresinde Hurriler, Diauehi, Hayasa ve Urartu Krallığı egemen olmuştur. Olasılıkla Hititlerin, Kimmerlerin ve İskitlerin de bu topraklarda kısa sürede olsa kaldıkları söylenebilir.⁴⁰⁴

Erzurum ve çevresinden bahseden ilk yazılı belgeler Hitit İmparatorluğu kralları olan Suppililuma (M.Ö. 1388-1347) ve II. Murşili (M.Ö. 1347-1320) adına yazılmış olan Boğazköy Tabletleri'dir.⁴⁰⁵ M.Ö. IX. yüzyılda Van (Tuşpa) merkezli büyük bir devlet kuran Urartular topraklarını genişletmeye başlamışlardır. Urartuların güçlü bir şekilde ortaya çıktığı ve yayılım gösterdiği bu dönemde Kuzey Anadolu toprakları Diauehi Krallığı hâkimiyetinde bulunuyordu. Urartu Kralı Menua döneminde iki krallık arasında meydana gelen savaşı Urartular kazanarak Diauehi Krallığı'nın vergi vermesini sağlamışlardır. Urartu Kralı I. Argisti döneminde ise Diauehi Krallığı'na ait topraklar Urartu valilerince yönetilen bir yer durumuna gelmiştir.⁴⁰⁶

Kuzey Anadolu toprakları sırasıyla M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerlerin, aynı yüzyılın sonlarına doğru ise İskitlerin saldırılarına maruz kalmıştır. M.Ö. V. yüzyıla gelindiğinde ise bölgede bu kez Perslerin hüküm sürmeye başladığı görülmektedir. M.Ö. 331 tarihinde bölgenin kontrolü Büyük İskender'in eline geçmiştir. İskender'in ölümü üzerine Erzurum ve çevresinin kontrolünü bu kez İskender'in komutanlarından I. Seleukos (M.Ö. 305-281) tarafından kurulan

⁴⁰⁰ Ceylan ve Günaşdı, 2017: 318.

⁴⁰¹ Ceylan ve Günaşdı, 2017: 318.

⁴⁰² Stratigrafi: Aslı yer bilim sözcüğü olan stratigrafi arkeolojide yerleşim bölgelerinde oluşan katmanlar için kullanılan bir terimdir. İnsanların inşa ettikleri yapılar zaman içerisinde terk edilebilir, afet veya bazı insani durumlardan dolayı yıkılabilir. Bu şekilde yıkılan yapıların üzerlerine zamanla yenilerin yapılması ve insanların bu yapılarla gelip yaşamaları sonucu höyüklerde olduğu gibi yeni katmanlar meydana gelir. Stratigrafi oluşumu ise jeolojik oluşumlarla paralel ilerlemektedir. Genel olarak en altta kalan tabaka herhangi bir istisna yoksa en eski olanıdır. Bkz.: http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Sozluk/S.htm/ (erişim tarihi: 18.07.2019)

⁴⁰³ Ceylan ve Günaşdı, 2017: 319.

⁴⁰⁴ Pehlivan, 1984: 90.

⁴⁰⁵ Gürbüz, 2002:16.

⁴⁰⁶ Gürbüz, 2002:17.

Seleukos Krallığı üstlenmiştir. M.Ö. 189 tarihinde ise bölge Roma hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁰⁷

4.1.2. Bizans İmparatorluğu Dönemi

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Erzurum kenti Doğu Roma yani Bizans'ın sınırları içerisinde kalmıştır. 450 tarihinde Ermeni Patrik İsak'ın Bizans İmparatoru II. Teodosius'a yazdığı bir mektup üzerine İmparator tarafından görevlendirilen kumandanlarından General Anatolius tarafından Sasani saldırılarını önleyebilmek amacıyla sur ve kaleler yapılarak Erzurum kenti kurulmuştur.⁴⁰⁸ Theodosipolis kenti kuruluşundan hemen sonra hem askeri hem de idari olarak çok önemli bir konuma erişmiştir. Sasanilerle yapılan savaşlar nedeniyle, Bizans İmparatorluğu tarafından Theodosipolis merkezli bir komutanlık oluşturularak şehrin savunma hattı güçlendirilmiştir.⁴⁰⁹

Theodosipolis yani Erzurum 502-503 tarihlerinde Sasanilerin eline geçmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş ve Bizans İmparatorluğu, kenti 504 tarihinde Sasanilerin elinden geri almayı başarmıştır.⁴¹⁰ Erzurum'un Bizans İmparatorluğu zamanındaki en parlak yılları Jüstinyen dönemidir. Bu imparator Erzurum'da su kemerleri başta olmak üzere, kaleyi ve büyük kiliseyi yaptırarak Erzurum'un yeni baştan imar olmasını sağlamıştır.⁴¹¹

Daha sonraki süreçte çok önemli bir mevkide yer alan Erzurum, Arap-Bizans mücadelesine sahne olmuştur.⁴¹² Müslümanlar ilk zamanlarda Anadolu'ya geçici akınlar yapmakla yetinmişlerdir. Ancak Hz. Osman'ın halife olmasıyla beraber Anadolu'da daha güçlü faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. 651 tarihinde İslam orduları Erzurum'u fethetmeyi başarmıştır. Bizans İmparatorluğu Erzurum'u kesin olarak hâkimiyeti altına aldığı tarih olan 949 yılına kadar birkaç kez Erzurum'u muhasara etmiştir. Erzurum⁴¹³, Bizans İmparatorluğu ile İslam Devleti arasında sürekli bir çekişme nedeni olmuştur.⁴¹⁴ Bu mücadeleler neticesinde Erzurum, Bizans imparatoru VII. Konstantin döneminde tekrardan Bizans kontrolüne geçmiştir. Bu dönemden sonra Erzurum, Bizans İmparatorluğu'nun doğu topraklarında önemli bir konum elde etmiş ve doğudan gelen Türk akınları için tampon bölge olmuştur.⁴¹⁵

⁴⁰⁷ Gürbüz, 2002: 18-20.

⁴⁰⁸ Beygu, 1936: 16.

⁴⁰⁹ Eğilmez, 2007: 196.

⁴¹⁰ Küçük, 1995: 321.

⁴¹¹ Beygu, 1936: 33.

⁴¹² Çolakoğlu, 2014: 31.

⁴¹³ Ekler kısmında X. yüzyılda Theodosipolis kent planını gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 9) (Tanyeli, 1987).

⁴¹⁴ Kayserili, 2014: 90.

⁴¹⁵ Çolakoğlu, 2014: 31-32.

4.1.3. Saltuklu Beyliği Dönemi

Selçuklu Devleti'nin Anadolu fetihleri sırasında Doğu Anadolu'da kurulan ilk beylik Saltuklulardır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra sultan Alp Arslan tarafından Erzurum ve çevresi Ebu'l- Kasım Saltuk'a verilmiştir. Ebu'l- Kasım Saltuk 1071 tarihinde bu bölgede beyliğini kurdu ve payitaht olarak da Erzurum'u seçti. Beyliğin sınırları Erzurum haricinde Bayburt, Micingerd, Oltu, Tercan, İspir, Koçmaz ve bazı kalelerden teşekkül etmektedir.⁴¹⁶ Erzurum ve çevresinde bir asırdan daha fazla hüküm süren Saltuklular hakkında çok fazla kaynak bulunmamaktadır. Beylikle alakalı sadece iki kitabe elde edilebilmiştir. Kitabelerden ilki Erzurum'un merkezinde bulunan Tepsi Minarenin üzerinde, diğeri ise Aşağı Micingird köyünde bir duvarın üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca İzzeddin Saltuk ve oğlu Muhammed adına basılmış bakırdan sikkelere ulaşılmıştır. Bunlardan başka Saltuklu Beyliği'yle alakalı herhangi bir yazılı eser günümüze kadar ulaşamamıştır.⁴¹⁷

Saltuklular ile alakalı kaynakların az olması ve bu alandaki araştırmaların yetersizliği, Saltuklular tarihinin tam olarak gün ışığına çıkmasına engel olmuştur. Bu sebeple beyliğin kurucusu Saltuk Bey olmasına rağmen, bu kurucu isim konusu bile tam olarak açıklığa kavuşmamış bir mevzudur.⁴¹⁸ Saltuklu Hanedanının Saltukoğulları adını alması ise 1123 tarihinden sonra olmuştur.⁴¹⁹ Beyliğin kurucusu Ebu'l- Kasım Saltuk'un 1102 tarihinde ölümü üzerine beyliğin başına oğlu Ali b. Ebu'l-Kasım geçmiştir. Saltuklu Beyliği'nde taht değişikliği olduğu sıralarda Büyük Selçuklu Devleti iç karışıklıklar yaşamaktaydı. Selçuklu Devleti'nin en büyük sultanlarından olan Melikşah'ın 1092 tarihinde vefat etmesinden sonra, Türk devletlerinde kati suretle görüldüğü üzere taht kavgaları baş göstermiştir.

Hanedan üyeleri arasında cereyan eden tahta kavgaları sırasında Saltuklu beyi olan Ali, diğer Türkmen beyleri gibi Beryaruk'a karşı Muhammed Tapar'ın tarafında yer almıştır. Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında gerçekleşen savaşlar sonucunda Tapar mağlup olarak Ahlat'a gitmek zorunda kalmıştır. Burada Tapar'a Saltuklu Emiri Ali Bey de katılmıştır.⁴²⁰ 1104 tarihinde Berkyaruk ile Tapar arasında bir anlaşma yapılarak iki tarafın egemenlik alanları belirlenmiştir. Bu anlaşma sonunda Erzurum ve çevresi Tapar'ın egemenliğine bırakılmıştır.⁴²¹

Saltuklu Beyi Ali B. Ebu'l-Kasım 22 yıl beyliği için mücadele ettikten sonra 1124 tarihinde ölmüştür. Daha sonra beyliğin yönetimini kardeşi Ziyaeddin Gazi üstlenmiştir. Ali B. Ebu'l-Kasım'dan sonra Saltuklu beyi olarak tahta çıkan Ziyaeddin Gazi hakkında günümüze

⁴¹⁶ Turan, 2017: 19.

⁴¹⁷ Sümer, 2015: 23.

⁴¹⁸ Turan, 2017: 19.

⁴¹⁹ Kesik, 2018: 49.

⁴²⁰ Sümer, 2015: 29-30.

⁴²¹ Turan, 2017: 22.

ulaşan fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Artuklu Beyliği'ne mensup Hüsameddin Timurtaş'ın kızıyla evlenen Ziyaeddin Gazi, bu evlilikten iki erkek çocuğa sahip olmuştur. Ziyaeddin Gazi de diğer Saltuklu beyleri gibi Gürcülere karşı girişilen sefere katılmıştır. 1131 tarihinde Kral İvan ile yapılan savaşta büyük bir başarı elde etmiştir.⁴²² Erzurum'un merkezinde yer alan Kale Camii ve Tepsi Minare'yi yaptıran kişinin, eserler üzerindeki yazıdan, Saltuklu beyi Ziyaeddin Gazi olduğu anlaşılmıştır.⁴²³ Ziyaeddin Gazi'nin 1132 tarihinde ölümü üzerine yerine İzzeddin Saltuk geçmiştir.

İzzeddin Saltuk, Saltuklu Beyliği'nin en uzun süre tahtta kalan emiridir. Ancak bu devirle ilgili günümüze ulaşan bilgiler yine çok azdır. Saltuklu Beyliği bu hükümdar döneminde Ahlatşahlar ve Erzen Beyleri ile ittifaklar yaparak ortak düşman Gürcülere karşı beraber mücadele etmişlerdir. Öyle ki ittifak yaptığı Ahlatşahlar ile akrabalık yoluna giden İzzeddin Saltuk, kızı Şahbanu'yu Ahlat şahı olan II. Sökmen ile nikahlamıştır. Diğer kızını ise Erzen beyinin oğluya evlendirmiştir. Erzen beyi ile evlendirdiği kızını Ani emiri Fahreddin Şeddad da elçiler vasıtasıyla istemiştir. Ancak İzzeddin Saltuk tercihini Erzen Beyliği'nden yana kullanmıştır.⁴²⁴

İzzeddin Saltuk döneminde Gürcüler ile yapılan savaşlar ve alınan yenilgiler sonrasında çok sayıda Müslümanın katliamlar ile yok edilmesi, İslam dünyasında büyük tepkilerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bunun üzerine Ahlat şahı Sökmen, Erzurum Saltuklu beyi İzzeddin, Erzen beyi Devletşah, Azerbaycan atabegi İldeniz, Meraga emiri İbn Aksungur, Irak Selçuklu sultanı Arslanşah ile diğer Türkmen gruplar, 1163 tarihinde Gürcüler üzerine sefere çıktılar. Bu haberi alan Gürcü kralı, Türklere elçi gönderip barış istemek zorunda kaldı. Ancak Türkler bu teklifi kabul etmediler ve elçiyi geri göndererek Gürcüler üzerine yürümeye devam ettiler. Daha sonra Azerbaycan'da bulunan Türkmen gruplar da Türk kuvvetlerine dâhil oldular. Gürcistan'a giren Türkler düşmanı büyük bir bozguna uğrattılar, çok sayıda Gürcü askerini öldürdüler ve birçoğunu esir aldılar. Gürcü kralının ordugâhı yağmalandı ve hazineleri ele geçirildi. Gürcü kralı kaçarak çam ormanlarına saklandı. Türk kuvvetleri ise yağmaya devam ederek Ani önlerine kadar geldiler. Gürcüler Ani'yi savunmaya çalıştılsa da bunda muvaffak olamadılar ve şehir Atabeg İldeniz tarafından teslim alındı.⁴²⁵ Gürcülere karşı büyük bir zafer kazanan Türk beyleri büyük ganimetlerle yurtlarına döndüler.

Tarihi eserlerde adından en çok bahsedilen Saltuklu Emiri olan İzzeddin Saltuk 1168 tarihinin Nisan ayında ölmüştür. İzzeddin Bey'in ölümü üzerine Saltuklu tahtına oğlu

⁴²² Kesik, 2018: 50.

⁴²³ Sümer, 2015: 32-33.

⁴²⁴ Turan, 2017: 25-26.

⁴²⁵ İbnü'l Esir, 1987: 234-235.; Turan, 2017: 30-31.

Muhammed geçmiştir. İzzeddin Saltuk halkına karşı çok adil davranmıştır. Onun döneminde ülkesinin Tercan tarafından başlayıp Tahir Gedîği'ne kadar uzandığı ayrıca Bayburt, Micingerd, İspir, Avnik ve Oltu'nun da onun döneminde Saltuklu hâkimiyeti altında olduğu bilinmektedir.⁴²⁶

İzzeddin Saltuk'un ölümü üzerine yerini oğlu Nasireddin Muhammed aldı. Ne yazık ki bu bey hakkında da yeterli bilgiye sahip değiliz. Öyle ki bu beyin ölüm tarihi bile tam olarak bilinmemektedir. Nasireddin Muhammed'in günümüze ulaşan 1189 tarihli bir sikkesi bulunmaktadır.⁴²⁷ Bu sikke sayesinde Saltuklu Beyinin Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve asıl iktidar sahibi olan Atabeg Kızıl Arslan'a bağlı olarak beyliğini yönettiği söylenebilir.

Bu bey döneminde de Gürcülerin Saltuklu topraklarına saldırıları devam etti. Gürcü kraliçesi Tamara'nın kocası David, 1183 ya da 1184 tarihinde önce Kars, Sürmeli, İspir'i yağmaladı ve daha sonrasında Erzurum üzerine seferine devam etti. Erzurum önlerinde vuku bulan savaş Gürcüler kazandı. Bu mağlubiyetten sonra Saltuklular geri çekilmek zorunda kaldılar. Gürcüler ise kuşatmayı uzatmayarak aldıkları ganimetleri yeterli görüp geri döndüler.⁴²⁸ Nasireddin Muhammed döneminin en önemli hadisesi muhakkak ki Gürcülerle olan savaş ve münasebetlerdir. Saltuklu Emiri Nasireddin Muhammed'in 1191 tarihinde ölümü üzerine Saltuklu Beyliği'nin idaresini kız kardeşi olan Mama Hatun devralmıştır.

Mama Hatun'un erkek yeğenleri dururken beyliğin idaresini ne şekilde eline aldığını anlamak mümkün gözükmemektedir. Ancak 1191 tarihinde Beyliğin başında Mama Hatun'un olduğu bilinmektedir.⁴²⁹ Mama Hatun 1200-1201 tarihine kadar beyliğinin yönetimini elinde bulundurmuştur. Bunu Mama Hatun'un bu tarihte Eyyubilerin Suriye-Mısır hükümdarı olan Melik Adil'e (1200-1218) haber yollamasından ve ülkesini idare edebilecek biriyle evlenmek istediğini ve kendisinden bu konuda yardım etmesini istemesinden anlamaktayız. Bu haberi alan Eyyubi hükümdarı Melik Adil kendisine itaatsizlik eden Nablus valisi Fariseddin Meymun el-Kasri'ye Mama Hatun ile evlenmesi için tavsiyelerde bulundu. Bu teklife olumlu yaklaşan Fariseddin Meymun el-Kasri, Mama Hatun'un tutuklanması üzerine bu evlilikten vazgeçti. Mama Hatun'un bu evliliği istemesi büyük olasılıkla başına gelecek tehlikeyi tahmin etmesinden kaynaklanıyordu.⁴³⁰ Mama Hatun çok güçlü ve iktidar arzusu yüksek biriydi. İktidarı sırasında Erzurum- Erzincan Yolu üzerinde bulunan kervansarayını ve kendi adıyla anılan türbeyi yaptırmıştır.

⁴²⁶ Sümer, 2015: 44-45.

⁴²⁷ Sümer, 2015: 45.

⁴²⁸ Sevim, 2000: 184.

⁴²⁹ Sümer, 2015: 48.

⁴³⁰ Kesik, 2018: 53.

Mama Hatun'un tutuklanarak Saltuklu idaresinden uzaklaştırılması üzerine beyliğin başına Melikşah geçti. Ancak Melikşah'ın beyliği uzun süreli olmadı. Doğu ve Güneydoğu'da kurulan beyliklerin egemenlikleri ve bağımsızlıkları özellikle XII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti ve Eyyubiler tarafından yok sayılmaya başlandı. Her iki devlet de bu beylikleri kendi kontrolleri altına alabilmek için büyük mücadeleler veriyorlardı. Bunun sonucu olarak Anadolu Selçuklu Devleti 1174 tarihinde önce Danişmendlileri tarih sahnesinden çıkardı ve daha sonrasında Mengüçükler ve Artukluları egemenlikleri altına aldı. Diğer Türk beylikleri gibi Saltuklular da bu Anadolu Selçuklu tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Aynı dönemde bir de Gürcü saldırılarına maruz kalan Saltuklular iki büyük sorunla baş etmek zorunda kalmışlardır.⁴³¹

Aynı tarihlerde Anadolu Selçuklu tahtında II. Rükneddin Süleymanşah oturuyordu. Süleymanşah parçalanmış durumda olan Selçuklu ülkesini yeniden birleştirmeyi başarmıştı. Ülkesinin birliğini sağlayan Sultan Rükneddin Süleymanşah Gürcülere karşı 1202 tarihinde sefer hazırlıklarına başladı. Anadolu'da kendisine bağlı beylere haber gönderip asker toplamalarını emretti. Haber gönderdiği beylerden biri de Saltuklu Emiri Alaeddin Melikşah'tı. Melikşah'ın asker toplamada ve emri uygulamada ihmalkâr davrandığını gören Sultan Rükneddin Süleymanşah çok sinirlendi ve emiri huzuruna çağırarak kendisini azletti. Saltuklu Ülkesinin topraklarını, kalelerini ve her şeyini kendisinden alıp, Gıyaseddin Tuğrul Şah'a vererek Saltuklu Beyliği'ne son verdi.⁴³²

Pasin Ovası'nda bulunan Aşağı Micingerd köyünde bir evin duvarında yer alan, tarihi Micingerd Kalesi'nden getirilen bir kitabeden Selçuklular'ın Saltuklu Beyliği'ni sonlandırmasından sonra Ebu Mansur isimli Saltuklu ailesinden gelen bir beyin Pasinleri egemenliği altında tutmayı başardığı anlaşılmaktadır.⁴³³

4.1.4. Erzurum Selçuklu Beyliği Dönemi

Saltuklu Beyliği'nin yerine kurulan Erzurum Selçuklu Beyliği'nin ilk meliği Mugiseddin Tuğrul Şah'tır. Bu bey, Saltuklu Beyliği'ni idare eden melikler gibi sadece Türk değil aynı zamanda Anadolu Selçuklu Devleti hanedanından olan bir şehzadeydi. Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan kadim Türk geleneğine uyarak ülkesini 11 oğlu arasında pay ederek her bir oğlunu melik unvanıyla eyaletlere yönetici olarak gönderdi. Melikler arasındaki bu paylaşımın Tuğrul Şah'a Elbistan ve çevresi düşmüştü. Tuğrul Şah, II. Rükneddin

⁴³¹ Sümer, 2015: 51.

⁴³² İbn Bibi, 1996: 93.

⁴³³ Sümer, 2015: 54.

Süleymanşah'ın Gürcü seferi sırasında Elbistan bölgesinden alınarak Erzurum'a melik tayin edildi.⁴³⁴

Saltuklu Ülkesi kendisine verilen Mugiseddin Tuğrul Şah, 1225 tarihine kadar Erzurum'a hâkim olarak bağımsız şekilde hüküm sürdü. Bunu Erzurum'da 1216-1217 tarihinde kendi adına bastırıldığı dinarlardan anlıyoruz. Dinarların üzerinde kendi ismi ve halifenin ismi yazarken, o dönem Selçuklu tahtında oturan I. İzzeddin Keykavus'un ismi yazmamaktadır. Böyle olmasına rağmen Mugiseddin Tuğrul Şah, sultan unvanını Erzurum Melikliği'nin ilk zamanlarında kullanmamıştır.⁴³⁵

Mugisiddin Tuğrul Şah, Erzurum meliki olduktan sonra ilk iş olarak Pasinler'e kadar gelen Gürcülere karşı Saltuklu Beyliği döneminde yaptırılan Hasankale, Avnik, Micingirt ve Zivin Kalelerini tamir ettirdi. Bu kalelere yeterli askeri bıraktıktan sonra Erzurum'u güneyden tehdit etmeye başlayan Trabzon Rumlarına karşı Erzurum ve Bayburt Kalelerini tekrardan tahkim etti.⁴³⁶

Eyyubilerden el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyub'un Ahlat'ı kuşatması üzerine Ahlatşahlardan Seyfeddin Balaban, Tuğrul Şah'tan yardım istedi. Yardım isteğini kabul eden Tuğrul Şah, Ahlatşahlar ile birleşerek Necmeddin Eyyub'u mağlup ederek Meyyafarikin'e dönmeye mecbur etti. Bu olaydan hemen sonra Necmeddin Eyyub'un elinde bulunan Muş'u Ahlatşahlar ile beraber kuşattılsa da Tuğrul Şah'ın Ahlatşah Balaban'ı öldürmesi sebebiyle kuşatma başarısız oldu ve Tuğrul Şah ülkesine geri döndü.⁴³⁷

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in şehit olmasından sonra oğulları arasında baş gösteren taht kavgalarına Tuğrul Şah, I. Alaeddin Keykubat'ın yanında yer alarak dâhil oldu. Alaeddin Keykubad ile beraber yeni sultan I. İzzeddin Keykavus'u Kayseri'de kuşattı ancak bu kuşatma başarısız olunca Erzurum'a geri döndü. 1219 tarihinde I. İzzeddin Keykavus'un ölümü üzerine bazı Selçuklu devlet adamları, Tuğrul Şah'ı tahta çıkarmak istediler. Tuğrul Şah da melik ve sultan unvanlarını kullandı, ayrıca diğer devletlerle olan dış ilişkilerinde tek başına karar vermeye başladı.⁴³⁸ Ancak Tuğrul Şah'ın sultan olma arzusu kısa sürdü, çünkü I. Alaeddin Keykubad çoğu devlet adamının da desteğiyle Anadolu Selçuklu tahtına çıktı.

Tuğrul Şah'ın 1225 tarihinde ölümü üzerine yerine oğlu Rükneddin Cihanşah geçmiştir. Kısa süren hâkimiyeti sırasında büyük olaylar olmuştur. Moğol tehlikesinin baş gösterdiği sıralarda Anadolu Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad'dı ve Sultan Moğol tehlikesine karşı Doğu Anadolu Bölgesi'nde bazı önlemler almaya başlamıştı. Sultan Alaeddin Keykubad 1228

⁴³⁴ Gürbüz, 2004: 21.

⁴³⁵ Turan, 2017: 37.

⁴³⁶ Beygu, 1936: 41-42.

⁴³⁷ Sümer, 2012: 347.

⁴³⁸ Turan, 2017: 37-38.

tarihinde, önce Erzincan'ı alarak Mengüçükler Devleti'ni ortadan kaldırdı. Sıranın kendisine geldiğini anlayan Cihanşah bazı tedbirler almaya başladı ve Celaleddin Harezmsah ile ittifak kurarak onu Alaeddin Keykubad'a karşı kışkırtmaya çalıştı. Ayrıca Celaleddin'in Ahlat kuşatmasında yardım etti.⁴³⁹

Ahlat'ın Celaleddin Harezmsah tarafından alınmasından sonra Cihanşah, Harezm sultanının yanına gelerek kendisine karşı Anadolu Selçukluları ile Suriye melikinin birleştiğini söyledi ve Celaleddin'e iki tarafın birleşmesinden önce harekete geçerek iki orduyu ayrı ayrı ortadan kaldırmayı teklif etti. Celaleddin Harezmsah bu teklifi kabul etti ve bir karara varıldı.⁴⁴⁰ Cihanşah, 10 Ağustos 1230 tarihinde meydana gelen Yassıçemen Savaşı'nda Celaleddin Harezmsah'ın yanında yer aldı. Ancak savaş sonucunda Celaleddin'in yenilmesi ve kaçmasının ardından Alaeddin Keykubad'a esir düştü. Sultan Alaeddin Keykubad, Cihanşah'ı affetti ancak kendisinden Erzurum'u alarak ona Aksaray'ı verdi.⁴⁴¹

Bu savaş neticesinde Alaeddin Keykubad başta Erzurum ve Ahlat olmak üzere bütün Doğu Anadolu Bölgesi'ni egemenliği altına almayı başarmıştır. Sultan Alaeddin Yassıçemen Savaşı'nda ittifak yaptığı Melik Eşref ile beraber Erzurum'a girmiştir.⁴⁴² Erzurum'un alınmasının Anadolu Selçuklu Devleti açısından iki önemli sonucu olmuştur. Bu sonuçlardan ilki Trabzon Rum İmparatorluğu ve Gürcistan Krallığı'nın kontrolünün sağlanması, ikincisi ise Erzurum ve çevresinin Anadolu Selçuklularına katılmasıdır. Bu sayede Anadolu birliği sağlanmıştır ve devletin gücü artmıştır.⁴⁴³

4.1.5. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi

Sultan I. Alaeddin Keykubad Erzurum'u aldıktan sonra tam bir ay bu kentte kalarak zamanını eğlencelerle ve meclisler düzenleyerek geçirdi. Melik Eşref ve diğer meliklerle çevgan oyunu oynadı ve av partileri düzenledi.⁴⁴⁴ Alaeddin Keykubad Erzurum'da kaldığı sırada daha önce kendisiyle evlenmeyi çok istediği Erzurum Meliki'nin kız kardeşiyle evlendi. Sultan bu evliliğe Erzurum'u almaktan daha fazla sevindi.⁴⁴⁵ Alaeddin Keykubad Erzurum'da

⁴³⁹ Turan, 2017: 41.

⁴⁴⁰ Şehabeddin Ahmedünnevi, 1934: 131.; Ayrıca bkz. Erzurum Meliki Cihanşah ile Celaleddin Harezmsah arasındaki bu görüşmeyle alakalı olarak Alaeddin Ata Melik Cüveyni "Tarihi Cihangüşa" adlı eserinde Sultan Celaleddin'in Hastabsird (bugünkü Harput)'a geldiğinde Cihanşah'ın yanına geldiğini Selçuklu Sultanı Alaeddin'in Halep ve Suriye melikleriyle Celaleddin Harezmsah'ın saldırması durumunda ittifak yapacaklarını söylediğini, ancak Celaleddin Harezmsah'ın Cihanşah'ı çok fazla askeri olmasına rağmen korkmasından dolayı yanından kovduğunu anlatmaktadır. Bkz.: Cuveynî, 2013: 393.

⁴⁴¹ İbn Bibi, 1996: 412-413.

⁴⁴² Turan, 1998: 82-83.

⁴⁴³ Turan, 1998: 83.

⁴⁴⁴ İbn Bibi, 1996: 413.

⁴⁴⁵ Gregory Abû'l Farac, 1987: 528.

kaldığı süreç içerisinde Kubadiye Sarayı'nı yaptırdı. Bunun yanında bir de 17 dersliği olan bir medrese yaptırarak bu medreseye vakıflar bağlayarak evlatlarına bıraktı.⁴⁴⁶

1231-32 tarihinde Moğol orduları, Cormagan Noyan komutasında Anadolu Selçuklu topraklarına girerek Sivas'a saldırdılar. Burada çok sayıda insanı katlettiler veya esir ettiler. Bu olay üzerine Alaeddin Keykubad Emir Kemaleddin Kamyar komutasında bir orduyu Sivas'a yolladı. Selçuklu ordusu Sivas'a vardığında Moğol kuvvetlerinin geri döndüğünü gördüler. Bunun üzerine Kemaleddin Kamyar Erzurum'a kadar Moğolların peşinden gitti. Burada komutan olarak bulunan Mübarizeddin Çavlı ile görüştü ve Moğol takibinden vazgeçti.⁴⁴⁷ Moğol Ordusu bu zaman zarfında Mugan'a kadar ulaşmıştı. Erzurum'da kaldığı sürede ordusunun sayısını artıran Kemaleddin Kamyar, Erzurum Emiri Mübarizüddin Çavlı'nın da yardımıyla, Moğol saldırılarının müsebbibi olarak görülen Abhaz melikesi Rosudan'ın ülkesi olan Gürcistan Seferine çıktı. Sefer başarıyla sonuçlandı ve çeşitli ganimetlerle geri dönüldü.⁴⁴⁸

İlerleyen dönemde Sultan Alaeddin Keykubad, Moğol tehlikesiyle tek başına mücadele edemeyeceğini anladı. Bu sebeple Harezm Beylerine çeşitli armağanlar göndererek ikili ilişkilerini güçlendirdi.⁴⁴⁹ Diğer yandan Moğol tehlikesinin arttığını gören Selçuklu devlet adamları ile Harezm beyleri arasında bir anlaşma yapılarak Erzurum ve çevresi Harezm beyleri arasında paylaştırıldı.⁴⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yüksek refah seviyesine ulaşılması doğal olarak Erzurum kentinin de bu refahtan faydalanmasını sağladı. Zaten Erzurum, Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesinden başlayarak Moğol istilasına kadar geçen zaman zarfında hiçbir zaman istilaya uğramadı. Orta ve Güney Anadolu ticaret yolları üzerinde olması hasebiyle de ticaret merkezi olmayı başararak Anadolu'nun en zengin ve en büyük kentlerinden biri oldu.⁴⁵¹

I. Alaeddin Keykubad 1237 tarihinde av etinden zehirlenerek öldü. Ölmeden önce kendi yerine her ne kadar küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin ederek önemli devlet adamlarına da bu konuda yemin ettirse de Saadettin Köpek'in devreye girip diğer devlet adamlarını da ikna etmesi sonucunda Sultan'ın diğer oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıktı. Ancak genç Sultan tecrübesizdi ve devlet idaresinde zafiyet gösteriyordu.⁴⁵² Bu zafiyet Moğolların Anadolu'yu istila hareketleri için uygun ortamın oluşmasına neden oldu. 1240 tarihinde ise Babai İsyanı patlak verdi ve Selçuklu ordusunun bu isyanı bastırmakta zorlanması

⁴⁴⁶ Beygu, 1936: 62-63.

⁴⁴⁷ İbn Bibi, 1996: 420-421.

⁴⁴⁸ Gürbüz, 2004: 85.

⁴⁴⁹ Gregory Abû'l Farac, 1987: 532.

⁴⁵⁰ Gürbüz, 2004: 87.

⁴⁵¹ İnalçık, 1993: 349.

⁴⁵² Sümer, 1970: 7.

üzerine doğu sınırında Moğol saldırılarına karşı önlem için bekletilen askerlerin Babai İsyanını bastırmak için bölgeden ayrıldığı duyuldu.⁴⁵³

Bu haber üzerine Mugan'daki Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan, beklediği fırsatın geldiğini anlayarak harekete geçti. Baycu'nun ilk hedefi Anadolu'nun en zengin kentlerinden olan ve bunun yanında Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç vilayeti konumunda yer alan Erzurum'du. Moğol ordusu 1242 sonbaharında Erzurum önlerine geldi.⁴⁵⁴

Sinaneddin Yakut komutasındaki Selçuklu ordusu halkın da desteğiyle kenti kahramanca savundu. Ancak kentin valisi Şerefeddin Duvîni ihanet ederek Moğollara yardım etti ve onların surlardan içeri girmelerini sağladı. Kente giren Moğollar başta Sinaneddin Yakut olmak üzere halkı kılıçtan geçirdi ve kenti tamamen kontrol altına aldı. Erzurum, kurulduğu tarihten beri ilk defa böyle büyük bir kıyım yaşadı.⁴⁵⁵

1243 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında yapılan ve Moğolların galibiyetiyle neticelenen Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu Devleti, Moğolların hâkimiyetini kabul etti. Bu durum doğal olarak Erzurum kentini de etkiledi. Moğol ordularının uğrak yeri olması hasebiyle Erzurum çok zarar gördü, kent halkı başka yerlere göç etti.⁴⁵⁶

Köseadağ mağlubiyetinden başlayarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar olan süreç iki kısımda ele alınabilir. Birinci kısım 1243-1277 tarihleri arasındadır ki bu tarihler arasında Anadolu Selçukluları her alanda konumlarını koruyarak gelişimlerine devam etmişlerdir. İkinci kısım ise 1277 tarihinden başlayarak yıkılışa kadar olan süreçtir. Bu ise devlet yönetiminden ve kurumlardan Selçukluların el çektiler ve yerine Moğol usullerinin getirildiği ve Selçuklu ülkesinin İlhanlı Eyaleti halini aldığı dönemdir.⁴⁵⁷

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Erzurum⁴⁵⁸ tamamen İlhanlı kontrolüne girdi. Bu durum 1336 tarihine kadar devam etti. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Erzurum'un kontrolü Sutaylı Çobanlılar'ın eline geçti. Daha sonraki süreçte 1336-1432 tarihleri arasında Eretnalılar ve Celayirliler Erzurum'da egemenlik sağladılar. 1389 tarihinde Timur'un eline geçen Erzurum, daha sonra sırasıyla Karakoyunlular, Akkoyunlular ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin⁴⁵⁹ kontrolü altına girdi.⁴⁶⁰

⁴⁵³ Göksu, 2009: 1289.

⁴⁵⁴ Göksu, 2009: 1290.

⁴⁵⁵ Kayserili, 2011: 96.

⁴⁵⁶ Küçük, 1995: 322.

⁴⁵⁷ Gürbüz, 2004: 110.

⁴⁵⁸ Ekler kısmında XIII. yüzyılda Erzurum kent planını gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 10) (Tanyeli, 1987).

⁴⁵⁹ Ekler kısmında XVIII. yüzyılda Erzurum ve kalesini gösteren resim bulunmaktadır. Kentin XIII. yüzyıldaki yapı oluşumunun gravürün yapıldığı devirden çok da farklılık göstermediği söylenebilir. (Bkz.: Ek 11) (Tournefort, 1718).

⁴⁶⁰ Solmaz, 2000: 6-7.

4.2. Erzurum'da Ticarî ve Ekonomik Hayat

Erzurum tarih öncesi çağlardan beri, özellikle de Ortaçağ döneminde uzak doğu, Çin, Hint, Orta Asya ve İran bölgesinden batıya doğru gelen ticaret yollarının en önemli merkezlerinden olmayı başararak önemli bir uğrak yeri ve mübadele merkezi olmuştur. Doğudan gelen ticaret malları Akdeniz'e, Basra körfezine, Karadeniz'e ve özellikle Trabzon limanına gelmek için Erzurum kentine uğramak zorundaydı.⁴⁶¹

Bu önemli ticari konumundan ötürü Erzurum kenti her zaman büyük devletlerin ilgisini çekmiş ve mücadele sahası olmuştur. Bu kent devamlı olarak devletler arasında el değiştirmiş, her gelen devlet kendi medeniyetini yaşatmaya çalışmıştır. Özellikle M.S. V. yüzyıldan sonra kentin önemi daha çok artmış ve devrin iki büyük gücünü oluşturan Bizans-Sasani mücadelesinde çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Daha sonraki süreçte İslam Devleti'nin yayılım alanı içerisinde de yer alarak önemini arttırmıştır.

4.2.1. Bizans İmparatorluğu Dönemi

Bizans İmparatorluğu dönemi Anadolu'su bir ucu Konstantinopolis'ten başlayıp, diğer uçları Suriye sınırına (Antakya ve Halep), oradan da Yukarı Mezopotamya'ya (Malatya) ve Ermenistan'a, İran ve Azerbaycan tarafına giden çok sayıda kervan yoluyla baştanbaşa geçilebilirdi. Özellikle İran ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar Erzurum'a uğradıktan sonra Trabzon'a geçerler, bu liman kentinde mallarını gemilere yükleyerek Konstantinopolis'e hareket ederlerdi.⁴⁶² Erzurum, Bizans İmparatorluğu için düşman devletlerden gelebilecek saldırılardan kendisini koruyacağı sadece askeri ve stratejik bir kent olmamış, bunun yanında en önemli ticaret merkezlerinden biri olmayı da başarmıştır.

Bizans İmparatorluğu döneminde Erzurum ve çevresi için deniz ticareti çok önemli değildi. Çünkü Erzurum için hangi yollarla malın geçtiği değil, bu topraklardan malın geçmesi önemliydi. Bazı dönemlerdeki savaşlardan dolayı mal akışı yavaşladığından ticaret azalmış, bazı bölgeler ıssızlaşmaya başlamıştır. Bu da alışveriş olanağını kısıtlayabiliyordu. Bu duruma başka bir örnek de Türk fetihlerinin başladığı ilk dönemlerdir. O süreçte ortaya çıkan kargaşa ve belirsizliklerden dolayı geçici de olsa Erzurum ve çevresinde ticaret durağanlaşmıştır.⁴⁶³

⁴⁶¹ Konyalı, 1960: 9.

⁴⁶² Cahen, 2012: 123-124.

⁴⁶³ Eğilmez, 2004: 25.

4.2.2. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi

Anadolu'da Türk hâkimiyetinin başlamasıyla beraber ticaret yolları üzerinde bulunan belli başlı konak yerlerinde kervansaraylar inşa edilerek güney, doğu, batı ve kuzey bölgeleriyle ticaretin kolaylaşması sağlandı. Konya'dan başlayarak Kıymaz, Ubruk, Sultan-Han, Ak-Han, Aksaray, Kayseri ve Sivas üzerinden doğuya giden güzergahta çok sayıda han bulunmaktaydı. Öyle ki sadece Kayseri-Sivas hattında 24 han bulunuyordu. Bu hanların bulunduğu yol hattında o zamanki ismiyle büyük şahrahlar, Konya'dan Suriye'ye, batı tarafında denize, doğu tarafında ise Erzurum'a kadar uzanan yollardı.⁴⁶⁴

Türklere Anadolu'nun kapılarını açan Malazgirt Savaşı'ndan sonra Saltuklular Beyliği'nin kontrolüne geçen Erzurum ve çevresi yaklaşık 131 yıl bu beyliğin kontrolü altında kaldı. 1202 tarihinde ise Erzurum Selçuklu Beyliği'nin başşehri oldu.⁴⁶⁵ Bu özelliğini I. Alaeddin Keykubad'ın, şehri Yassıçemen Savaşından sonra ele geçirmesine kadar sürdürdü. Bu olaydan Moğol saldırılarının başladığı 1242 tarihine kadar huzur, güven ve barış ortamı kentte devam etti.

Yukarıda bahsedildiği gibi tarihin her döneminde hem askeri hem de ticari olarak devamlı ön planda olan kent özellikle Moğol saldırılarına kadar savaşız geçen yaklaşık 150 yıllık süreçte çok zenginleşti ve ticaret merkezi olmayı başardı. Moğol işgalinde gerçekleşen yıkım sürecinin çok çabuk bir şekilde üstesinden gelen Erzurum, Türkiye Sultanlığı'na bağlı güzel bir kent olmayı başardı.⁴⁶⁶

Erzurum, özellikle Saltuklu ve Selçuklu egemenliği altındayken Türkistan'dan Karadeniz ve Akdeniz'e ulaşan ticaret yolları sayesinde gelişimini ve zenginliğini artırarak devam ettirdi. Moğol hâkimiyetinde ise bu kez Paris-Pekin ticaret hattında gelişim gösterdi. Selçuklu devlet adamlarından Muînüddin Süleyman Pervâne'nin⁴⁶⁷ 1277 tarihinde ölümü üzerine tüm Selçuklu ülkesinde olduğu gibi Erzurum da iç karışıklıklarla ve ekonomik

⁴⁶⁴ Togan, 1981: 203-204.

⁴⁶⁵ Gürbüz, 2004: 119.

⁴⁶⁶ Gürbüz, 2004: 119.

⁴⁶⁷ Muînüddin Süleyman Pervâne; II. Gıyaseddin Keyhusrev'in vezirlerinden Mühezzebüddin Ali ed-Deylemi'nin oğlu olan Pervâne kaynaklarda ilk kez Tokat Emiri olarak geçmektedir. Moğol komutan Baycu Noyan'ın desteğiyle Erzincan Subaşı olmuştur. Daha sonra II. İzzeddin Keykavus döneminde emir-i hacib olarak görev almıştır. Moğol hükümdarı Hülâgû'nun Anadolu Selçuklu Devletini ikiye ayırmasından sonra Pervâne IV. Kılıçarslan'ın veziri olmuştur. Bu olaydan sonra Moğollar'ın da desteğiyle devlet yönetiminde çok güçlü bir pozisyon elde eden Pervâne bu süreçte iktidarı kendi eline geçirmiştir. Rakip gördüğü çoğu devlet adamını ortadan kaldırmıştır. Moğol Hanı Abaka'nın güvenini kaybetmesi üzerine Memluk Sultanı Baybars'ı Anadolu'ya davet etmiştir. Davetin akabinde Abaka Han ile görüşen Pervâne Moğol Hanına bağlılığını bildirmiştir. Bunun üzerine diğer Selçuklu beyleri Baybars'ı Moğollara karşı Anadolu'ya davet etmişlerdir. Davet sonucunda Anadolu'ya gelen Baybars Moğol ordusuyla savaşmıştır. Savaş sırasında Pervâne Moğol Ordusu saflarında yer almıştır. Savaş neticesinde Baybars büyük bir galibiyet elde etti. Abaka Han bu mağlubiyetten ve kendisine ihanetten sorumlu tuttuğu Pervâne'yi 1277 tarihinde idam ettirdi. Bkz.: Kesik, 2006: 92-93.

sıkıntılarla uğraşmak zorunda kaldı. XIV. yüzyılın başlarında Gazan ve Olcaytu dönemiyle beraber kent yeniden hareketlenmeye başladı.⁴⁶⁸

Erzurum kentindeki ticari ve ekonomik zenginliğin bir diğer göstergesi de hiç şüphesiz Saltuklu döneminde yapılan ve günümüze ulaşabilen, Anadolu topraklarındaki ilk Türk İslam yapılarından olan Kale Mescidi, Ulu Cami, Tepsi Minare, Üç Kümbetler gibi mimari eserlerdir. Bu eserlerin yapılabilmesi için büyük maddi kaynakların ve ekonomik gücün olması gerekmektedir.

Anadolu Selçuklu sultanı Rukneddin Süleyman tarafından Saltuklu Beyliği'nin ortadan kaldırılması üzerine kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah hiç düşünmeden Elbistan Beyliği'ni bırakarak Erzurum'a yerleşmiştir. Bu durumun oluşmasının en büyük nedenlerinden birisi de, Erzurum'un ticari gelişmişliğinin çok yüksek olmasıdır. Tuğrul Şah Erzurum Beyliği sırasında sürekli olarak Anadolu Selçuklu tahtına çıkmak için mücadele etmiştir. Mücadele edebilmesini sağlayan faktör ise yine Erzurum kentinin gücü ve zenginliğidir.⁴⁶⁹

Erzurum'un Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına katılmasıyla beraber kentteki ekonomik refah seviyesi giderek yükselmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de o dönem devletin başında akıllı ve bilgisiyle çağının çok ilerisinde olan I. Alaeddin Keykubad'ın olmasıdır ki bu sultan dönemi Anadolu Selçuklu Devleti'nin zirveye ulaştığı dönemdir. Doğal olarak bu dönemde Erzurum'un da kendi payına düşen zenginliği her anlamda yaşadığı söylenebilir.

I. Alaeddin Keykubad dönemi Anadolu Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı dönemdir. İznik, Trabzon İmparatorluğu ve Ermenistan yine bu dönemde haraca bağlanmıştır. Anadolu'da çinicilik ve dokumacılık sanatları çok gelişmiştir. Cenova, Venedik, Kırım ve çoğu doğu ülkeleriyle ticari faaliyetler artırılmıştır. 1227 tarihinde Kırım'ın bir kısmının ele geçirilmesinin nedenlerinin başında yine ticaret gelmektedir. Öyle ki bazı batılı yazarlara göre Anadolu Selçuklu Devleti "Turcia" bu dönemde dünyanın en zengin devleti konumundadır.⁴⁷⁰

Bu zenginlik I. Alaeddin Keykubad'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde kısa sürede sonlanmışır. Yeni sultan döneminde ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni kötü ve beceriksiz yönetim yüzünden kısa sürede bozulmuştur. Özellikle Saadettin Köpek'in kendi iktidarı için işlediği siyasi cinayetler ve yasadışı faaliyetler halkın yaşantısında olumsuz etkiler doğurmasına neden olmuştur. Bu kötü yönetim anlayışı köylüler ve göçerlerin ekonomik olarak büyük sıkıntılar yaşamasına neden olmuş ve bu olaylar

⁴⁶⁸ Gürbüz, 2004: 119.

⁴⁶⁹ Gürbüz, 2004: 120.

⁴⁷⁰ Rasonyi, 1993: 194.

neticesinde dini yönü de bulunan Babai İsyanı ülkede patlak vermiştir.⁴⁷¹ Bu isyana Babailer İsyanı denmesinin nedeni isyanı çıkaranların Türkmen babalar (şeyhler) olmasıdır. Zaten bu Türkmen grup kendileriyle çok iyi ilişkiler kuran I. Alaeddin Keykubad'ın şüpheli ölümü üzerine yeni sultana karşı tepkilidir. Sultan da bunun üzerine tahta çıktığı ilk seneden itibaren bu Türkmenlere karşı sert bir tutum sergilemiştir.⁴⁷²

Olasılıkla XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, Anadolu Selçuklu Devleti her alanda güçlü bir dönem geçiriyor olsa da ülkede toprak rejimi bozulmaya, özel mülkiyet ve vakıflar konargöçerlerin istemeyecekleri şekilde gelişmeye başladı. Bu durumu kendi lehine çeviren bazı devlet yöneticileri iktalarını evlatlık vakfiyelere döndürerek kendilerinden sonraki varislerine bu toprak gelirlerini bırakıyorlardı.⁴⁷³ Bu yaşananlar üzerine bir de Moğol baskısı eklenince ülkede göçler yaşanmaya başladı. Yerleşik düzene geçip hayatlarını bir istikamete koyan insanlar için bu büyük bir sorun oluşturdu. Bu göç dalgası arazinin de yetersizliğinden dolayı devleti de zor duruma düşürdü. Ayrıca göç yollarında bulunan ve yerleşik hayata alışan halk, ekili arazisini ve otlaklarını yeni gelenlerle paylaşmak istemiyordu. Normal olarak bu durum iki taraf arasında sıkıntılar yaşanmasına neden oluyordu.⁴⁷⁴

Yaşanan bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen eskiden beri ticaret kervanlarının uğrak noktası olan Erzurum, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti egemenliğinde bu özelliğini artırarak sürdürdü ve Anadolu'nun en önemli, en büyük ticaret merkezlerinden biri olmayı başardı. Erzurum'un bu bölgedeki tek rakibi büyük İslam şehri Bağdat'tı.⁴⁷⁵

Anadolu Selçukluları döneminde yaşamış ve Selçuklu sarayında görev almış olan İbn Bibi, "El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umuûri'l-Alâ'iyye" adlı eserinde Kazvin Vilayeti serverlerinden olan ve Server ismiyle bilinen Emir Şemseddin Ömer-i Kazvini'nin Erzurum günlerini şöyle aktarmaktadır:

"Günlerin hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay sebebiyle ana yurdum, doğum yerim, iyiliklerin kaynağı ve hür kimselerin toplandığı yer olan Kazvin'i terk ederek ticaret yolunu tuttum. Ticari geçim temini için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkânlarla olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalısın, yüce cennetin kışkandığı bu yeri mesken tutmalısın, dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Birçok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek, güzelliklerle dolu orada yaşamaya başladım. Geçimimi arzulaadığım şekilde temin ederek vakit geçirdim. Çok miktarda mala, kumaşa ve nimete sahip oldum."⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Ocak, 2011: 31.

⁴⁷² Bayram, 2001: 69.

⁴⁷³ Ocak, 2011: 39.

⁴⁷⁴ Ocak, 2011: 40.

⁴⁷⁵ Özen, 2016: 269-270.

⁴⁷⁶ İbn Bibi, 1996, 448.

Kazvini'nin de anlattıklarından yola çıkarak Erzurum'un dönem itibariyle her türlü imkâna ve her çeşit nimetlere sahip olması kentin ticareti ile alakalı olabilir. Ayrıca bu söylenenlerden Erzurum'un çağının çok ilerisinde bir zenginliğe sahip olduğu da söylenebilir.

4.2.3. İlhanlı Hâkimiyeti Dönemi

Anadolu topraklarında Moğol istilasının ve sonrasında İlhanlı egemenliğinin zaman zaman ortaya çıkardığı iç karışıklılara rağmen bu topraklarda ticari ve ekonomik hareketlerin kesilmeden devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu ekonomik canlılığın nedenlerinden biri de Anadolu Selçuklu Devleti'nin doğu sınırlarında yer alan İslam Prenslüklerinde de gücünü göstermesidir. Anadolu Selçuklu Devleti bu sayede hem içerde hem de dışarda ticareti devamlı kılmayı başarıyordu. Ticaretin devamı sayesinde önemli Selçuklu kentlerinden Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi merkezlerde büyük ekonomik refah görülmektedir.⁴⁷⁷

Aynı dönemde Erzurum'daki ekonomik hareketlerin fazla olmasının bir diğer nedeni ise Bağdat'ın 1258 tarihinde Hülâgû tarafından ele geçirilmesinden sonra Tebriz kentinin İlhanlı Devleti'nin başkenti olmasıdır. Bu olay sayesinde Trabzon-Tebriz yolu hareketlendi ve bu hareketlenmeden Erzurum da faydalandı. Moğollarla ticari faaliyetlerde bulunan bazı Avrupalı devletler Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu tercih etmeye başladılar.⁴⁷⁸

Moğol ordularının Anadolu topraklarına başlattıkları istila hareketlerinin ortaya çıkardığı yıkıcı şartlara rağmen yalnızca bir asır sonra Anadolu'dan alınan vergiler 200.000 dinardan 5.645.000 dinara yani 16.935.000 altın franka çıkmıştır. Bu durumu bir asır gibi bir sürede sadece alınan vergilerin yükselmesiyle açıklamak doğru değildir. Aradaki farkın bu kadar yükselmesinin nedenlerinin başında ticaretin artarak devam etmesi gelmektedir.⁴⁷⁹

Moğol tahakkümü döneminde Erzurum'un bu kadar önemli bir konum elde etmesinin sebebini anlayabilmek için Moğol İmparatorluğu'nun geniş sınırları içerisinde bütün iletişim hattının Erzurum'da toplandığını bilmek gerekir. Maveraünnehir'den hareket eden tüccarlar Hazar Denizi'ni hem kuzeyden hem de güneyden dolaşarak batıya gidebiliyorlardı. Bu yolculukta kuzey yolunu tercih edenler Kıpçak ülkesini geçerek Ural, Volga ve Don güzergâhını takip ederek Kiev'e ulaşırlardı. Bu yolu tercih etmeyenler ise nehir suyunun aktığı yönde hareket ederek Kırım'a ulaşarak İtalyan tüccarların bulunduğu Azak ve Kefe'ye varırlardı. Daha sonra buradan yola çıkarak Karadeniz'i geçerek İstanbul'a varırlar, sonrasında Akdeniz'e devam ederek Avrupa'ya ulaşırlardı.⁴⁸⁰ Avrupa'ya ulaşmak için tercih edilen bu

⁴⁷⁷ Köprülü, 1991: 54.

⁴⁷⁸ Beygu, 1936: 163.; Özen, 2016: 270.

⁴⁷⁹ Köprülü, 1991: 55.

⁴⁸⁰ İbn Battûta, 2004: 488.

ikinci yolun Trabzon üzerinden Erzurum bağlantısının her dönem çok önemli olduğu söylenebilir.

Hazar Denizi'nin güney yolunu tercih edenler ise sırasıyla Damgan, Semnan, Rey, Kazvin, Sultaniye, Tebriz güzergâhını takip ettikten sonra Erzurum'a varırlardı. Bağlantı merkezi konumundaki Erzurum'dan hareket ederek Trabzon'a ulaşılır ve oradan da İstanbul'a hareket edilirdi. Bu yol güzergâhının tercih edilmesinin en büyük nedeni Akdeniz ve Karadeniz'de güvenliğin bazı zamanlarda tehlikeli olabilmesidir. Anadolu'da XIII. yüzyıldaki kervansaray sayısının fazla olmasından bu ticaret kervan güzergâhının çok hareketli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹

Asya kıtasının güneydoğu kısmında yer alan ve ticaretin çok gelişmiş olduğu Java'dan yola çıkan gemiler Basra körfezinde yer alan Hürmüz ve Siraf'a ulaşır, Bengal Körfezi'nden hareket ederek Hint kıyılarını geçmek zorundadırlar. Ya da yine Bengal Körfezi'nden başlayarak Umman Denizi'ne, buradan Kızıl Deniz'e ulaşarak İskenderiye Limanı'na gelinirdi.⁴⁸² Ancak bu yolculuğun bazı zorlukları vardı. Birincisi İskenderiye Limanı'nın kontrolü Memlûk Devleti'nin elindedir. Basra Körfezi'ne ulaşmakta tehlikeli olduğundan tüccarlar Hürmüz'de gemileri terk ederek kara yoluyla İran toprakları güneyden kuzeye doğru gidilerek sırasıyla Şiraz, Kâşân, Kum, Saveh, Kazvîn, Sultaniye ve son olarak Tebriz'e varılarak kıtalararası bu yolculuk karayolu sayesinde tamamlanırdı. Buradan hareket eden kervanlar Erzurum'a oradan da Trabzon Limanı'na at arabası vasıtasıyla on beş günde, kağnılar ile otuz günde varırlardı.⁴⁸³

Kıtalar arası bu yolculuktan sonra Erzurum'a ulaşan bu kervanlar buradan Erzincan, Sivas ve Kayseri üzerinden hareket ederek Akdeniz Bölgesi'nde önemli bir liman olan Yumurtalık'a ulaşırldı. Yolculuk sırasında kervanlar güvenlikleri için mallarının değer ve miktarları da hesaplanarak bir vergi öderlerdi.⁴⁸⁴ Vergilerinin düzenli ödenmesi için vergi dairelerinin olduğunu XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'yu gezen seyyahlardan öğrenebilmekteyiz. Erzurum'da hem Ilıca'da hem de Pasinler'de vergi daireleri vardı.⁴⁸⁵

Moğol İmparatorluğu'nun gücünü kullanarak oluşturduğu yollar sayesinde çok sayıda Avrupalı seyyah bilmediği ama merak duyduğu doğu topraklarını keşfe çıkmaya başlamıştı. Bu seyyahlardan biri de Marco Polo idi. Seyyah XIII. yüzyılın ikinci yarısında yola çıkarak Akdeniz, Yumurtalık, Erzurum, Tebriz üzerinden Karakorum'a ulaşmıştır. Seyyah kıtalar arası

⁴⁸¹ Gürbüz, 2004: 122.

⁴⁸² Roux, 2001: 456.

⁴⁸³ Roux, 2001: 456.

⁴⁸⁴ Gürbüz, 2004: 122.

⁴⁸⁵ Turan, 2017: 49.

ticaret yolları ve yerleşim alanları hakkında bizleri aydınlatacak bilgiler sunar.⁴⁸⁶ Marco Polo Akdeniz üzerinden başladığı gezisinde gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

“Deniz kıyısında Ayas denen kasaba var; önemli bir ticaret merkezi burası. Ülkenin diğer bölgelerinde imal edilen mallar, bu liman kasabasına getiriliyor. Ayas, dış ülkelere açılan büyük pazarlardan biri. Venedikli ve Cenovalı tacirler, mal almak için buraya geliyorlar. Hatta ülkeyi ziyaret etmek isteyenler bile ilkin Ayas’ uğruyorlar, buradan ülkenin iç bölgelerine gidiyorlar. Bir kelimeyle Ayas Küçük Ermenistan’ın en tipik bir kasabası.

Küçük Ermenistan güneyde. Suriye topraklarına kadar, kuzeyde de Karamanoğulları’nın ülkesine kadar uzanıyor. Türklerle kuzey doğu sınırında da komşu, Kayseri, Sivas gibi büyük şehirler bulunuyor sınırda. Batıya açılan tek liman ise dediğim gibi Ayas.

Şimdi de biraz Türkmenlerden bahsedeyim.

Üç grup insan yaşıyor Türkiye’de. Birincisi, Türkmenler. Müslüman ve çoğunluğu dağlık bölgelerde ve ovalarda yaşıyor. Zaten zengin yaylak ve mer’alar var Anadolu’da. Hayvancılık ve tarımla geçiniyorlar. Çok güzel at yetiştiriyorlar, sığırları da besili ve iyi evsafa.

Diğerleri ise Ermeniler ve Yunanlılar. Çoğunluğu kasaba ve şehirlerde yaşıyor; hemen hepsi de zanaatkâr ve ticaretle uğraşıyor. Diyebilirim ki dünyanın en güzel halılarını bu insanlar dokuyorlar. Çok nefis ipekli ve müslin kumaşlar da dokuyorlar.

Anadolu da pek çok büyük şehir var, başlıcaları Konya, Kayseri, Sivas, Anadolu’daki Türkmenler de Büyük Selçuklu hükümdarına bağlı.

Gelelim Büyük Ermenistan’a.

Pek büyük bir ülke burası. Büyük Ermenistan’a girerken sınırda büyük geniş bir şehre varıyorsunuz: Erzincan. Dünyanın en iyi vasıflı kitap cildi burada yapılıyor, halkı zanaatkâr, çeşitli el işleriyle de uğraşıyorlar.

Halkın çoğunluğu Ermeni, aynı zamanda Büyük hükümdarına bağlı. Erzincan gibi pek çok büyük şehir var ülkede. Erzincan’da da ruhani liderleri yaşıyor. Diğer belli başlı şehirleri de Erzurum ve Erciyas. Trabzon’dan Tebriz’e doğru giderken yol üstünde büyük bir kale var: Bayburt. Bu şehir de gümüş madenleriyle ünlü.

Yazları doğuda yaşayan göçebe Türk obaları buralara geliyorlar. Sebebi de şu: İklim yazları çok güzel, hayvanlar için de yemyeşil ovalar ve mer’alar var. Türkler, çoğunlukla yazı bu bölgede geçiriyorlar. Kışın ise iklim çok sert olduğu için Türkler güneye daha ılık bölgelere göç ediyorlar. Kışları çok karlı geçiyor, dondurucu soğuk oluyor. İşte bu yüzden Türkler kış başında hayvanlarını alıp, bol mer’alı ve yumuşak iklimli yerlere çekiliyorlar.”⁴⁸⁷

Marco Polo’nun anlattıklarından yola çıkarak Akdeniz’den başlayarak Anadolu coğrafyasındaki kentlerin büyüklükleri hakkında fikir edindiğimiz gibi bu topraklarda o dönem yaşayan halkları da öğrenebiliyoruz. Türklerin özellikle hayvancılık ve mera işleri ile geçimlerini sağladıklarını, Ermeni ve Yunanlıların ise günümüzde olduğu gibi zanaatkârlık ve ticaretle ileride olduklarını öğrenmekteyiz. Seyyahın anlattıkları sayesinde Anadolu’daki ticari

⁴⁸⁶ Gürbüz, 2004: 123.

⁴⁸⁷ Marco Polo, 1979: 20-21.

ve ekonomik durumun yanında sosyal ve demografik yapı hakkında da çok değerli bilgiler elde ediyoruz. Ayrıca Erzurum'un büyüklüğünden bahsetmesi ile İlhanlı döneminde kentin ticaretinin çok canlı ve ekonomisinin gelişmiş olduğu da söylenebilir.

Anadolu'da Moğol döneminin başlamasıyla beraber hali hazırda varlığını sürdüren yol ve köprülere yenileri eklenerek sayıları artırıldı. Moğolların bu tutumu sayesinde ticari faaliyetler çoğalarak ekonomik güç artarak devam etti. Komşu ülkelerle bozulan ilişkiler ara ara ticari faaliyetleri aksatsa da savaş durumlarında bile ticari ve ekonomik ilişkiler kesintiye uğramadan devam ediyordu. Ekonomik ilişkilerin olduğu devletlerin ticari temsilcilikleri kapanmıyor, kapansa dahi kısa sürede tekrardan açılıyordu. Bu sayede ticaretin önünde engel olabilecek bütün problemler ortadan kaldırılarak ekonomik zenginliğin önü açılıyordu.⁴⁸⁸

Kösedağ Savaşı'ndan sonra belli bir süre ticari ve ekonomik anlamda durgunluk dönemi yaşayan Anadolu coğrafyasında, özellikle merkezi idarenin tekrar sağlandığı Muînüddin Süleyman Pervâne dönemiyle beraber tekrardan ekonomik ve ticari faaliyetlerde hareketlenmeler başladı. Büyük sultan Alaeddin Keykubad zamanı genel refah seviyesine ulaşılmaya da en azından yöneticileri, mal sahibi olan aristokrat sınıfını, tüccarları, sanatkârları, meslek ve tarikat erbabını ve bu sınıflara yakın kent halkını tatmin edecek ekonomik gelişmeler yaşanmaya başladı. Yönetici sınıfı Moğolların isteklerini daha rahat karşılayabiliyor, bunun yanında kendi lüks yaşamları için servet biriktirebiliyorlardı. Ebû'l- hayrât unvanı sahibi Fahru'd- Din Ali, Kırşehir subaşı Goca-oğlu Nuru'd- Din, Muînüddin Süleyman Pervâne ve başka yöneticiler tarafından bu dönemde yaptırılan abideler zenginliğin birer göstergesidir. Servetlerinin sadece bir kısmıyla yaptırdıkları bu harika mimari eserlerin yanında her birinin bir hükümdardan eksik görülmecek gösterişli ve görkemli yaşantılarını dikkate alırsak, bu dönem yöneticilerinin zenginliklerinin ne kadar üst düzey olduğunu anlayabiliriz.⁴⁸⁹

Ekonomik zenginliği gösteren bu muazzam mimari eserlere Vezir Fahru'd- Din Ali'nin Sivas'ta 1271 tarihinde yaptırttığı iki minareli Gök Medrese'yi⁴⁹⁰ ve Erzurum'da yaptırılan Çifte Minareli Medrese'yi örnek gösterebiliriz. Çifte Minareli Medrese hakkında detaylı bilgi çalışmamızın "Erzurum'da Türk İslam Mimarisi" başlığı altında verilmektedir.

Moğollar, Muînüddin Süleyman Pervâne'nin ölümünden sonra Selçuklu ülkesini kendi kontrollerine aldılar. Moğol idarecilerinin memnun edilebilmesi için halka ağır vergiler yüklenmeye başlandı. Vergileri ödeyemeyen halk, yönetime karşı isyanlara başladı. İsyancıları bastırabilmek için Moğol orduları devreye girdi isyanlar bastırılrsa da huzursuzluklar artarak devam etti. XIV. yüzyılın başlarında Erzurum'da ticari hayat az da olsa hareketlenmeye başladı.

⁴⁸⁸ Roux, 2001: 459.

⁴⁸⁹ Kaymaz, 1970: 129.

⁴⁹⁰ Şahin, 2006: 147.

1310 tarihinde Erzurum valiliği yapan Cemâleddîn Hoca Yâkût döneminde Yâkûtiye Medresesi'ni yaptırması, 1314 tarihinde Ahmed b. Ali tarafından Ahmediye Medresesi'nin yaptırılması o dönem ekonomik canlılığının mimari yansımaları olarak görülebilir.⁴⁹¹

Avrupalı seyyahlardan Odoric'te 1318 tarihinde Trabzon üzerinden Tebriz'e giderken Erzurum'a (Artiron) uğramıştır. Odoric, kentin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu anlatmıştır. Moğollar Erzurum'u talan etmemiş olsaydı bu kentin daha zengin ve müreffeh olabileceğinden de bahseden seyyah, kentte her çeşit besin maddesinden çokça bulunduğundan, ancak soğuk ikliminden dolayı meyve ve şarabın olmadığından bahsetmiştir.⁴⁹²

Bu eserlerin yapımından ve Odoric'in Erzurum ziyaretinden yaklaşık yirmi yıl sonra, Ortaçağın en büyük seyyahı İbn Battûta Erzurum'u ziyaret eder ve bu ziyarette gördüklerini şöyle anlatır: "Irak Hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır ama iki Türkmen grubu arasında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur."⁴⁹³

İlhanlı Hükümdarlarından Ebu Said Bahadır Han, 1320 tarihinde Venediklilerle bir ticaret anlaşması yaparak Erzincan'da Latin tüccarlara ticari ayrıcalıklar sağlamıştır.⁴⁹⁴ Bu durum bize ticari faaliyetlerin bölgede hâlâ önemini koruduğunu kanıtlamaktadır. Ancak 1336 tarihli Erzurum'a ait vergi rakamları, eski zengin günlerin bittiğini, ticaretin gittikçe azaldığını göstermektedir.⁴⁹⁵ Bu vergi rakamlarının azlığından yola çıkarak İbn Battûta'nın Erzurum gezisi sırasında anlattığı kentin büyük kısmının yıkıldığı söyleminin doğru olduğu ifade edilebilir.

Yukarıdaki bölümde Erzurum kentinin ticaret ve ekonomik hayatı ile ilgili olarak şimdiye kadar ticaret yolları üzerinde olması hasebiyle olan ekonomik ilişkileri ve ticari faaliyetleri anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bu bölümünden sonra Erzurum'da yaşayan insanların ne tür işler yaptıkları ve ticari olarak hangi faaliyetlerde buldukları anlatılmaya çalışılacaktır.

4.2.4. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi Erzurum'da Tarım, Hayvancılık ve Sanayi Faaliyetleri

4.2.4.1. Tarım

Tarım faaliyetleri konar-göçer Türklerde az da olsa az olmakla beraber, yerleşik hayata geçmiş, köy ve kasabada yaşayan insanlar tarafından yapılan bir faaliyetdir. Tarım faaliyetleri Türk toplumunda daha çok XIII. yüzyılda artmıştır. Üretilen tarım ürünleri arasında darı, arpa,

⁴⁹¹ Gürbüz, 2004: 125.

⁴⁹² Turan, 2017: 47.

⁴⁹³ İbn Battûta, 2004: 418.

⁴⁹⁴ Turan, 2017: 89.

⁴⁹⁵ Gürbüz, 2004: 126.

buğday ve çavdar ağırlıkta olmakla beraber börülce, burçak ve mercimek de üretilmektedir. Sebze üretimi azdır ama ihtiyacı karşılamaktadır. Kabak, soğan ve nohut en çok üretilen sebze çeşitleridir. Meyve olarak da üzüm, elma, erik, dut, vişne, ayva, armut, kavun ve karpuz üretilmektedir.⁴⁹⁶

Erzurum'daki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ekonomiye katkısı, Türklerin Anadolu'yu ele geçirdikleri dönemden çok daha eskilere dayanmaktadır. Anadolu topraklarının Pers İmparatorluğu egemenliği altında olduğu bir dönemde Atinalı yazar Ksenophon'un anlattıklarına göre Yunanistan'dan bir topluluk Erzurum'a gelmiştir. Burada kaldıkları sürede bir çiftlikte çok sayıda keçi, koyun, inek, kümes hayvanları ve bunların yavrularının olduğunu, ayrıca arpa, buğday ve sebzenin de bol miktarda bulunduğunu söylemektedir.⁴⁹⁷

XVII. yüzyılın en büyük seyyahlarından olan Evliya Çelebi de Erzurum gezisi sırasında kentle alakalı birçok konuda tafsilatlı bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden bir kısmı kentin tarım hayatıyla ilgilidir. Evliya Çelebi, Erzurum'un bir kış yurdu olmasına rağmen düzenli bostanlara sahip, kavunu, karpuzu, patlıcanı ve çirişi bol, ucuz ve verimli bir kent olduğunu anlatmaktadır. Kışların şiddetli geçmesinden ötürü bağ ve bahçesinin bulunmadığını, Ahlat armudu ve kış elması hariç meyve yetişmediğini, meyvenin ise Tortum, İspir, Erzincan'dan geldiğini, odunu olmadığını ve dağlarında ağaçların bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁹⁸

4.2.4.2. Hayvancılık

Hayvancılık, Türk ekonomik hayatının üretim faaliyetlerinin başında yer almaktadır. Bunun nedeni Türklerin gıda maddesi olarak daha çok et ve et ürünleri ile beslenmesidir. Türkler hayvan besleyerek öncelikle et ihtiyaçlarını karşılarlar. Bunun yanında hayvanın yağından ve sütünden de faydalanılmaktadır. Yetiştirilen hayvanların yün ve derisinden giyim-kuşam işlerinde, gübresinden ise tarlalardaki verimin artırılmasında yararlanılmaktadır. Türkler, hayvancılık sayesinde taşıma işlerini de kolaylaştırmışlar ve bu iş için en çok at ve deveyi kullanmışlardır. İnsanlara para gerektiğinde ise bu hayvanlar hızlıca satılarak nakde çevrilebilmektedir. Hayvan besleme faaliyetleri sadece köy ve kasabalarda olmamış aynı zamanda şehirlerde de bu faaliyet yürütülmüştür. Selçuklu kentlerinde çok az da olsa hayvancılıkla uğraşan insan vardır. Hatta Türk kentlerinde bu hayvancılık faaliyetleri yakın tarihlere kadar devam etmiştir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Baykara, 2014: 120.

⁴⁹⁷ Ksenophon, 1974: 133.

⁴⁹⁸ Evliya Çelebi, 2008: 245-246.

⁴⁹⁹ Baykara, 2014: 119.

Erzurum ve çevresi zengin meraları sayesinde hayvancılıkta çok gelişmiştir. Eski devirlerde olduğu gibi bu dönemde de yetiştirdiği hayvanları ve ürünlerini özellikle komşu ülkelere satarak ticaretini canlı tutmayı başarmıştır. Öyle ki 1226 yılının Eylül ayında büyük bir kervanla yola koyulan bir tüccar Erzurum'dan Tebriz'e giden kervana yirmi bin koyun nakletmiştir. Ancak o tarihte Erzurum ve çevresi Moğol zulmünden kaçan göçebeler ile doluydu, bu nedenle bölgede asayiş sorunları yaşanmaktaydı. Bunu fırsat bilen Oğuzların Yıva boyu bu büyük kervanı basarak; tüm mallara el koyup yirmi bin koyunu da almıştır.⁵⁰⁰

Dımaşklı el-Ömerî İslam ülkelerinin coğrafyasını anlattığı “Mesâlikü'l-Ebsâr” adlı eserinde, Anadolu coğrafyasında küçükbaş ve büyükbaş hayvanların özellikle at, koyun ve sığırların sayılamayacak kadar fazla olduğu ve dağ taş her yerde koyun sürülerinin bulunduğu bahsetmektedir. Suriye, İran, Irak ve Diyar-ı Bekir'de yaşayan insanların hayvan ve et ihtiyaçlarını Anadolu'da yetiştirilen bir kısmı ise ihraç edilen sürülerden karşıladıklarını söylemektedir. Ayrıca bu hayvanların etlerinin ve yağlarının çok lezzetli olduğunu anlatmaktadır. Buna ek olarak, Anadolu'da gıda fiyatlarının ucuzluğundan bahseder ve bunun nedenini düşük vergilere, bol miktarda otlağa, ticaret ve deniz limanların olmasına bağlar.⁵⁰¹

El-Ömerî'nin Anadolu coğrafyası için anlattıklarından yola çıkarak Erzurum ve çevresindeki ticari hayatta hayvancılık faaliyetlerinin çok önemli olduğu söylenebilir. Erzurum kenti tarih boyunca Türkler için çok önem arz eden hayvancılık faaliyetlerinde özellikle büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ile önemli bir yere sahiptir. Hali hazırda günümüzde büyükbaş hayvancılığın en fazla yapıldığı bölge Erzurum'un da içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey kısımlarıdır.

4.2.4.3. Sanayi

Türklerde sanayi üretimi üç başlık altında toplanabilir. Birincisi ham madde üretimidir ki bu vilayetlerde yapılmaktadır. Madencilik ve ormancılık faaliyetleri bu üretim türüne örnek olabilir. İkinci üretim türü yarı mamul hale getirme işidir. Bu işlem genelde kentlerde yapılmakta olup; bu iş koluna örnek olarak demir ve bakır ürünlerinin işlenerek insanların kullanabileceği hale getirilmesi gösterilebilir. Ayrıca hayvan derilerinin tabakhanelerde işlenerek ayakkabıcılara sunulması işini de bu üretim kolunda sayabiliriz. Üçüncü üretim türü ise, kullanılabilir mal ortaya koyma işidir. Bu da kentte yaşayan insanların ihtiyaçlarını doğrudan usta ve zanaatkârlar tarafından yapılarak halkın istifadesine sunulması işidir.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Turan, 2017: 49.

⁵⁰¹ El-Ömerî, 2014: 144-145.

⁵⁰² Baykara, 2014: 121.

Bu anlatılanlardan ve Evliya Çelebi'nin Erzurum hakkında söylediklerinden yola çıkarak bir Anadolu Selçuklu kenti olan Erzurum için, bu üretim türlerinin hepsinin kentte görüldüğü söylenebilir. Özellikle hayvancılık faaliyetlerinin fazla olduğu ve bu işin kent merkezinde de yapıldığı düşünülebilir. Yine Evliya Çelebi'nin Erzurum'da çok sayıda bulunduğunu ifade ettiği kuyumcu, gazzaz, saraçhane ve terzilerden yola çıkarak XIII. yüzyıl Selçuklu kentlerindeki üretim faaliyetleri içerisinde önemli bir yere sahip olan sanayi üretimi de düşünüldüğünde Erzurum'da kullanılabilir mal üretiminin önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Erzurum'da bu mal üretim ve zanaatkârlık işlerinde daha çok hangi etnik unsurun faal olduğunu XIII. yüzyıl seyyahlarından olan Marco Polo'dan öğrenebiliriz. Anadolu gezisi sırasında Marco Polo özellikle zanaat işlerini kentlerde Ermeni ve Yunanlıların yaptığını söylemektedir. Günümüz Türkiye'sinde de özellikle zanaat işlerinde Ermeni ve Rumların ön sıralarda olması nedeniyle Marco Polo'nun söylediklerinin doğru olduğu söylenebilir.

XI. yüzyıldan sonra Anadolu coğrafyasında nüfus çoğunluğunu elde eden Türkler, geleneksel besicilik dışında; esnaf, zanaat sahibi, nakliyecisi, işçi olarak tüm ekonomik faaliyetlerde kendilerini göstermişlerdir. Bu sayede zamanında surlar içerisinde yer alan kalelerden oluşan kasabalar büyüyerek şehir haline gelmiştir. Bu büyüme sayesinde Erzurum da; Konya, Amasya, Tokat, Kayseri, Harput, Ankara, Samsun, Antalya gibi önemli Selçuklu kentlerinden biri olmayı başarmıştır. Büyüme ve zenginleşmenin de etkisiyle şehirlerde kapalı çarşılar, camiler, darüşşifalar, imarethaneler, açılmış bu sosyal ve kültürel tesisler sayesinde Anadolu kentleri Türk-İslam beldeleri haline gelmiştir.⁵⁰³ Erzurum kenti de bu büyüme ve zenginlikten kendi payına düşeni fazlasıyla almayı başarmıştır.

Erzurum kenti, Osmanlı Devleti egemenliğine girdikten sonra da ticari ve ekonomik olarak eski önemini korumuştur. Bu dönemde pek çok abidevi eser yapılmış ve bu eserler günümüze kadar ulaşmıştır.⁵⁰⁴ Osman Turan "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi" adlı eserinde XVI. yüzyıl coğrafyacılarından Trabzonlu Muhammed bin Ömer Âşıkî'nin tasvirlerinin Ortaçağ'daki Erzurum kentinin durumu hakkında fikir verebileceğini söylemektedir. Âşıkî'nin Erzurum'un surlar içinde bulunan bir kent olduğunu, eski ve yeni olmak üzere yedi büyük camisinin bulunduğunu, hamamlarının, çarşılarının ve tüccarların bir araya geldikleri bedesteninin çok önemli olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁵

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden bir kısmı da kentin ticaret ve ekonomik hayatıyla ilgilidir. Evliya Çelebi, Erzurum'un çarşısında 800 dükkân olduğundan ve bir bedesten bulunduğundan bahsetmektedir. Ayrıca kentte bulunan saraçhanenin, gazzazların,

⁵⁰³ Kafesoğlu, 1997: 375.

⁵⁰⁴ Turan, 2017: 61.

⁵⁰⁵ Turan, 2017: 61.

kuyumcuların, terzilerin, sipah pazarının ve Tahtal-kalesi'nin de oldukça süslü olduğunu anlatmaktadır. Kentin darphanesinin Erzincan Kapı yakınında bulunduğunu, kuyumcu ve terzilerin çok becerikli ustalar olduğunu anlatarak, kentin dört bir yanında Arap, Acem, Hind, Hitay ve Hoten tüccarlarının evlerinin yer aldığını söylemektedir. Bunların yanında, Erzurum gümrüğünün İstanbul ve İzmir gümrüklerinden sonra en hareketli gümrük olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁶

Anadolu Selçuklu Devleti, kentlerinin önemli bir kısmını ekonomik hayatın canlı olabilmesi için ticarete ayırmıştır. Türklerin ekonomi ve ticaret hayatında herkesin bir işi olduğu ve az da olsa üretime katkı sağladığı söylenebilir. Göçer Türkler hayatlarını devam ettirebilmek için geçimlerini, yiyeceklerini ve diğer ihtiyaçlarını kendileri karşıladılar. Kentlerde yaşayanlar için durum bundan farklı değildi.⁵⁰⁷ Anadolu Selçuklu Devleti egemenliğine geçmesinden sonra Erzurum kentindeki ekonomik ve ticari ilişkiler de diğer Selçuklu kentleri gibi şekillenmiştir.

Üretim, Selçuklu kentlerinde ekonominin ana unsurudur. Bu üretim doğal yollarla ortaya çıkanlar değil, insanların emek yoğunluklu ürettikleri tarım ürünleri ve hayvansal gıda üretimidir. Bu üretim faaliyetleri Türk ekonomik hayatının ana unsuru olmasından dolayı Selçuklu döneminde de ekonomik faaliyetler bunun üzerine kurulmuştur. Üretimin içeriğini hayvan, bitki ve sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Ancak, sanayi üretimi el sanatlarını da içine aldığından diğer iki üretim faaliyetinden ayrı olarak düşünülmektedir.⁵⁰⁸

4.2.5. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi Erzurum'da Meslekler

4.2.5.1. Debbâğlık

Erzurum'da yaşayan insanlar dönem itibariyle çeşitli mesleklerle uğraşmışlardır. Bunlardan biri debbâğlıktır. Hayvanların kurutulmuş derilerinin sanayide kullanılmadan önce kurutularak terbiye edilmesi gerekmektedir. Bu kurutma ve terbiye etme işlemini yapan kişilere debbâğ denir. Bu işi yapanların bir diğer ismi de celladîdir. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de bu meslek icra edilmektedir. Ahi Evran bu mesleği icra edenlerden biri olarak bilinmektedir. Bu yüzden debbâğ işinin piri olarak Ahi Evran gösterilmektedir. Debbâğın nasıl çalıştığı tam olarak bilinmemekle beraber; tabak posta pislikler sürerek bu işlemi çok kereler tekrar eder ve derideki gizli pisliği çıkarmaya çalışır. Çünkü tabağın asıl amacı derinin tüm pisliklerden arındırılarak temizlenmesidir. Temizlik işlemi bittikten sonra deri debbâğlara

⁵⁰⁶ Evliya Çelebi, 2008: 242-244.

⁵⁰⁷ Baykara, 2014: 117.

⁵⁰⁸ Baykara, 2014: 118-119.

gönderilmektedir. Debbağların çalıştıkları yerin ismi debbağistan yani tabakhanedir. Bu tabakhaneler genel itibariyle kent merkezinin dışında ve su kenarlarında inşa edilirdi.⁵⁰⁹

Debbağlık mesleği Erzurum kentinde de icra edilen mesleklerden birisidir. Ahi Evran'ın yolundan gidenler her sene Erzurum'a gelirler ve debbağlar tekkesinde büyük tören yaparlardı. Dergâhtaki tören bittikten sonra hep beraber Abdurrahman Gazi Türbesi'ne giderek burada kuzular kesilir, sofralar kurulur ve yemek yenirdi. Yemekten sonra ustalığa yükselen zanaatkârlar için merasim yapılırdı. Bu merasimi debbağların başındaki kişi yönetirdi.⁵¹⁰

4.2.5.2. Dokumacılık

Erzurum'un ticari ve ekonomik hayatı açısından dokumacılık faaliyetleri çok önemli bir yer teşkil etmekteydi. Çoğunlukla göçebeler tarafından dokunan halılar Erzurum üzerinden yalnızca Avrupa'ya değil İslam ülkelerine de ihraç edilirdi. İslam ülkeleri tarafından Erzurum'a, Kali, Kalikala (halı kelimesi kali, kaliçe'den gelir) denilmektedir.⁵¹¹ Bu isimlendirme bize Erzurum'un dokumacılık alanında ne kadar ileri düzeyde olduğunu gösterebilir.

4.2.5.3. Bazergan

Erzurum kentinde bir de bazerganlar vardır ki; bu kişiler tüccar olarak bilinir ve ticaretle uğraşırlardı. Bâzergânlar mal alabilmek için kendi ülkesi içinde dolaştığı gibi farklı ülkelere giderek oralardan aldığı ürünleri kendi ülkesine getirerek ticarete kullanırdı.⁵¹² Anadolu topraklarında her dönem ticaretle uğraşan bazergana rastlamak mümkündür. Erzurum kentine bazerganlık için gelen Emir Şemseddin Ömer-i Kazvini'nin Erzurum günlerini ve buradaki ticari faaliyetlerini yukarıda anlatmıştık. Anlatılanlardan yola çıkarak Erzurum'a o dönem çok sayıda tacirin geldiğini söyleyebiliriz.

4.2.5.4. Mutrib

Anadolu Selçuklu devrinde toplum yaşamını şenlendiren en önemli unsurlardan birisi mutrib veya mutribedir. Selçuklu sultanları tarafından düzenlenen ve bezm ismi verilen işret meclislerinin iki önemli unsuru bulunmaktadır. Bunlardan ilki saki, ikincisi mutribdir. Saki kadehi doldurur, mutrib şarkı söylerdi. Mutribler eğlence meclislerinde dikkat edilmesi gereken hususları bilir, hangi şarkıları söyleyeceklerini önceden ayarlarlardı.⁵¹³

⁵⁰⁹ Merçil, 2000: 33-34.

⁵¹⁰ Beygu, 1936: 191.

⁵¹¹ Turan, 2009: 360.

⁵¹² Merçil, 2000: 148.

⁵¹³ Kara, 2014: 172-173.

Erzurum'da meliklik yaptığı dönemde Cihanşah I. Alaeddin Keykubad'a karşı yardım istediği Eyyubilerden Melik Eşref'e ceng çalan bir mutribe göndermiştir. Bu mutribe yüzünün güzelliği, elinin çabukluğu, şakacılığı, dilinin tatlılığı, sesinin güzelliği ile devrinin en önde gelen mutribesiydi.⁵¹⁴

4.2.5.5. Nevhager

Erzurum'da bir de nevhagerler vardı. Bu kişiler ölü ağlayıcısı olarak bilinirlerdi. Bu mesleği yapan kişiler cenaze töreni esnasında ölen kişinin güzel özelliklerini sayarak nağmeler eşliğinde ağlar ve cenazeye gelen insanları da ağlatırlardı.⁵¹⁵ Arif Çelebi, İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun hanımı olan Paşa Hatun'un ölüm haberini alınca taziye için Erzurum'a gitmiştir. Arif Çelebi Erzurum'a varınca Paşa Hatun'un akrabaları onu karşıladılar ve feryatlar eşliğinde ağlayarak onun ayağına başlarını koymuşlardır. Ayrıca ağlayıcılar yani nevhagerler mersiyeler söylemişlerdir. Bunun yanında I. Alaeddin Keykubad'ın Erzurum'u hâkimiyeti altına aldığı sırada, şehrin nevhagerlerinin aman haykırışlarını göklere çıkardıkları söylenmektedir.⁵¹⁶

4.3. Erzurum'un Sosyal, Kültürel ve Dini Yapısı

Erzurum, Bizans İmparatorluğu tarafından kurulan kentlerden birisidir. Kent Karaz'da Erzen ya da Erze kentinin yakınlarındaki Theodosiopolis'te yaşayan bir kısım insanın buraya taşınmasıyla kurulmuştur. Sursuz bir kent olan Erzen'e taşınmasının nedenlerinden birisi Theodosiopolis'te ticaretin engellenmesidir. Stratejik öneminden dolayı sürekli olarak askeri etkinliklere ve kuşatmalara sahne olan Theodosiopolis'in, ticari faaliyetlerini gerçekleştirme için açık bir kente taşınması akla uygun gelmektedir. Bu taşınma sayesinde Erzen halkı savaşların yıkıcı etkilerinden biraz da olsa uzaklaşacaklarını düşünmüşlerdir.⁵¹⁷

Selçuklu Türkleri, İbrahim Yınal komutasında 1048 yılındaki Anadolu seferleri sırasında, önceden İslam Devleti'nin elinde bulunan ve İslam dünyası ile ticareti sayesinde zenginleşen Erzen şehri üzerine yürüdüler ve surları olmayan bu kentte büyük savaşlar yaptılar. Savaşlar sonunda çıkan bir yangınla kent harabe haline gelince, kent halkı Bizans İmparatorluğu tarafından tahkim edilen Theodosiopolis'e sığındı.⁵¹⁸ Bu olaylar neticesinde muhtemelen biri garnizonu, diğeri ise ticari faaliyetleri bünyesinde barındıran iki kentten birisi

⁵¹⁴ Merçil, 2000: 137.

⁵¹⁵ Aşikkutlu, 2006: 52.

⁵¹⁶ Ahmet Eflâkî, 1973. 270-271.

⁵¹⁷ Tanyeli, 1987: 71.

⁵¹⁸ Turan, 2009: 122.

yok olmuştur. Bölge Türklerin eline geçtikten sonra ise Erzen-i Rum ve sonrasında Erzurum olarak anılmaya başlamıştır.⁵¹⁹

Malazgirt zaferinden sonra Türkler tarafından fethedilen Theodosiopolis kale-kentinin günümüzde ancak çizgisi belirlenebilen surlarından Bizans İmparatorluğu yapısı olduğu anlaşılmıştır. Bizans İmparatorluğu döneminde kentin etrafında bulunan bu surlar iyi korunuyordu.⁵²⁰ Bizans İmparatorluğu döneminde yapılan bu surlar üç kısma ayrılmıştır. Birinci sur dışardan gelecek saldırılara karşı hendek kazılması yoluyla koruma altına alınmıştır. Birinci surdan sonra kaleyi ikinci ve üçüncü sur çevrelemektedir. Üçüncü sur, ikinci sur duvarlarının otuz metre içerisinde kenti çevrelemektedir. İç kale ise surların ortasında yükselen doğal bir tepe üzerinde kurulmuştur. Erzurum kalesi dört köşe olup duvarları yüksektir. İkinci suru oluşturan duvarların kuzey ve güney taraflarından iç kale duvarlarına bitişik olması sağlanmıştır. İkinci ve üçüncü kulelerin üzerlerine gerektiğinde konulup kaldırılacak köprüler de eklenmiştir.⁵²¹

Türkistan'dan önce İran'a daha sonra XI. yüzyıl başlarıyla beraber Anadolu'ya gelen Türkler bu coğrafyayı kendi hâkimiyetlerine aldıktan sonra bu topraklarda yaşayan farklı etnik ve dini unsurların sosyo-kültürel farklılıklarını, Türk-İslam senteziyle harmanlamayı başarmışlardır. Bu karşılıklı etkileşim sayesinde kent kültürünü oluşturan cami, medrese, kervansaray, şifahane, han, hamam, köprü gibi toplum hayatı için çok önemli olan eserleri yaparak insanlığın hizmetine sunmuşlardır. İnşa edilen bu muazzam eserler sayesinde Anadolu'da Türkler tarafından büyük bir medeni kültür ortaya çıkarılmıştır.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde bu coğrafya iktisadi yönden, Roma döneminde olduğu kadar zengin bir yer değildi. Ayrıca kalabalık ve refah seviyesi yüksek insan nüfusu da yok denecek kadar azdı. Bu dönemde Anadolu'daki kentler, kale olarak oldukça sarp ve küçük bir alanı kaplamaktaydılar. İznik, Malatya, Diyar-ı Bekir gibi bazı kentlerin kaleleri gerçek bir kent nüfusunu içine alabilecek büyüklükte olmakla beraber diğer kaleler dardı ve sadece 200 evi içine alabilecek büyüklüktü. Bu kent ve kalelerde insan nüfusu da çok azdı. Türkler Anadolu'da ki kale ve kentleri bu sebeplerden ötürü kolayca ele geçirmiştir.⁵²²

---

⁵¹⁹ Tanyeli, 1987: 72.

⁵²⁰ Doğru, 1995: 26.

⁵²¹ Beygu, 1936: 20-22.

⁵²² Baykara, 2002: 228-229.

4.3.1. Türk Fethinden Sonra Erzurum Kent Yapısı

Erzurum kenti Saltuklu Beyliği'nin kontrolü altına alınmasından sonra bu beylik döneminde Bizans İmparatorluğundan kalan kale ve surlara yenilerini eklemişlerdir. İç kalenin güney tarafına bakan duvarlarının bir kısmıyla beraber batı, güney ve doğu tarafındaki duvarların bir kısmı Saltuklu Beyliği döneminde yapılmıştır.⁵²³

Kenti oluşturan dokulardan birisi de dış surların bir parçası olan kale kapılarıdır. Bu kapılar, çevre yerleşimlerden kente ulaşan yolları kale ile bağlayarak kent içerisinde dolaşan ana yolların oluşmasını sağlamaktadır. Bu yollar genel itibariyle sur kapılarının önlerinde toplanır ve iç kesimlere gidildikçe daralmaya başlar. Bunun yanında kapılar sayesinde kentin giriş ve çıkışları kontrol edilerek güvenlik sağlanır.⁵²⁴ Erzurum kentinde bulunan surlarda dört kapı ile dışarı açılmaktadır. Bu kapılardan ilki Tebriz Kapı'dır. İkincisi Gürcü Kapı, üçüncüsü Erzincan Kapı, dördüncü kapı ise Yeni Kapı'dır.⁵²⁵ Kapılara konan bu isimler günümüzde Erzurum'da semt adları olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Türklerin fethettikleri şehirleri Türkleştirmek için uyguladıkları bazı kuralları vardır. Bunlardan ilki fethedilen yere hemen ibadethane inşa edilmesidir. Bu ibadethanenin yakınına Türk mahallesi kurulurdu. Bu kurulan mahalle genellikle iç kale denilen kısımda yer alırdı. Türkler ele geçirilen diğer kentlerde olduğu gibi Erzurum fethedildiğinde de ilk iş olarak Ulu Cami'yi inşa ettiler ve mahallelerini bu caminin yakınında kurdular. Saltuklu Beyliği döneminde Erzurum'un her alanda olduğu gibi sosyal anlamda da geliştiği muhakkaktır. Erzurum'un kentleşme sürecinin bu beylik dönemiyle başladığı söylenebilir.

Saltuklu Beyliği'nden sonra Erzurum ve çevresine egemen olan Selçuklular ve İlhanlılar döneminde kent çok büyüdü ve ticaret merkezi olmasından dolayı insanlar burada toplanmaya başladı. XIII. yüzyıl itibariyle kent batıdan doğuya doğru genişleyip büyümüştür. Erzurum üç ayrı surla çevrili olduğundan kente, var olan dört kapısı haricinde bir yerden girilemiyordu. Bu kapılar, kalın demir levhaların kalas gibi tahtalara çivilenmesiyle yapılırdı ve büyük değirmen taşları gibi sert taşların ortasındaki deliğe kapıların eşikleri mil gibi geçilerek bu ağır olan kapılardan kente giriş çıkışlar sağlanırdı.⁵²⁶

Erzurum kentinde yaşayan yerli ahaliden zengin olanlar iç kalede ikamet ederlerdi. Kentin en eski binaları bu iç kale içerisinde yer alırdı. Özellikle XII ve XIII. yüzyıllarda Selçuklu hamamları, yer yer var olan kahverengi ve kurşuni karışımı bir renkte olan kümbetlerin mahruti tepeleri, çinilerle süslü medrese, mescitlerin cepheleri ve minareleri çok

⁵²³ Beygu, 1936: 29.

⁵²⁴ Eravşar, 2002: 337.

⁵²⁵ Beygu, 1936: 21.

⁵²⁶ Beygu, 1936: 164.

güzelidir. Bunların yanında mermer, çini, tuğlarla yapılmış emirlerin sarayları ve işlemeli çeşmeler ve köprüler Erzurum kentini süslemektedir.⁵²⁷

Türklerin Anadolu'yu fethetmelerinden sonra kentlerde fiziksel değişimler meydana gelmiştir. Erzurum kentinin fiziksel değişimi; Konya, Kayseri, Sivas gibi önem arz etmemiştir. Ancak Erzurum kenti için XIV. yüzyıl başlarına kadar süren hızlı bir büyümenin gerçekleştiği de kabul edilmelidir. Bu hızlı büyüme sayesinde kent açık bir kent halini almıştır. Açık kent halini almasına rağmen Erzurum surları önemini korumaya devam etmiştir. Öyle ki XIII ve XIV. yüzyıllarda kümbetler dışında diğer önemli Türk mimari eserleri surların içerisinde yapılmıştır. Erzurum kentinde varoş olarak isimlendirilen kısımlar, bir diğer önemli Türk kenti olan Kayseri kadar geniş alanlara yayılmamıştır. Bunların yanında Erzurum'da yer alan kiliselerin yerleri burada yaşayan Hristiyan halkın Türkler tarafından fetih sonrasında surların dışına yerleştirildiğini akla getirebilir. Ancak bu iddia bir varsayımdır. Çünkü Ahmediye Medresesi ve Kâbe Mescidi gibi iki önemli İslami eserin varlığı, sur dışı yerleşim alanlarının yalnızca Hristiyanlara verildiği iddiasını geçersiz kılmaktadır.⁵²⁸

4.3.2. Türk Fethinden Sonra Erzurum'un Nüfus Yapısı

Bir kentin sosyo-kültürel yapısını etkileyen en önemli etkenlerden birisi de kentin nüfusedir. Türkler XI. yüzyılda Anadolu'ya geldiklerinde kentlerin ve diğer iskân yerlerinin nüfuslarında fazla değişiklikler olmamıştır. Bu durumdan anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Anadolu coğrafyasında kalabalık bir nüfus yoktur ve bununla bağlantılı olarak hareketli bir ekonomik hayattan da bahsedilemez. Bu durum Türklerin Anadolu'yu özümseyip kendilerine yurt edinmeleri açısından kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur.⁵²⁹

Anadolu'nun XI. yüzyılda en önemli kentlerinden biri olan Erzurum'un bu dönemdeki nüfusuyla alakalı olarak İbrahim Hakkı Konyalı; Bizanslı, Ermeni ve Urfalı tarihçilere dayanarak Erzurum kent nüfusu hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden bazıları şunlardır: XI. yüzyılda kent çok zengindi ve ticaret merkezi konumundaydı. Bu nedenle nüfusu çok fazlaydı. Suriyeli, Ermeni ve çeşitli milletlere mensup bezirgânların kentte ikametleri ve ticarethaneleri bulunmaktaydı. Kentin göz kamaştırıcı bir serveti vardı ve çok ihtişamlıydı. Ayrıca kentte 800 kilise bulunmaktaydı. Bunların yanında yine aynı tarihçiler kentin Türkler tarafından ele geçirildiği sırada nüfusunun 150 binden fazlasının öldürüldüğünü söylemektedir.⁵³⁰ Bu söylenenlerden yola çıkarak XI. yüzyılda Erzurum'un nüfusunun çok

⁵²⁷ Beygu, 1936: 164.

⁵²⁸ Tanyeli, 1987: 72-73.

⁵²⁹ Baykara, 2014: 31.

⁵³⁰ Konyalı, 1960: 21.

kalabalık olduğu ve kentin ticari ve ekonomik olarak diğer Anadolu kentlerinin önünde bulunduğu söylenebilir.

Ancak Uğur Tanyeli, Erzurum ile ilgili olarak özellikle nüfusu konusunda bazı yabancı tarihçilerin iddialarının Türklerin fetihlerinin korkutucu olduğunu göstermek için abartıldığını söyleyerek, özellikle Erzurum'un Türkler tarafından ele geçirildiğinde öldürülen insan sayısının 150 bin olamayacağını, hatta kentin toplam nüfusunun dahi bu seviyelerde olmasının zor olduğunu belirtmektedir. Aynı dönemde çok hızlı bir şekilde gelişen Londra, Paris, Venedik gibi Avrupa'nın önemli kentlerinin nüfuslarının dahi bu kadar olmadığını söyleyerek, hakkında neredeyse hiç bilgi bulunmayan Erzurum için bu nüfus sayısının öne sürülmesinin ihtimal dışı olduğunu söylemektedir.⁵³¹

Türkler tarafından Anadolu'ya yapılan göçler sırasında iskân bölgesi olarak seçtikleri önemli merkezlerden birisi Erzurum'dur. Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynayan boylardan birisi de Oğuzlar'ın Kınık boyudur.⁵³² Bunun yanında Erzurum ve çevresinde kurulan ilk Türk beyliği olan Saltuklular, bölgenin Türk nüfusunun çoğalmasını sağlayarak yeni gelen Türk göçlerinin Anadolu'ya sorunsuz ulaşmalarını sağlamaktadır.

Moğol istilasının başladığı XIII. yüzyılda Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan kalabalık insan toplulukları göç etmiştir. Moğolların Türk Dünyasını işgal etmeye başlamasıyla Anadolu'ya Oğuzlar haricinde de Türk boyları göç etmeye başlamıştır. Özellikle Doğu ve Orta Anadolu'ya göç eden boylardan bazıları Harezm ve Kıpçak Türkleridir.⁵³³

Bu bilgilere rağmen Erzurum'un XII. ve XIII. yüzyıldaki nüfusu hakkında kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Anadolu Selçuklu Devleti dönemi Erzurum kenti nüfusuyla alakalı olarak ancak Osmanlı dönemi tarihi belgeleri sayesinde tahminde bulunabiliriz. Osmanlı belgelerinde kentin nüfusunun 1540-1555 tarihleri arasında iki bin ile üç bin kişi arasında olduğu belirtilmektedir.⁵³⁴

4.3.3. Erzurum Mahallelerinin Sosyo-Kültürel Yapısı

Kentin sosyo-kültürel yapısının oluşmasını sağlayan önemli etkenlerden birisi de kentte kurulan mahallelerdir. Bu mahalleler sayesinde insanlar din, dil, ırk farkı gözetmeden aidiyet duygusu kazanırlar ve birbirleriyle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde toplumsal bir etkileşimin oluşmasını sağlarlar.

⁵³¹ Tanyeli, 1987: 17-18.

⁵³² Kürkçüoğlu, 2007: 75.

⁵³³ Demir, 2002: 328-329.

⁵³⁴ Pamuk, 2006: 120.

Anadolu Selçuklu kentlerinde kurulan mahallelerin mekân içindeki tarihsel gelişimlerinin belirlenebilmesi bilgi yetersizliğinden dolayı çok zordur. Dönemin vakıf kayıtları Selçuklu kentlerinde mahallelerin var olduğunu söylemekle beraber, bu mahallelerde bulunan hane sayılarını, niteliklerini, sınırlarını ve kent içindeki konumlarını bildirmezler. Mahallelerle ilgili sağlıklı bilgileri XVI. yüzyılda tutulan düzenli tahrirler sayesinde öğrenebilmekteyiz.⁵³⁵

Türkler Anadolu'ya hâkim oldukları andan itibaren kurdukları mahallelerde bir ortak nokta belirlemişlerdir. Bu nokta genelde cami veya mescit olmuştur. Bu cami veya mescitler inşa edilirken yanında ekonomik olarak bu ibadethanelerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için vakıfları da yapılıyordu. Vakıflara kentte bulunan han, kervansaray, çarşı ve pazarların gelirleri de aktarılıyordu.⁵³⁶ Mahallelere bir de orada yaşayan halk tarafından isim verilirdi. Genelde bu isim kentte yaşayan devlet adamlarının isimleri, şeyhlerin isimleri, dönemin bilginlerinin isimleri ve belli bir zanaat kolunun ismi olabilirdi.⁵³⁷

Anadolu kentlerinde oluşturulan mahallelerin çoğu bir şeyhin zaviyesi etrafında toplanıyordu. Bu durum zaviye adıyla anılan mahallelerden anlaşılabilir. Osmanlı Devleti'nin Erzurum'u hâkimiyet altına aldığı dönemde kentte bulunan on iki mahallenin dokuzunun ismi bir zaviyeye tekabül ediyordu.⁵³⁸

Erzurum'da bulunan mahalleleri İbrahim Hakkı Konyalı; harap, metruk ve mükellef nüfusu olmayan yerler olarak anlatmakta ve on iki mahalleyi şöyle sıralamaktadır: Tebriz Kapısı, Erzincan Kapısı, Kan Kapısı, Etem Şeyh, Hasan-i Basri Zaviyesi, Zeyn oğlu Zaviyesi, Hasan Şeyh Zaviyesi, Kılıçoğlu Zaviyesi, Baba Kul Zaviyesi, Melik Saltuk Zaviyesi, Ahi Mahmut Zaviyesi, Haydari hane Zaviyesi mahalleleridir.⁵³⁹ Bu mahallelere zaviye isimlerin konulması Türklerin Anadolu'ya göçü sırasında bu topraklara gelen şeyhlerin kurmuş oldukları zaviyelerin, dönem içerisinde insanların yaşam alanı olmasından kaynaklandığı ifade edilebilir.

4.3.4. Erzurum'da Gündelik Hayat

4.3.4.1. Evlilik Kurumu

Erzurum'da Türk hâkimiyeti sırasında yukarıda da anlatıldığı gibi çeşitli halklar beraber hoşgörü içerisinde yaşamıştır. Bu halklar arasında sosyo-kültürel bir etkileşimin de gerçekleştiği söylenebilir. Bu etkileşimin en önemli göstergesi karşılıklı kız alıp verme şeklinde olmuştur. Bu evlilikler yoluyla bir arada yaşayan halklar arasında akrabalıkların da olduğu

⁵³⁵ Erayşar, 2002: 337.

⁵³⁶ Doğru, 1995: 50.

⁵³⁷ Pamuk, 2006: 107.

⁵³⁸ Kuban, 1968: 60.

⁵³⁹ Konyalı, 1960: 59.

söylenbilir. Gerçekleşen bu evliliklerin bazılarında siyasi amaçların da güdüldüğü görülmüştür.

Bu evliliklerden birisi de Saltuklu Beyliği'nden Muzaffereddin'in Gürcü kraliçesi Tamara ile evlenmek istemesidir ki; bu olay Gürcü kaynaklarına göre şöyle cereyan etmiştir: Saltuklu Beyi Nasıreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, Gürcü kraliçesi Tamara'ya âşık olmuştur. Tamara ile evlenebilmek için çeşitli kumaşlar, mücevherler ve birçok hediye ile Gürcistan'a gidip kraliçe ile evlenmek istemiştir. Gürcü kraliçesi ile bir müddet aşk yaşayan Muzaffereddin eski krallardan birinin kızıyla evlendirilerek Erzurum'a geri gönderilmiştir.⁵⁴⁰

Bir diğer evlilik hadisesi bu kez Gürcistan kraliçesi Tamara'nın ölümü üzerine gerçekleşmiştir. Kraliçe ölünce yerine oğlu Giorgi Laşa geçmiştir. Ancak bu kral kısa bir süre sonra ölünce yerine geçecek erkek bir varis olmadığından kız kardeşi Rusudan Gürcistan kraliçesi olmuştur. Bunun üzerine Gürcüler ülke içerisinden kraliçe ile evlenip ülkeyi idare edebilecek birini aramışlar ancak böyle birini bulamamışlardır. Gürcü Kraliçe Rusudan Erzurum meliki Tuğrul Şah'ın oğlu Gıyaseddin Mesud'un yakışıklılığını duymuş ve onunla evlenmek istemiştir. Bu evlilik Tuğrul Şah'ın siyasi emelleriyle de örtüşünce gerçekleşmiştir.⁵⁴¹

Gürcüler bu evliliğe karşı gelerek bir Müslümanla kraliçenin evlenmesinin sakıncalı olacağını söylediler. Bunun üzerine Tuğrul Şah, "Oğlum Hristiyanlığa girer ve evlenir" diyerek oğlunun din değiştirmesine müsaade etti. Selçuklu prenslerinin Hristiyan kızlarla evlenmesi görülebilen bir durumdu. Ancak bu kez durum farklıydı. Bir Selçuklu prensi din değiştirerek Hristiyan biriyle evleniyordu. Burada önemli olan soru, İslam dininin ve geleneklerin yasakladığı böyle bir evliliği Erzurum Selçuklu Beyi Tuğrul Şah hangi siyasi hedefleri güderek kabul etmişti.⁵⁴²

Bu evlilik olaylarından yola çıkarak Erzurum'da Ermenilerin ve Gürcülerin yaşadıkları da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu halkların Erzurum'da yaşadığını Moğolların Erzurum'u zapt ettikleri sırada Ermeni ve Gürcü grupların Moğollara yardım etmelerinden anlamaktayız.⁵⁴³ Gürcü ve Ermenilerin dışında Erzurum'da bir de Franklar yaşamaktadır. Bu Franklar Haçlı Seferleri sırasında Anadolu'ya gelip yerleşen yabancılarla, ticaret için buraya gelen ve geri dönmeyen tacirlerdi. Öyle ki buraya yerleşen Franklardan bir kısmı Selçuklu ordusunda paralı asker olarak görev alıyordu.⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Sümer, 2015: 47.

⁵⁴¹ Gürbüz, 2004: 35-36.

⁵⁴² Gürbüz, 2004: 36.

⁵⁴³ Konukçu, 1992: 61.

⁵⁴⁴ Doğru, 1995: 77.

4.3.4.2. Erzurum Evleri

Saltuklu ve Anadolu Selçuklu devrinde Erzurum kentinin sosyo-kültürel yapısı hakkında fikir edinebileceğimiz unsurlardan birisi de Erzurum evleridir. Selçuklu dönemi vakfiyelerinde, vakfedilen mülklere ait yer adları mekânsal boyutlarda değerlendirildiğinde; özellikle ahşap ve kerpiçten yapıldığı anlaşılan Selçuklu dönemi evlerinin alt katlarında hayat tarzı veya iktisadi faaliyetlere göre ahır, imalathane veya ticarethaneler bulunan bir ya da iki katlı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında yerleşim dokusu içerisinde çok fazla sayıda bağ, bahçe, tarla bulunduğu ya da başka bir ifade ile kentin sur içi dediğimiz kısmında tarımsal etkinliklerin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu anlatılanlardan yola çıkarak Selçuklu dönemi kentlerindeki konut tipolojilerinin, bir ya da iki katlı ve tarımsal üretim yapılabilecek yeterlilikte tek ailelik bahçeli yapılardan oluştuğu, bu nedenle yerleşim dokusunun seyrek olduğu veya kentsel alanda kalabalık bir yapılaşmanın olmadığı düşünülmektedir.⁵⁴⁵

Selçuklu devri ev mimarisinden yola çıkarak Erzurum kentinde inşa edilen evlerin de aynı mimari üslupla inşa edildiği düşünülebilir. Ancak diğer Anadolu Selçuklu kentlerinden farklı olarak Erzurum'un sert iklimi geleneksel Selçuklu ev mimarisini etkilemiştir. İklîmîden ötürü kalın taş duvarlarla inşa edilen evler ahşap tavan ve toprak dam ile örtülü olup, genelde iki kat olarak inşa edilmişlerdir. Bu evlerin yanında fakir halkın ikamet ettiği tek katlı evler de vardır. Evlerin çoğu kapalı avluludur, esas yaşama alanı olarak planlanan zemin katta ahır, tandir evi (mutfak), merék (saman deposu) gibi yerler bu avluya açılmaktadırlar.⁵⁴⁶

İbn Battûta da seyahatnamesinde Erzurum evlerinden bahsederek bu evlerin çoğunun bağ ve bahçeler arasında bulunduğunu söylemektedir.⁵⁴⁷ Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Erzurum evlerinin kargir olduğunu ve hepsinin taştan yapıldığını, ikliminin çok sert olduğunu, on, on bir ay kar yağdığını bu nedenden dolayı evlerinin tek kat inşa edildiğini, evlerinin dam ve çatılarının muşambalı bacaları olduğundan bahsetmektedir.⁵⁴⁸

Erzurum evlerinde bir veya iki oda kadınlara ayrılarak haremlik bölümü oluşturulmuştur. Erzurum evleri, odalarının düzenleri; yüklük, gusülhane, sedir-makat gibi elemanları ve haremlik-selamlık gibi bölümlerin ayrılması ile klasik Türk evinin bütün özelliklerini içinde barındırmaktadır.⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ Özcan, 2006: 167.

⁵⁴⁶ Küçük, 1995: 329.

⁵⁴⁷ İbn Battûta, 2004: 418.

⁵⁴⁸ Evliya Çelebi, 2008: 240.

⁵⁴⁹ Karpuz, 1976: 14.

4.3.4.3. Giyim- Kuşam

Selçuklu devrinde Erzurum kentinin sosyal ve kültürel hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için ahalinin giyim-kuşam konusunda neleri tercih ettiklerini bilmek gerekmektedir. Selçuklu dönemi Anadolu'sunda kullanılan kıyafetlerden yola çıkarak Erzurum'da yaşayan ahalinin de kıyafet konusunda neleri tercih ettiğini tahmin edebiliriz.

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Anadolu coğrafyasında genel olarak giyilen kıyafetleri erkek ve kadın kıyafetleri olarak ikiye ayırabiliriz. Erkek kıyafetleri, başlıkları ve ayakkabıları hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. Erkek elbiselerinin başlıcaları Yemen kumaşından elbise (Burd-i Yemeni), Mısır elbisesi, siyah ince ipek elbise, Mısır ve şaş ipeğinden elbise, gaşiye, Buri kumaş, çuha ve kemha'dan yapılmış olan elbiselerdir. Dönemin en çok kullanılan elbisesi feracedir. Bunların yanında kaba, kurt postu ve tilki postu da erkekler tarafından tercih edilen kıyafetlerdi.⁵⁵⁰

Anadolu Selçuklu devrinde kadınlar, giyim-kuşam konusunda genellikle atlas, sof ve ipekli kumaşlardan yapılmış elbiseleri tercih ederlerdi. Ayrıca çarşaf giyerler ve yüzlerini bir peçeyle kapatırlardı. Kadınların güzel görünmek için makyaj yaptıkları da bilinmektedir. Bu makyaj malzemelerinden bazıları yanaklara sürülen allıklar ve boyalar, gözlere çekilen sürmeler ve güzel kokulardır. Süs eşyası olarak ise inci gerdanlık, bilezik, küpe, taç, halhal en çok tercih edilenler arasındadır.⁵⁵¹

Her toplumda olduğu gibi Selçuklu toplumunda da sosyal sınıflar arasında giyim-kuşam konusunda farklılıklar vardı. Zengin olan erkekler kaftan giyerler, soğuktan rahatsız olanlar ise kürk giyinirlerdi. İlim ehli insanlar cübbe ve sarıkla dolaşırlardı ki bu kıyafetler ilim ehlinin resmi kıyafetleri olarak kabul edilirdi.⁵⁵²

Beylikler ve Anadolu Selçuklu devrinde Erzurum'da yaşayan erkeklerin başlık kullandıkları bilinmektedir. Saltuklu Beyliği'nin kurucusu olan Emir Saltuk türbesinde yer alan bir figürden bunu anlayabilmekteyiz. Figürde yer alan yuvarlak yüzlü, çekik gözlü, küçük burunlu ve küçük ağızlı insanların başlarına iki dilimli, başlık giydikleri görülmektedir.⁵⁵³

Osmanlı devrinde Erzurum ahalisinin giyim-kuşamı hakkında bilgileri yine Evliya Çelebi'den öğrenebilmekteyiz. Erzurum Ayan'ının çuha, samur ve kıymetli kumaşlar giydiğini; âlimler ve salihlerin çuha, ferace ve boğası kaftan giydiklerini ve alt tabakanın ise aba, kaba ve boğası elbise giydiklerini söylemektedir.⁵⁵⁴ Evliya Çelebi'nin Erzurum insanının giyim-kuşamı

⁵⁵⁰ Taneri, 1977: 71-72.

⁵⁵¹ Özbek, 2001: 47.

⁵⁵² Özbek, 2001: 47.

⁵⁵³ Süslü, 1989: 112.

⁵⁵⁴ Evliya Çelebi, 2008: 243.

hakkında verdiği bilgilerden yola çıkarak Selçuklu devrinde tercih edilen giyim-kuşamla Osmanlı devrinde giyilen elbiseler arasında fazla bir farkın olmadığı söylenebilir.

4.3.4.4. Cenaze Töreni ve Matem

Erzurum kentinin sosyo-kültür hayatının önemli unsurlarından birisi de cenaze merasimleri ve eve gelen misafiri ağırlamaktır. İslam öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi İslam sonrası Türk devletlerinde de ölümlere saygı gösterilmekteydi. Selçuklularda da durum bunun aynısıydı. Selçuklu Devleti'nde ölümler bir merasim yapıldıktan sonra ebediyete yolcu edilirdi. Öyle ki o dönem cenaze merasimlerinde yapılan çoğu şey günümüzde neredeyse hiç değişmeden devam etmektedir. Cenazeler insanların bir araya geldiği ve sosyal birlikteliğin gerçekleştiği olaylardan birisidir.

Günümüzden farklı olarak Mevlevilerin cenazeleri çok gösterişlidir. Bizzat Mevlana'nın emriyle halifesi ve arkadaşı olan Şeyh Selahü'd-din'in cenazesinde beşaret ve nakkareciler⁵⁵⁵ görev almıştır. Cenazenin önünde kalabalık bir halde mukri yani okuyucular grubu ilerlemektedir. Mevleviler gibi Selçuklu Devleti'nin önemli yapı taşlarından biri olan Ahiler cenaze törenlerinde gürültü yapmazdı.⁵⁵⁶

Erzurum kentindeki cenaze törenleri de Selçukluların diğer Anadolu kentlerindeki gibidir. Eflâkî'nin anlattıklarına göre: Arif Çelebi, İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'nun hanımı olan Paşa Hatun'un ölüm haberini alınca taziye için Erzurum'a gitmiştir. Arif Çelebi Erzurum'a varınca Paşa Hatun'un akrabaları onu karşılamışlar ve feryatlar eşliğinde ağlayarak onun ayağına başlarını koymuşlardır. Ayrıca ağlayıcılar mersiyeler söylemişlerdir. Paşa Hatun'un ölümünün kırkinci gününde yemekler verilmiştir.⁵⁵⁷

4.3.4.5. Misafirperverlik

Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Anadolu Selçuklu devri Türk toplumunda da misafirperverlik çok önemli bir yere sahipti. Eve gelen misafir en güzel şekilde ağırlanır, güler yüz gösterilir, sohbetler edilerek, evde bulunan yiyecek ve içeceğin en güzelleri misafire sunulurdu. Erzurum'da yaşayan Türk toplumu için de bu durum aynıydı. Erzurum halkının nasıl misafirperver olduğunu İbn Battûta'nın Erzurum gezisi sırasında anlattıklarından yola çıkarak anlayabiliriz.

⁵⁵⁵ Nakkareci: Nevbet aletlerinin yer aldığı tablâneye (nakkarehane), buradan sorumlu olan kişilerde "nakkareci" ismi verilmektedir. Bkz.: Özaydın, 2007: 41.

⁵⁵⁶ Turan ve Kırpık, 2007: 29.

⁵⁵⁷ Ahmet Eflâkî, 1973: 270-271.

İbn Battûta Erzurum seyahati sırasında Ahi Tuman'ın zaviyesinde misafir edilmiştir. Bu zaviyenin başında yaşı yüz otuzu geçkin birisi bulunmaktadır. Bu kişi yemek sırasında misafirlerine bizzat kendisi hizmet etmiştir. Ertesi gün yola çıkmak için izin istediklerinde yaşlı adamın kendilerine gücenerek engel olmaya çalıştığını ve kendilerine “Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!” diyerek zaviyede üç gün misafir olarak kaldıklarını anlatmaktadır.⁵⁵⁸

4.3.5. Dini Hayat ve Dini İlişkiler

4.3.5.1. Türk Fethinden Önce

Türklerin Erzurum'u fethinden önce, Erzurum ve çevresinde eski çağlardan beri Ermeni ve Gürcülerin yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'nun genelinde hüküm sürdüğü VIII. yüzyılda, doğu topraklarına çok fazla sayıda nüfus sevk ettirilmiştir. Özellikle Constantine V. Copronymus'un (741-775) imparatorluğu döneminde çok sayıda Ermeni, doğu sınırına yakın yerde yer alan Erzurum ve çevresine gönderilerek iskân edilmişlerdir.⁵⁵⁹ Bunun yanında yine Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da hüküm sürdüğü dönemde bazı kentlerde azınlık halklarına kendi kiliselerini açma izni verildiği bilinmektedir. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinden sonra da bu kiliseler ve manastırlar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fetihten sonra kentten ayrılmayan gayrimüslim halk da mahallelerini bu kiliselerin yakınlarına kurmuştur. Kentlerde kiliseler kadar dikkat çeken bir diğer ibadethane türü ise manastırlardır. Manastırlar kent merkezinde kurulduğu gibi kırsal alanlarda da kurulabiliyordu. Bu durum sayesinde kilise zenginleşiyor ve din adamı sayısının da artması sağlanıyordu.⁵⁶⁰

Erzurum'da Anadolu Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde de kilise ve manastırların faal olduğu bilinmektedir. Osman Turan, Genceli Kiragos'a atıfta bulunarak: Tatarların güzel ve aynı zamanda zengin olan Erzurum'u yağma ve tahrip ettiklerini anlatarak, Ermeni ve Gürcü komutanların kilise ve manastırlarda yer alan altın yazılı mukaddes kitapları bu yağmadan kurtarıp doğuda bulunan diğer yerleşim yerlerine götürdüklerini söyler.⁵⁶¹

Erzurum kent merkezinde XIV. yüzyılın başlarında Tebriz Kapısı denilen yerin dışında büyük bir kilise bulunmaktaydı. Bu kilisenin hemen yanında Kâbe Mescidi olarak bilinen bir yapının var olduğu düşünülürse bahsi geçen kilisenin Türklerin kente hâkim olduğu dönemden önce var olduğu söylenebilir. Bu kilisenin bir manastır kilisesi olma ihtimali de vardır.⁵⁶² Bu

⁵⁵⁸ İbn Battûta, 2004: 418.

⁵⁵⁹ Garsoian, 1997: 180.

⁵⁶⁰ Eravşar, 2002: 334.

⁵⁶¹ Turan, 2017: 43.

⁵⁶² Tanyeli, 1987: 72.

kilisenin de varlığından hareket ederek Erzurum'da diğer Türk kentlerinde olduğu gibi Müslümanlar ile gayrimüslimler'in bir arada ve aynı mahallelerde yaşadıkları düşünülebilir. Bunun yanında Türklerin gayrimüslim tebaaya karşı o dönemde de günümüzde olduğu gibi hoşgörülle yaklaştığı söylenebilir.

4.3.5.2. Türk Fethinden Sonra

Türkler Anadolu'ya yaptıkları fetih hareketleri sırasında Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Bu sebeple Anadolu'ya girerken milli kimliklerinin yanında İslam medeniyetinin öğretilerini ve müesseselerini de bu coğrafyaya getirdiler.⁵⁶³ Anadolu'nun Türk hâkimiyetine girmesinden sonra bu topraklarda yaşamaya devam eden halklarla ilgili olarak Cahen de bazı bilgiler vermektedir. Cahen, Erzurum ve diğer önemli Türk kenti olan Erzincan'da nüfusun belli bir bölümünün Ermeni olduğunu, iki kentte de açık bir şekilde içki içildiğini söyler ve bir diğer önemli Türk yerleşkesi olan Divriği'de de durumun farklı olmadığını belirtir.⁵⁶⁴

Moğolların 1242 tarihinde Erzurum'u yağmaladıkları sırada kentte Ermenilerin de bulunduğunu bu Ermenilerden dindar bir hükümdar olan Umeği'yi, akrabaları olan Hovannes Baron'un oğlu İstebanosu ve onun beş kardeşini Moğolların komutanı Baycu Noyan'ın kentten çıkardığını, önemli Ermeni müelliflerinden Vardan söylemektedir. Bunun yanında aynı müellif 1243 tarihinde Baycu Noyan'ın diğer Anadolu kentleri olan Sivas ve Kayseri'yi de zapt ettiğini bu kentlerde yaşayanların teslim olmalarından ötürü bir katliam olmadığını ancak Sivas'tan sonra zapt edilen Erzinka ahalisinin Moğollara karşı koymalarından ötürü katledildiklerini söylemektedir.⁵⁶⁵

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerilemeye ve yıkılış sürecine giren Anadolu Selçuklu Devleti'nde halk bir boşluğa düştü ve bunun sonucunda Selçuklu halkına hitap eden fikir akımları hızlı bir şekilde artarak çoğaldı. Böyle bir ortamda Anadolu'ya gelen şeyhler ve dervişler bu fikir hareketlerinin temelini oluşturdular. Bu dönemde Selçuklu kentlerinde görülmeye başlanan Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik, Nakşibendilik gibi tarikatların kurucuları ve temsilcileri Türkistan ve Horasan coğrafyasından Anadolu'ya gelen düşünce adamlarıydı.⁵⁶⁶

Anadolu insanın ruh ve fikir dünyasında önemli bir yer teşkil eden Mevlana, Hacı Bektaş, Yunus Emre, Nasreddin Hoca gibi mutasavvıflar, şairler, düşünürler bu dönemde

⁵⁶³ Demir, 1996: 217-218.

⁵⁶⁴ Cahen, 2012: 52.

⁵⁶⁵ Vardan, 1937: 228.

⁵⁶⁶ Demir, 1996: 221.

yaşamışlar; Babailik, Abdallık, Bektaşilik, Hurufilik, Kızılbaşlık, Kalenderilik, Haydarilik isimleri ile Batıniyye zümreleri meydana getirmişlerdir.⁵⁶⁷

Erzurum kenti de bu dönemde Anadolu'da görülmeye başlayan bu dini ve fikri akımlardan etkilenmiştir. Kent uzun zaman Erzurum Selçuklu Beyliği'nin, sonrasında ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin kontrolünde kalmıştır. Her ne kadar siyasi yönetim farklı olsa da bu yönetimlerin dine bakışları ve yaklaşımları aynı minvaldedir. Hem Erzurum Selçuklu Beyliği'nin idarecileri hem de Anadolu Selçuklu Devleti'nin idarecileri aynı aileden gelmekteydiler ve dini inanışları Sünni-İslam itikatindeydi.⁵⁶⁸

Anadolu Selçuklu Devleti'nde dini bir taassup veya fanatizmin aksine geniş bir hoşgörünün olduğu kabul edilen bir gerçektir. Anadolu'da heterojen bir ortamda oluşan ilk Türk kentleri bu geniş hoşgörü sayesinde, bu kentlerde bulunan diğer etnik ve dini unsurlarla uyum içerisinde yaşamaktaydılar. Anadolu'da oluşan bu ikili kültür yapısı sayesinde rahipler ve fakihler arasında İslam ve Hristiyanlıkla alakalı dini tartışmaların gerçekleştiği bilinmektedir.⁵⁶⁹

Anadolu Selçuklu döneminde Erzurum kentinde de diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi diğer dini unsurlara hoşgörüyle yaklaşmış ve bu kentte yaşayan Ermeni ve Gürcülere inançlarını yaşamaları ve ibadetlerini yerine getirmeleri için uygun ortamlar sağlanmıştır. Bu sayede gayrimüslimler, Erzurum Türklerin eline geçtikten sonra da kenti terk etmemiştir.

Erzurum'un 1242 tarihinde Moğollar tarafından yağmalanmasından sonra 1295 tarihine kadar olan süreçte Anadolu'da yönetim olarak hâkim güç Moğollardı. Bu durumdan ötürü dini alanda da bazı değişiklikler olmaya başladı. Her ne kadar Erzurum kentini yönetenler Selçuklu devlet adamları olsa da kentteki asıl egemen güç diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Moğollardı. Moğollar ise Müslüman değildi. Hatta Moğollar Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesinde Gürcü ve Ermenileri de kullanmışlardır. Ancak Erzurum'da bu dönemde dahi Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir huzursuzluk görülmemektedir.⁵⁷⁰ Moğollar kendi hâkimiyetlerine sorun çıkarmadıkları müddetçe bütün dinlere hoşgörüyle yaklaşmışlardır. Ehl-i sünnet itikada aykırı düşüncelere sahip olan gruplar da Moğolların bu hoşgörülü politikalarından faydalanmışlardır. Bu durum Anadolu topraklarında Batınlık faaliyetlerinin yayılmasını sağlamıştır.⁵⁷¹

Bu faaliyetlerden Erzurum da şüphesiz etkilenmiştir. Özellikle Hülâgû'nun Alamut Kalesi'ni dağıtması sonrası buradan kaçanlar Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi adı altında

⁵⁶⁷ Gürbüz, 2004: 126.

⁵⁶⁸ Gürbüz, 2004: 127.

⁵⁶⁹ Çelik, 2002: 30.

⁵⁷⁰ Gürbüz, 2004: 128.

⁵⁷¹ Köprülü, 1976: 209.

düşüncelerini yaymaya başlamışlardır. Bu durumdan göç yolları üzerinde bulunan Erzurum da etkilenmiş ve Haydari, Kalenderi gibi mezheplerin sayısı artmıştır.⁵⁷²

Selçuklu Devleti döneminde Anadolu coğrafyasında fikir hareketlerinin çok çeşitli olduğu bilinmektedir. Bu dini, fikri ve siyasi zümrelerden bazıları; Ahiler, Kalenderiler, Haydariler, Abdallar, Bektaşiler, Babailer, Mevleviler, Şemsiler, Evhadiler, Rufailer, Ekberilerdir. Bu zümreler Anadolu insanını hem teşkilatlandırıyor hem de kültürel ve siyasi kadroyu oluşturuyordu.⁵⁷³ Bu zümreler Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi Erzurum'da da etkili olmuşlardır.

4.3.5.2.1. Ahilik

Bu zümrelerin en önemlilerinden olan Ahiler'in Erzurum'da da aktif olarak faaliyet gösterdiklerini kentte XIII. yüzyıla ait birçok Ahi Zaviyesi'ne rastlanılmasından anlamaktayız. Bu zaviyeler Ahi Muhammed bin Abdürrahman, Ahi Yusuf, Ahi Pir Mahmud, Çoban Köprüsünün ilerisinde Yağan Paşa, Horasan'da Horasan Baba zaviyeleridir.⁵⁷⁴

Ahi teşkilatının kurucusu olan Ahi Evran'ın mesleği debbağlıktı. Bu yüzden Erzurum'da debbağ şeyhinin esnaflar üzerindeki etkisi çok fazlaydı. Sanatına hile karıştıran esnafın dükkânı kapatılır, çürük ve hileli olarak yaptığı işten dolayı diğer esnafa da ibret olsun diye dükkânın kapısına çivilenerek asılırdı. Bu sayede sanatkârın iyi yetişmesi sağlanarak sağlam ve dayanıklı malzemelerin yapılması sağlanıyordu. Bunların yanında Ahiler her sene Erzurum'a gelir ve merasim düzenlerlerdi.⁵⁷⁵

4.3.5.2.2. Ekberilik

Erzurum'da faaliyet gösterdiklerini bildiğimiz bir diğer önemli fikir ve dini akım ise Ekberiliktir. Bu akımın önemli temsilcilerinden olan Muhyeddin İbnü-l Arabi Anadolu'ya gelerek Konya, Erzincan ve Sivas yörelerinde düşüncelerini yayma imkânı bulmuştur.⁵⁷⁶ Aynı dönemde Anadolu coğrafyasında hızla yayılım gösteren Vahdet-i Vücut düşüncesi günlük hayatta kendisine hızlı bir şekilde yayılım alanı sağlıyordu. Muhyeddin İbnü-l Arabi aralarında Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Malatya'nın da olduğu bu kültür coğrafyasına XIII. yüzyılın başlarında Vahdet-i Vücut düşüncesini sistematikleştirerek anlatmıştı.⁵⁷⁷

⁵⁷² Gürbüz, 2004: 129.

⁵⁷³ Bayram, 2003: 71.

⁵⁷⁴ Turan, 2017: 54.

⁵⁷⁵ Beygu, 1936: 191.

⁵⁷⁶ Yavuz, 2003: 11.

⁵⁷⁷ Çelik, 2002: 29.

4.3.5.2.3. Mevlevilik

Dönemi itibariyle tüm Anadolu coğrafyasında etkisini gösteren bir diğer düşünce ve dini akımda Mevleviliktir. Mevleviliğin kurucusu ve en büyük temsilcisi olan Mevlana yaşadığı dönemde Moğol zulmü karşısında büyük baskı ve sıkıntı çeken Anadolu halkına, medreselerin veremediği dinginliği vermiş, acı ve sıkıntı çeken gönüllere hitap eden söylemleriyle Anadolu'nun acılarıyla dolu tecrübelerini dile getirmeyi başarmıştır. XIII. yüzyıl Anadolu'su işte bu yüzden büyük şeyhlerin, dervişlerin ve babaların ortaya çıktıkları bir dönemdir. Ortaya çıkan bu gelişmelerin dini olduğu kadar siyasi, tarihi ve ekonomik nedenleri de vardır.⁵⁷⁸

Mevlevilik düşüncesi Erzurum'da da kendisine diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi müritler bulmuştur. XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı hükümdarlarının İslam dinini kabul etmelerinden sonra Müslüman bilgin ve mutasavvıfların Tebriz'i ziyaretlerinde artışlar başlamıştır. Mevlana Celaleddin Rumi'nin torunu olan Ulu Arif Çelebi'nin de 1295-1315 tarihleri arasında Erzurum'a iki ziyareti olmuştur. Çelebi bu ziyaretleri sırasında Erzurum ve Bayburt'ta bir süre ikamet etmiş ve bölgede gördüğü dini inanış ve yaşantıyla ilgili gözlemlerini aktarmıştır.⁵⁷⁹

Menakıbu'l-Arifin'de geçen bir olayda ise Mevlana Celaleddin Rumi'nin şeyhi olan ve Mevlana Şemseddin ismiyle bilinen Şemsi Tebrizî'nin Erzurum'a geldiği ve burada mektep hocalığı yaptığı, Erzurum'un önemli bir melikinın aptal ve unutkan olan çocuğuna bir ayda Kur'an'ı öğretip hafız yaptığı ve bunun yanında latif ve zarif şeyler öğrettiği anlatılmaktadır.⁵⁸⁰

4.3.5.2.4. Kalenderilik ve Haydarilik

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde rastlanılan Kalenderilik tarikatının kurucusu Şeyh Cemaleddin Savi'dir. Kalenderiyye ve Kalenderilik akımının temsilcisi olan dervişler dünyayı ve dünyevi şeyleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun inanç ve değerlerini kabul etmeyen ve bu durumu gündelik yaşamlarında kılık ve kıyafetlerinde de uygulayan sufilerdi.⁵⁸¹ Erzurum'da Kalenderi ve Haydarilerin faaliyetleriyle ilgili bilgileri Ahmet Eflâkî'nin eseri olan Menakıbu'l-Arifin'den öğrenmekteyiz. Ulu Arif Çelebi Gazan Han döneminde (1295) Tebriz'e giderken Sivas'ta Erzurumlu Hoca olarak bilinen bir dervişle karşılaştığını bildirmektedir. Muhtemelen Kalenderi veya Haydari şeyhi olan bu kişi hakkında teferruatlı bilgiler verir.⁵⁸²

Ayrıca Babailik, Abdallık, Bektaşılık, Hurufilik, Kızılbaşlık gibi düşünce ve tarikatların da Erzurum'da faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bunun en önemli nedeni Erzurum'un göç

⁵⁷⁸ Çelik, 2002: 30.

⁵⁷⁹ Gürbüz, 2004: 130.

⁵⁸⁰ Ahmet Eflâkî, 1973: 132-133.

⁵⁸¹ Gülten, 2012: 37.

⁵⁸² Ahmet Eflâkî, 1973: 245-247.

yolları üzerinde bulunmasıdır. Ancak kaynakların yetersizliğinden dolayı bu tarikatların kentte ne kadar etkili oldukları bilinmemektedir.

4.4. Erzurum'da Anadolu Selçuklu Devri Türk-İslam Mimarîsi

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türk yurdu olan Anadolu topraklarının en önemli kentlerinden birisi Erzurum'du. Bu kentin Türk-İslam medeniyetiyle tanışmasını sağlayan ilk siyasi teşekkül ise Saltuklu Beyliği'ydî. Bu beylik Erzurum ve çevresinde (1071-1202) tarihlerinde hüküm sürdü ve bu süreçte Erzurum tam bir Türk-İslam kenti oldu. Daha sonra kısa bir süre Erzurum Selçuklu Beyliği egemenliğinde kalan kent, I. Alaeddin Keykubad devrinde Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil oldu. Bu değişim ve gelişim süresince başta Saltuklu Beyliği olmak üzere Erzurum ve çevresini kontrolü altında tutan Türk devletleri çok sayıda mimari eser yaparak Türk-İslam medeniyetinin hizmetine sundular.

Erzurum ve çevresi Türk yurdu olmadan önce iktisadi ve ticari açıdan önemli bir yerdi. Saltuklu Beyliği'nin hüküm sürdüğü yıllarda ise Erzurum ve çevresi iktisadi açıdan daha müreffeh bir yer oldu. Türkler, Anadolu'daki diğer kentler gibi Erzurum'un da her alanda ilerlemesini sağladılar.⁵⁸³ Erzurum kenti Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket ederek Konya, Kayseri, Sivas, Erzincan güzergâhını takip edip Azerbaycan ve İran'a giden yol üzerinde olduğundan, aynı şekilde Türkistan bölgesinden Erzurum'a gelip aynı güzergâhları kullanarak Akdeniz ve Trabzon Limanlarına giden yol üzerinde bulunduğundan kentte ticari hayat çok hareketliydi. Bunların yanında Erzurum, çevre kentlerden gelen tüccarların bir araya gelip alışveriş yaptıkları önemli bir merkez konumundaydı.⁵⁸⁴

4.4.1. Saltuklu Beyliği Döneminde Erzurum'da İnşa Edilen Mimari Eserler

Erzurum kentindeki sanat eserlerini Faruk Sümer üç döneme ayırır. Bunlar Saltuklu, Moğol ve Osmanlı dönemleridir. Anadolu Selçuklu dönemine ait herhangi bir eserin günümüze ulaşamadığını, bu durumun nedeninin aynı yıllardaki Moğol saldırıları olduğunu söyler. Erzurum'daki durumun benzeri olarak da Diyar-ı Bekir şehrini gösterir. Bunun yanında Saltuklulardan sonra Selçuklular adına bu kentte meliklik yapan Tuğrul Şah (1202-1225) ve oğlu Cihanşah (1225-1230) dönemine ait herhangi bir eserin bulunamamasına dikkat çeker.⁵⁸⁵ Sümer'in bu görüşünün nedeni olarak Tuğrul Şah döneminde yapılan İspir Çarşı Camisi'nin Erzurum kent merkezi dışında yer almasından kaynaklı olduğu söylenebilir. Anadolu Selçuklu

⁵⁸³ Sümer, 2015: 58.

⁵⁸⁴ Sümer, 2015: 58-59.; Özaydın, 2009: 55.

⁵⁸⁵ Sümer, 2015: 59.

Devleti'nin en önemli devlet adamlarından birisi olan Pervâne döneminde yapılan ve Erzurum'un en görkemli eserlerinden Çifte Minareli Medrese'nin inşa edilmesini de Anadolu Selçuklu Devleti ile bağdaştırmaması o dönemde ülkenin Moğol etkisi altında olmasından kaynaklanmaktadır.

Saltuklu Beyliği özelinde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türk sanatı incelendiğinde bu dönemde ortaya konan ve günümüze ulaşan sanat eserleri Büyük Selçuklu Devleti Türk sanat anlayışının bu bölgede şekle büründüğünün bir göstergesidir. Bu eserlerin ortaya çıkışını Türklerin Orta Asya'dan başlayarak kendi bünyelerinde var olan geleneksel sanat anlayışlarını, göç yolları üzerinde bulunan İran sanatıyla harmanlamasından sonra Anadolu'ya geldiklerinde burada bulunan yerli halktan öğrendikleri sanatla birleştirmeleriyle başardıkları söylenebilir.⁵⁸⁶

Erzurum kentinde bulunan ve kenti koruyan surlar Konya, Sivas örneğinde olduğu gibi bir önceki yüzyılda hasar görmüştür. Bunun yanında ismi geçen kentlerden farklı olarak Erzurum Kalesi sağlam olarak korunmuştur. İç kale olarak kullanılan yerin içerisinde çok önemli eserler vardır. Bunlardan bazıları Tepsi Minare ismini taşıyan Tasarrut Kulesi, mahrutî biçimli türbeler, Sultan Melik Mescidi, Ulu Cami ve Kale Camisi'dir. Bunların yanında kervansaray, İmaret, türbeden oluşan Mama Hatun Külliyesi ve Micingerd Kalesi de Erzurum dışındaki önemli eserlerdir.⁵⁸⁷

4.4.1.1. Ulu Cami

Ulu Cami'nin Nasireddin Muhammed tarafından 1179 tarihinde yaptırıldığı üzerindeki kitabesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸⁸ Saltuk Bey'in türbesi haricinde surların dışında kalan türbeler üç kümbetler ismini almıştır.⁵⁸⁹ Günümüze ulaşan eserleri tek tek ele alırsak; Ulu Cami'nin mimarı Ebü'l Feth Mehmed'dir. Eserin en eski tamir kitabesi 1639 tarihlidir. Cami kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Mihrap duvarına dik uzanan yedi nefli dikdörtgen planlı büyük bir yapı olan cami avlusuz olarak yapılmıştır.⁵⁹⁰ Caminin çatı kısmı düz toprak damla kapatılmıştır ve köşesine minaresi yapılmıştır.⁵⁹¹

⁵⁸⁶ Özkan, 2000: 425.

⁵⁸⁷ Turan, 2017: 50.

⁵⁸⁸ Beygu, 1936: 100.

⁵⁸⁹ Turan, 2017: 50.

⁵⁹⁰ Ekler kısmında Ulu Cami'yi gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz.:Ek 12-13)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁵⁹¹ Akçıl, 2009: 56.

4.4.1.2. Kale Camii

Kale Camii⁵⁹² Erzurum iç kale kısmında yer almaktadır. Güney kısmından yarı silindirik bir burca dayalı olan cami, kareye çok yakın dikdörtgen planlıdır. Mihrap önü kubbeli olan cami, mihraba dik şekilde yapılan üç bölümden oluşmaktadır. Caminin güneyindeki burcun içinde yer alan mukarnas⁵⁹³ nişli mihrab çok güzeldir. İçkale'nin güneybatı kısmında kesme taş kaide üzerine oturtulmuş silindirik gövdeli bir minaresi vardır. Bu minare "Tepsi Minare" ismiyle bilinmektedir ve gözetleme kulesi olarak da kullanılmış olabilir. Caminin yapım tarihiyle ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber kapısı tuğla ile süslenen minarenin gövde kısmında bir kitabe kuşağı vardır. Kitabede Saltuklu Emiri Ebü'l Muzaffer'in ismi geçmektedir.⁵⁹⁴

4.4.1.3. Üç Kümbetler

Üç Kümbetler⁵⁹⁵, dört kümbetten meydana gelmesine rağmen Üç Kümbetler ismiyle bilinmektedir. Çifte Minareli Medrese'nin güney kısmında yer almaktadırlar. Kümbetlerden birisinin İzzeddin Saltuk'a ait olduğu düşünülmekte ve Emir Saltuk Kümbeti ismiyle bilinmektedir. Diğerleri anonim olarak adlandırılmaktadırlar.⁵⁹⁶ Emir Saltuk Kümbeti'nin yapım kitabesi bulunmadığından kümbetin kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemekle beraber kümbetin yapımının 1189-1190 tarihlerinde bitirildiği düşünülmektedir.⁵⁹⁷ Kümbetlerin etrafı zaman içerisinde mezarlık olmuştur. Mezarlık zamanla yok olmuştur.

Emir Saltuk Kümbeti iki kat olarak inşa edilmiştir. İki renkten oluşan kesme taş malzemeden inşa edilen kümbet dikdörtgen bir plana sahip olup tonoz örtülüdür. Cenazelik olarak bilinen bölüm üzerinde sekizgen bir gövde, silmeler ve üçgen alınlıklar sayesinde iki katlı bir görünüş elde etmiştir. İç kısmı kubbe ile dış kısmı konik bir külahla örtülü olan kümbetin cephelerinde yuvarlak kemerli çifte pencere formunda nişler bulunmaktadır. Bunların yanında kümbetin üst kısmında kasnak bölümünde yer alan nişlerde on iki hayvanlı Türk takvimiyle bağlantılı olduğu düşünülen figürlü kabartmalarda vardır.⁵⁹⁸

⁵⁹² Ekler kısmında Kale Camii'yi gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz. Ek 14) (Çobanoğlu, 2001: 243).

⁵⁹³ Mukarnas: Mukarnes imlasıyla da yazılabilen mukarnas kelimesi son döneme ait Arapça, Farsça ve Osmanlıca sözlüklerde "kademeli çıkıntıları olan basamaklı çatma tavan; kubbe, bir başlık türü; rengârenk alacalı işleme" gibi anlamları olmakla beraber, klasik sözlüklerde yer alan bir mimari kökenli kelimedir. Bkz.: Mülayim, 2006: 126.

⁵⁹⁴ Çobanoğlu, 2001: 243.

⁵⁹⁵ Ekler kısmında Üç Kümbetler'i gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz.: Ek 15)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecek/yer/uc-kumbetler> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁵⁹⁶ Denkinalbant, 2012: 276.

⁵⁹⁷ Beygu, 1936: 86-87.; Gürbüz, 2002: 145.

⁵⁹⁸ Akçıl, 2009: 57.

4.4.1.4. Sultan Melik Mescidi

Sultan Melik Mescidi'nin aynı isimle anılan mahallenin Üç Kümbetler'e giden sokağının solunda, dönemin Erzurum valisi olan Gürcü Mehmet Paşa'nın 1648 tarihinde yaptırdığı caminin kitabesinde yer alan ifadelerden, Gürcü Mehmet Paşa Cami'sinin şimdiki yerinde olduğu bilinmektedir. Mehmet Paşa'nın kötü vaziyette olan bu mescidin yerine büyük bir cami yaptırdığı anlaşılmakla beraber, söz konusu mescitle alakalı günümüze ulaşan herhangi bir yazılı belge de yoktur.⁵⁹⁹

4.4.1.5. Mama Hatun Külliyesi

Saltuklu Beyliğine ait bir diğer önemli eserde Mama Hatun Külliyesi'dir. Bu külliye Erzincan ili, Tercan ilçesi sınırlarındadır. Mama Hatun tarafından 1191 tarihinde yaptırılan eser kümbet, kervansaray, hamam ve camiden meydana gelmektedir. Yıkılmış olan caminin yerine yeni bir cami inşa edilmiştir.⁶⁰⁰ Bir de Micingerd Kalesi vardır, bu kale Erzurum'un doğusunda yer almaktadır. 1232-1233 tarihinde Ebu Mansur tarafından inşa ettirilen kale Saltuklulara ait önemli eserlerdendir.⁶⁰¹

4.4.2. Erzurum Selçuklu Beyliği Döneminde Erzurum'da İnşa Edilen Mimari Eserler

Saltuklu Beyliği'nden sonra kısa bir süre Erzurum Selçuklu Beyliği egemenliği altında kalan kentte bu döneme ait fazla mimari eser yoktur. Ancak Tuğrul Şah'ın Bayburt Kalesi surlarının büyük bir kısmını tekrardan elden geçirdiğini ve İspir Çarşı Cami'sini yaptırdığını biliyoruz.⁶⁰² Bu cami taş duvarlıdır, büyük keresteler kullanılarak dam örtüsü yapılmıştır. Cami kible yönünün sağında ve solunda bulunan beş pencereden ışık almaktadır. Caminin dam kısmını taşıyan dört ağaç sütun hiçbir işlemde geçirilmeden konulduğundan bu işlem eserin farklı bir hava kazanmasını sağlamıştır.⁶⁰³

Kapının üstünde bulunan ve alçıyla kapatılan kitabe İbrahim Hakkı Konyalı tarafından okunmuştur. Kitabenin günümüz Türkçesi ile çevrilişi şu şekildedir: "Bu mübarek mescid, Emîr Atabey Erdemşâh eliyle Sultan Mugîsüddin Tuğrulşâh için inşa edildi." Gramer hatası olan kitabenin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamakla beraber Tuğrul Şah'ın 1202-1225 tarihleri arasında iktidarda olduğu düşünülürse caminin yapım tarihi hakkında fikir edinebiliriz.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Kara, 2017: 370.

⁶⁰⁰ Akçıl, 2009: 56.

⁶⁰¹ Akçıl, 2009: 56.

⁶⁰² Gürbüz, 2004: 136.

⁶⁰³ Konyalı, 1960: 508.

⁶⁰⁴ Konyalı, 1960: 509.

4.4.3. Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Erzurum'da İnşa Edilen Mimari Eserler

Büyük sultan I. Alaeddin Keykubad döneminde Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil olan Erzurum'daki en görkemli mimari eserler, özellikle Köseadağ Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Moğol korumacılığı altında bulunulan dönemde ortaya konmuştur. Bu dönemde Erzurum kentinin bugün de simgelerinden olan Çifte Minareli Medrese yapılmıştır.

Daha sonraki süreçte İlhanlı kontrolüne giren kentte imar faaliyetleri artarak devam etmiştir. Özellikle Gazan Han ve Olcaytu Han dönemlerinde yapılan Yakutiye Medresesi, Ahmediye Medresesi, Sultaniye Medresesi, Çoban Köprüsü, Karanlık Kümbet gibi eserler bu dönemin ürünüdür.⁶⁰⁵

4.4.3.1. Medreseler

4.4.3.1.1. Çifte Minareli Medrese

Erzurum kent merkezinde yer alan ve Hatuniye ismiyle de bilinen Çifte Minareli Medrese'nin⁶⁰⁶ kitabesi olmadığından yapım tarihi ile alakalı herhangi bir bilgi olmamakla beraber üslup özelliklerinden dolayı eserin 1270-1300 tarihleri arasında yapıldığı söylenebilir.⁶⁰⁷ Bugüne kadar Hundi Hatun Medresesi, Hund Hatun Medresesi, Eski Medrese Camii, Çifte Minareli Mescid, Çifte Minare gibi isimlerle anılan medresenin en çok kullanılan ismi Çifte Minareli Medrese'dir. Taç kapının giriş tarafında yer alan iki minareden ötürü bu isimle anılmaktadır.⁶⁰⁸

Medrese iki katlı dört eyvanlıdır, bu tarz inşa edilmiş medreseler içerisinde Anadolu'daki en önemli anıtsal eserdir.⁶⁰⁹ Anadolu'nun en büyük medresesi olan⁶¹⁰ Çifte Minareli Medrese dikdörtgen planlı olup 35m x 48m boyutlarında inşa edilmiştir. Açık avlulu yapılan medrese iki katlı olması hasebiyle Anadolu'nun en büyük açık avlulu medresesi olma özelliğini taşır.⁶¹¹ Yapının zemin katında 19, ikinci katında ise 18 oda mevcuttur. Avlusu 26m x 10m ölçülerindedir. Dört tarafı revaklarla çevrelenen yapının giriş kısmının batısında kalan kare mekân zamanında mescid olarak kullanılmıştır. Zemin katta yer alan revaklar kalın sütunlar üzerine yapılmıştır. Yapı inşa edilirken kullanılan sütunların çoğu silindriktir, dört tanesi sekizgen gövdelidir. Medresenin iç odaları beşik tonoz yöntemiyle örtülmüştür.⁶¹²

⁶⁰⁵ Gürbüz, 2004: 136-137.

⁶⁰⁶ Ekler kısmında Çifte Minareli Medrese'yi gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz.: Ek 16-17-18) <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecek/yer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶⁰⁷ Kuran, 1969: 115.

⁶⁰⁸ Konyalı, 1960: 336.

⁶⁰⁹ Kuran, 1969: 116.; Aslanapa, 1989: 152.

⁶¹⁰ Kuran, 1969: 120.

⁶¹¹ Özkan, 2000: 101.

⁶¹² Aydın, 2012: 102.

Çifte Minareli Medrese'nin kale sur duvarlarından faydalanılarak yapıldığı düşünülmektedir. Medresede bulunan türbe bir dehlizin güney kısmında yer almaktadır. Eserin inşasında kesme taşlar kullanılmıştır, ancak yapıya ismini veren minareler tuğladan yapılmıştır. Minareler taç kapının bitimine kadar taş kaide üzerinde yükselirken, taş kaidenin üzeri on altı dilimli gövdeden meydana gelmiştir. Minarelerin şerefeleri günümüze kadar ulaşmamışken, şerefenin alt kısmında yer alan birkaç çini pano ile mukarnas hâlâ yerinde durmaktadır. Bunun yanında medresenin başka kısımlarında çiniye rastlanmamıştır.⁶¹³

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle medreselerin cephe kompozisyonunda görülmeye başlayan çeşme, niş, pencere gibi malzemeler bu yapıda da bulunmaktadır. Çifte Minareli Medrese'de diğer Anadolu Selçuklu mimarisinden farklı olarak taç kapılarının yan yüzleri süslenmiştir. Taç kapının nişi çeşitli ebatlardaki beş sıra şeritli palmet motifler ile çevrelenerek üzeri mukarnaslarla kapatılmıştır. Yapının Selçuklu mimarisinden ayrılan bir diğer özelliği ise taç kapılarda bulunan kabara isimli bezemelerin burada uygulanmamasıdır. Minarelerin boyu 26 metre uzunluğundadır. Minarede bulunan çinilere "Allah", "Muhammed" ve dört halifenin isimleri yazılıdır. Minarelerin oturduğu taş kaidenin alt tarafında ise iki taraflı şekilde dört adet, birer kaval silmenin çerçevelediği sivri kemerli niş içerisinde iki ejderhanın kuyruk kısmında yer alan hilalden çıkan, tepe kısmına Erzurum'un sembollerinden olan çift başlı kartal motifi oturtularak üzerlerine hayat ağacı motif işlemleri uygulanmıştır. Medrese çok süslü olmasına rağmen bazı kısımlarındaki süslemeler bitirilememiştir. Avlu da bulunan pencerelerin kenarlarında Bakara suresinin 256. ayeti ve Al-i İmran Suresi'nin 18, 19. ayetleri kabartma olarak yazılmıştır.⁶¹⁴

Eğitim-öğretim yapılması için inşa edilen Çifte Minareli Medrese, İlhanlı hâkimiyeti sonuna kadar bu amaçta kullanılmamıştır. Erzurum'un Osmanlı egemenliği altına girdiği XVI. yüzyılın başlarına kadar da yine eğitim-öğretim faaliyetlerinde medrese çok aktif değildir. Osmanlı döneminde askeri birim ve top döküm yeri olarak faaliyet gösteren medrese bu sebeple bazı tahribatlara uğramış ve bunun sonucunda onarım çalışmaları yapılmıştır. Top dökümhanesi olarak yaklaşık 300 yıl faaliyet gösteren medresede, 1976 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından medresenin avlusunda yapılan sondaj kazı çalışmalarında çok sayıda top güllesi bulunmuştur.⁶¹⁵

Medrese 1940 yılına kadar çok kötü durumdadır. 1943 yılında medresenin içerisine taş eserler konularak müze olmuş, 1976 yılında ise büyük bir restorasyon geçirmiştir. Bu çalışmalar sırasında yapıdaki bazı açıklıklar kapatılmış, duvarlara yapılan sıvadan ötürü altta kalan kısmın

⁶¹³ Ayduşlu, 2013: 60-61.

⁶¹⁴ Yavaş, 1993: 311-312.

⁶¹⁵ Gündoğdu, 2015: 39-40.

orijinalliği değişmiştir. 2011 yılında avlu ve hücre mekanlarında restorasyon çalışmasına tabi tutulan yapıda sondaj çalışmaları ve sıva sökümü yapılmıştır.⁶¹⁶

4.4.3.1.2. Yâkûtiye Medresesi

İlhanlı Devleti Hükümdarlarından Olcaytu Han döneminde Emir Celaleddin Yakut tarafından yaptırılan Yakutiye Medresesi'nin⁶¹⁷ üzerindeki kitabesine göre yapım tarihi 1310'dur.⁶¹⁸ Medrese günümüzde Erzurum kent merkezinde Cumhuriyet Cadde'sinin kuzey kısmında, Osmanlı dönemi eserlerinden olan Lala Paşa Camisi'nin de içinde yer aldığı ve 19. yüzyılda kışla olarak kullanılan alanın düzenlendikten sonra oluşturulan meydana yer almaktadır.⁶¹⁹

Anadolu'da inşa edilmiş tek katlı eyvanlı medreselerin en büyüğü olarak dikkat çeken abidevi bir eserdir. Böyle bir özelliği olmasına rağmen sanat tarihi açısından çok az incelenmiştir.⁶²⁰ Yakutiye Medresesi simetrik yapı tarzı, çini işlemleri, çok sayıda figürün işlendiği taş kabartmaları sayesinde Ortaçağ Türk sanatı için önem arz eden bir eser durumundadır.⁶²¹

Yakutiye Medresesi'nin toplamda üç kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan ikisi yapının inşasıyla alakalıyken, biri yapının vakıflarından bahsetmektedir. Birinci kitabede orta ve son bölümlerinde kelime eksiklikleri vardır. Kitabede ismi okunamayan ancak unvanı okunabilen kişinin Yakutiye Medresesi'ni kurduran Hoca Yakut olduğu düşünülmektedir. Taç kapının üzerinde yer alan, tek satır halindeki kitabe ise medresenin yapım tarihi ve inşası hakkında bilgi vermektedir. Kitabede medresenin Hoca Yakut tarafından 1310 tarihinde İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Han döneminde yaptırıldığından bahsetmektedir. Medresenin vakfiyelerinden bahseden üçüncü kitabe ise ikişer satır halinde güney eyvanının yan duvarlarına konulmuştur.⁶²²

Medrese üç eyvanlıdır ve avlusu kapalı olan medreselerdendir. Dikdörtgen planlı olarak inşa edilen medrese, kesme taşlar kullanılarak tek kat üzerine yapılmıştır. Ön cephe kısmı muazzam olan yapıda, cephenin orta kısmında bitkisel motiflerle süslenmiş geometrik, figürlü bir taç kapı vardır. Medresenin ön cephesinin sağ kısmında minare, sol kısmında ise minare

⁶¹⁶ Gündoğdu, 2015: 40.

⁶¹⁷ Ekler kısmında Yakutiye Medresesi'ni gösteren resimler bulunmaktadır (Bkz.: Ek 19-20-21)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecek/yer/yakutiye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶¹⁸ Beygu, 1936: 150-153.; Konyalı, 1960: 306.; Kuran, 1969: 124-127.

⁶¹⁹ Taflan, 2008: 19.

⁶²⁰ Akçay, 1965: 146.

⁶²¹ Kocaman vd., 2018: 37.

⁶²² Taflan, 2008: 19-20.

kaidesi yer almaktadır. Bir de ana eyvanın arka kısmında kümbet bulunan medresenin, taş kapısı çeşitli geometrik süslemelerle bezenmiştir.⁶²³

Medresenin minaresi tuğladan yapılmakla beraber diğer inşa malzemesi taştır. Özellikle tüm dış cephede, iç avlu örtü sisteminde ve hücrelerin avluya bakan kısımlarında kesme taş kaplama sistemi kullanılmıştır. Hücrelerin içerisindeki duvarlar ise kırma taş ile kaplanmıştır. Ancak daha sonra kaplanan bu duvarlar sıvanmıştır.⁶²⁴ Ana eyvanın arkasında bulunan kümbetin konik külah kısmı kırmızı taş ile kaplanmıştır.⁶²⁵

Yakutiye Medresesi'nde yapılan arkeometrik araştırmaların amacı, yapıda bulunan çinilerin ve taş, tuğla, taş-tuğla derz harçlarının analizini yapabilmektir. 2005 tarihinde yapılan araştırmalar neticesinde yapıda kullanılan malzemelerin özgün olanları ve onarım görenleri şeklinde iki türlü örneklendirmeleri yapılmıştır. Bu araştırmada 37 taş-taş arası harç, 6 tuğla-tuğla arası harç, 20 taş, 3 tuğla örneği üzerinde arkeometrik araştırmalar yapılmıştır. Bunların yanında minarede bulunan turkuaz ve mor renkten oluşan 2 çini de sıra özellikleri dikkate alınarak incelenmiştir.⁶²⁶

Yakutiye Medresesi, Erzurum'un Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra uzun bir süre dökümhane olarak kullanıldıktan sonra, XIX. yüzyıl sonları itibarıyla Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte askeri depo olarak hizmet vermiştir. Medrese 1964, 1973 ve 1991 tarihlerinde üç kez onarımdan geçirilmiştir. Bu onarımlar küçük ölçekte olup yapının aslına uygun şekilde kalması sağlanmakla beraber, yapının taşıyıcı unsurlarının malzemelerinde değişiklikler yapılmıştır. Yapılan onarım sırasında malzemelerin çoğunluğu yenileriyle değiştirildiğinden özellikle dış cephede yer alan kabartmaların çoğu sökülerek orijinallik bozulmuştur. Medrese günümüzde Türk İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi olarak kullanılmaya devam etmektedir.⁶²⁷

4.4.3.1.3. Sultaniye Medresesi

Sultaniye Medresesi Erzurum kent meydanında yer alan Lala Paşa Camisi şadırvanının yanında yer almaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar ayakta olan medrese, savaş yıllarında ortadan kaldırılmıştır.⁶²⁸ Beygu, "Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri" isimli eserinde medresenin I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırıldığını, İstanbul Tapu Dairesi'nin (H. 1000) tarihli tahrir defteri kayıtlarına dayanarak söylemektedir.⁶²⁹ Ancak Konyalı "Abideleri ve

⁶²³ Denknbant, 2013: 293.

⁶²⁴ Ünal, 1993: 6.

⁶²⁵ Ünal, 1993: 2.

⁶²⁶ Eskici vd., 2006: 168.

⁶²⁷ Kocaman vd., 2018: 37-38.

⁶²⁸ Gürbüz, 2004: 142.

⁶²⁹ Beygu, 1936: 136.

Kitabeleri İle Erzurum Tarihi” adlı eserinde, Lala Paşa Camisi’nin gelirleri sınırlandırılırken burada Sultan Mahmut Hankahı denilen eski bir binanın bulunduğu bahsederek, burada ismi geçen Sultan Mahmud’un Gazan Mahmud olduğunu söyler. Bu sultanın İslam dinini seçtikten sonra Müslümanların kiblesi olan Kâbe’nin ölçüsünde bir mescit yaptırdığını da dayanak göstererek Sultaniye Medresesi’ni Gazan Han’ın inşa ettirdiğini iddia etmektedir.⁶³⁰ Mehmet Nusret ise “Tarihçe-i Erzurum” adlı eserinde Sultaniye Medresesi’nin İlhanlı dönemi eseri olduğunu; ancak hangi hükümdar tarafından yaptırıldığının bilinmediğini söylemektedir.⁶³¹

Sultaniye Medresesi 18 odadan oluşmaktadır. Geniş bir bahçesi bulunan medresenin giriş kapısının sağ tarafında bir mescit vardır. Ancak bu mescidin kubbesi Samih Paşa’nın valiliği sırasında yıkılmıştır. Bu medresenin inşa şekli diğer medreselere benzememektedir. Bunun nedeni medresenin yıkılıp yeniden bir plan üzerine yapılmasıdır.⁶³²

4.4.3.1.4. Ahmediye Medresesi

Ahmediye Medresesi,⁶³³ Erzurum kent merkezinde Erzincan Kapı mevkiinde, Murat Paşa Mahallesi’nde bulunan Murat Paşa Camisi’nin doğusunda yer almaktadır. Medrese döneminin bütün karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır.⁶³⁴ Ahmediye Medresesi Birinci Dünya Savaşı’nın ilk yıllarına kadar faaliyet göstermiştir. Medresenin son müderrisliğini Türkiye Cumhuriyeti’nin eski diyanet işleri başkanlarından Ömer Nasuhi Bilmen’in amcası olan Abdürrezak Efendi yapmıştır.⁶³⁵

Ahmediye Medresesi, İlhanlılar döneminde inşa edilmiştir. Tarih olarak Olcaytu Han’ın hüküm sürdüğü dönemlere denk gelmektedir.⁶³⁶ Ahmediye Medresesi’nin giriş kapısı mescide açılır. Bu mescitteki kible duvarının sol tarafında yer alan bir kapı aracılığıyla medreseye girilir.⁶³⁷ Ancak medresede bir mescit olduğuyla alakalı bazı şüpheler vardır. Mescit olarak iddia edilen yerin medresenin içinde bulunan mihraplı eyvan olduğu, hemen kapının yanından yer alan süslü nişin ise yalak kısmı toprak altında kalan bir çeşme olduğu iddia edilmektedir.⁶³⁸

⁶³⁰ Konyalı, 1960: 297.

⁶³¹ Mehmet Nusret, 1338: 36.

⁶³² Mehmet Nusret, 1338: 37.

⁶³³ Ekler kısmında Ahmediye Medresesi’ni gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 22)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecek/yer/ahmediye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶³⁴ Konyalı, 1960: 293.

⁶³⁵ Konyalı, 1960: 295.

⁶³⁶ Beygu, 1936: 153.

⁶³⁷ Konyalı, 1960: 293.

⁶³⁸ Kuran, 1969: 128.

Medresenin dışında binanın kuzeybatısında yer alan kaide kalıntısının minarenin kalıntısı olduğu fotoğraflardan anlaşılmaktadır.⁶³⁹

Medresenin sağ tarafında yer alan altıncı odanın üzerinde yer alan kitabe; Peygamber Efendimizin, Hz. Ali tarafından rivayet edilen bir hadisi yazılıdır. Kitabenin devamında ise bu medreseyi yapan kişinin ismi ve yaptığı tarih yazmaktadır.⁶⁴⁰ Evkaf muhasebe defterleri incelendiğinde Ahmediye Medresesi'nin öğretim kadrosunun diğer eski medreselerinkinden daha kaliteli olduğu görülmektedir. Bu durum medresenin bilimsel seviyesini göstermesi bakımından önemle üzerinde durulması gereken bir konudur.⁶⁴¹

4.4.3.2. Türbeler

4.4.3.2.1. Karanlık Kümbet

Erzurum kent merkezinde Derviş Ağa Mahallesi'nde Gülahmet Caddesi'nde yer alan kümbet,⁶⁴² penceresinin üzerindeki kitabesine göre 1308 tarihinde Sadrettin Türkbeğ tarafından inşa ettirilmiştir.⁶⁴³ İki katlı olan kümbet bağımsız olarak inşa edilmiştir. Kare olarak planlanan cenazelik bölümü üzerinde içten silindirik şekilde dıştan ise on iki gen gövde yükselmekte olup, cenazeliğin boyutları 4.80m x 4.80m'dir. Bu bölüme kuzeydoğu kısmından küçük bir giriş ile geçilmektedir. Cenazelik olarak kullanılan alanın aydınlatma problemi; doğu, batı ve güney kısımlarında olmak üzere üç adet pencere ile çözümlenmiştir. İçerisinde iki sanduka olan ve cenazelik olarak kullanılan kısmın üzeri aynalı tonoz marifetiyle kapatılmıştır.⁶⁴⁴

İki katlı olan kümbetin üst katı zaviye olarak kullanılırken, alt kata taş merdivenler vasıtasıyla inilmektedir. Kümbetin mermer olan kitabesi Birinci Dünya Savaşı sırasında hasar almıştır.⁶⁴⁵ Arapça olarak yazılan kitabenin Türkçesi şu şekildedir: “Bu kubbenin (türbenin) yapılmasını 708 senesinde büyük emir Tuğbey Vecihiddîn'in oğlu Sadrettîn Türkbeğ emretti.”⁶⁴⁶

Bu türbeyi yaptıran Sadrettîn Türkbeğ ve babası Tuğbey Vecihiddîn'in kim oldukları ve bu kümbeti kim için yaptırdığı tam olarak çözülmüş değildir. 1263 tarihinde Horasan'da Hoca Vecihiddîn ismiyle bilinen bir kişi vardı. Bu kişi Abaka Han'ın veziridir. Bu kişinin Erzurum'da

⁶³⁹ Kuran, 1969: 127.

⁶⁴⁰ Gürbüz, 2004: 144.

⁶⁴¹ Gürbüz, 2004: 144.

⁶⁴² Ekler kısmında Karanlık Kümbet'i gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 23)

<http://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/karanlik-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶⁴³ Uluçam, 2001: 462.

⁶⁴⁴ Özkan, 2000: 186.

⁶⁴⁵ Gürbüz, 2004: 144.

⁶⁴⁶ Konyalı, 1960: 411.

ya da çevresinde cereyan etmiş bir savaşta ölüp buraya gömülmüş olması olasılıklardandır. Oğlu Sadrettin Türkbeğ de babasının türbesini inşa ettirmiştir.⁶⁴⁷

Karanlık Kümbet, Anadolu'da Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde inşa edilen mezar anıtlarıyla aynı mimari özelliklere sahiptir. Kitabesinde tarih bulunması sayesinde aynı dönemde yapılan diğer mimari eserlerinde tarihlendirilmesi konusunda önem arz eder. Bunun yanında kitabede usta imzası olarak kullanıldığı düşünülen yıldız biçimli yazı Tercan Mama Hatun Türbesi'nde ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde de birebir tekrar edilmiştir.⁶⁴⁸ Karanlık Kümbet günümüzde de halk tarafından ziyaret edilmektedir.

4.4.3.2.2. Gümüşlü Kümbet

Erzurum kent merkezinde Kars Kapı olarak isimlendirilen yerin dışarısında, yol kenarında bulunan Gümüşlü Kümbet⁶⁴⁹ inşa yapım tarzı ile XIII. yüzyıl Selçuklu mimarisinin özelliklerini taşımaktadır.⁶⁵⁰ Evliya Çelebi kümbetin uzun ve süslü bir kubbesi olduğundan bahsederek türbenin eski zamanlardan beri gümüşle kaplı olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu türbede Gazneli Sultan Mahmud'un gömülü olduğunu ve sandukasında Mahmud ismi yazıldığını belirtmektedir.⁶⁵¹

Eserin kitabesinin tamamen yok olmasından dolayı yapının mimarı ve inşa ettireni hakkında bilgi bulunmaktadır. Evliya Çelebi büyük olasılıkla sanduka üzerinde yazan Sultan Mahmud yazısını okuduğundan Gazneli Mahmud'un bu türbede yattığını söylemiştir. Arşiv belgelerinin araştırılması sonucu bu türbede yatan kişinin zaviye şeyhi Köse Gıyaseddin Dede'nin olabileceği iddia edilmiştir.⁶⁵²

Kümbet iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kare olarak planlanan cenazelik bölümü üzerinde içten silindirik şekilde dıştan ise on iki gen gövde yükselmekte olup, cenazeliğin boyutları 5.60m x 5.60m'dir. Doğu kısmında yer alan türbenin kapısı molozlarla doldurulmuştur. Cenazelik bölümüne üstten girilmekte olup, üzeri aynalı tonoz marifetiyle kapatılmıştır. Bu alanın aydınlatma sorunu doğu ve batı kısmına birer pencere yapılarak çözülmüştür.⁶⁵³ Kümbetin tamamı kesme taştan inşa edilmiştir. Çok güzel işçiliği olan yapı Erzurum'daki diğer kümbetlerle benzerlikler göstermektedir ve XIV. yüzyıla

⁶⁴⁷ Konyalı, 1960: 411.

⁶⁴⁸ Uluçam, 2001: 463.

⁶⁴⁹ Ekler kısmında Gümüşlü Kümbet'i gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 24)

<http://www.selcuklumerasi.com/architecture-detail/gumuslu-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶⁵⁰ Beygu, 1936: 141.

⁶⁵¹ Evliya Çelebi, 2008: 250.

⁶⁵² Yavaş, 1996: 278.

⁶⁵³ Özkan, 2000: 191.

tarihendirilmektedir. Çok sağlam inşa edilen yapı uzun yıllar su deposu olarak da kullanılmıştır.⁶⁵⁴

4.4.3.2.3. Padişah Hatun Türbesi

Erzurum kent merkezinde yer alan Çifte Minareli Medrese'nin güney kısmında ana eyvana bitişik olarak inşa edilen türbe kare planlı olup on iki kenarı vardır. Büyük sayılabilecek boyutlarda olan türbenin üzeri konik bir külahla kapatılmıştır.⁶⁵⁵ Medrese ve Padişah Hatun Türbesi üzerine çalışmalar yapan Haluk Karamağaralı, bu iki eserin İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han'ın oğlu olan Geyhatu Han'ın eşi Kirman Melikesi Saffetdünya ve'd-din Padişah Hatun tarafından inşa ettirildiğini iddia etmektedir.⁶⁵⁶

Osman Gürbüz, medreseyi yaptıran kişinin Padişah Hatun olmadığını, bu medreseyi inşa ettirenin Selçuklu devlet adamlarından Muînüddin Süleyman Pervâne olduğunu ileri sürerek, medresenin inşa tarihini belirtmekle beraber türbe inşa tarihinin aynı olamayacağını söyler.⁶⁵⁷

Padişah Hatun Türbesi'nin benzerleriyle Anadolu'nun çeşitli kentlerinde sıklıkla karşılaşılabılır. Örneğin; Kayseri Döner Kümbet (1285), Ahlat'ta Hasan Padişah (1275), Hüseyin Tımar (1280), Boğatay Aka (1281), Usta Şakid (1285), yine Erzurum'da Karanlık Kümbet (1308), Bitlis Güroymak (1290).⁶⁵⁸ Bu örneklerden yola çıkarak ve üslup özelliklerini de dikkate alarak Padişah Hatun Türbesi'nin diğer türbeler gibi XIII. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.⁶⁵⁹

4.4.3.2.4. I. Anonim Türbe

Erzurum kent merkezinde Çifte Minareli Medrese'nin güney kısmında yer alan Üç Kümbetler ismiyle bilinen türbelerin yüksek bir kaide üzerine oturtulması sonucu diğerlerinden ayırt edilebilen türbeye Anonim Türbe denilmektedir.⁶⁶⁰

Anonim Türbe kare planlıdır, on iki gövdesi vardır ve konik bir külah yardımıyla üstü kapatılmıştır. Üç Kümbetler olarak bilinen eserlere dâhil olan türbe yine Erzurum'da yer alan Gümüş ve Karanlık Kümbetlere mimari tarz olarak yakın olup aynı mimari tarzın temsilcisi durumundadır.⁶⁶¹ Anonim Türbe'nin ismi, yapıldığı tarih hakkında hiçbir kitabe veya bilgi

⁶⁵⁴ Yavaş, 1996: 278.

⁶⁵⁵ Gürbüz, 2004: 146.

⁶⁵⁶ Karamağaralı, 1971: 241.

⁶⁵⁷ Gürbüz, 2004: 146.

⁶⁵⁸ Önkal, 1996: 199.

⁶⁵⁹ Önkal, 1996: 200.

⁶⁶⁰ Önkal, 1996: 200.

⁶⁶¹ Gürbüz, 2004: 146.

bulunmamaktadır. Erzurum'da yer alan Gümüşlü ve Karanlık Kümbetlerle neredeyse aynı olduğundan bu eserin XIV. yüzyıl başlarında yapılmış olabileceği söylenebilir.⁶⁶²

4.4.3.2.5. II. Anonim Türbe

Erzurum kent merkezinde Çifte Minareli Medrese'nin güney kısmında yer alan Üç Kümbetler ismiyle bilinen türbelerden olan Emir Saltuk türbesinin batısında yer alan II. Anonim Türbe kübik gövdeye sahiptir. Eserle ilgili günümüze ulaşmış herhangi bir kitabe yoktur.⁶⁶³ Küçük ve sade yapısıyla fazla dikkat çekmeyen türbenin Anadolu'da benzerleri vardır. Örneğin; Diyar-ı Bekir Sultan Şücaeddîn Türbesi (1208-1209), Ahlat'ta yer alan Şeyh Necmeddîn Türbesi (1222-1223) gibi.⁶⁶⁴ Eserin kime ait olduğuyla alakalı olarak başka görüşler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi de türbenin Saltuklu ailesinden birine ait olabileceğidir.⁶⁶⁵ Eserin yapım tarihi ile alakalı olarak kesin bir bilgi verilememekle beraber türbenin XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda hesaba katılınca türbenin Erzurum Selçuklu Beyliği döneminde yaşayan beylerden birine ait olabileceği hususu da düşünülmelidir.⁶⁶⁶

4.4.3.3. Köprü

4.4.3.3.1. Çoban Köprüsü

Halk arasında Çobandede olarak da isimlendirilen köprü, Pasinler İlçesi yakınlarında Bingöl Çayı ve Hasankale Çayı'nın birleştiği mevkide yer almakta olup Aras Nehri üzerindedir.⁶⁶⁷

Türkiye'nin en eski ve en ünlü köprülerinden olan Çoban Köprüsü⁶⁶⁸ kargir malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Aras Nehri üzerinde bu köprü ve Küpeli Köprü haricinde tarihi değeri olan başka bir köprü yoktur. Köprü'nün kitabeleri zaman içerisinde eriyerek zarar gördüğünden köprü'nün hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir.⁶⁶⁹ Yerel rivayetlere göre bu köprü iki buçuk senede Gazan Mahmud Han ve veziri olan Çoban Salduz'un yardımlarıyla hicri 697 yılında yaptırılmıştır.⁶⁷⁰ Çoban Köprüsü'nün batısına doğru yaklaşık on beş dakikalık mesafede Aras Nehri üzerinde eskiden yapılan başka bir köprü'nün temel izlerine rastlanılmıştır.

⁶⁶² Önkal, 1996: 203.

⁶⁶³ Gürbüz, 2004: 147.

⁶⁶⁴ Önkal, 1996: 248.

⁶⁶⁵ Önkal, 1996: 249.

⁶⁶⁶ Gürbüz, 2004: 147.

⁶⁶⁷ Eyice, 1993: 350.

⁶⁶⁸ Ekler kısmında Çoban Köprüsü'nü gösteren resim bulunmaktadır (Bkz.: Ek 25)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cobandede-koprusu> (erişim tarihi: 14.01.2020).

⁶⁶⁹ Beygu, 1936: 210.

⁶⁷⁰ Beygu, 1936: 211.; Konyalı, 1960: 442.

Var olan bu köprü hicri 670 yılında Aras Nehri'nin taşması sonucu yıkılmış ve daha sonra Emir Çoban bu eseri inşa ettirmiştir.⁶⁷¹

Emir Sülemiş'in 1299 tarihinde Anadolu'da başlattığı isyanı bastırmak için yola çıkan Emir Çoban bu köprüyü kullanmış ve Erzincan'da bu isyanı bastırmıştır. Ayrıca Emir Çoban Karamanoğulları seferine de bu köprüyü kullanarak gitmiştir. Emir Timur da büyük Anadolu seferinde bu köprüyü kullananlardan biridir.⁶⁷²

Köprü'nün uzunluğunu 220 metre olup 6 göz olarak inşa edilmiştir. Köprü'nün inşasında 6 km mesafedeki taş ocaklarından getirilen kesme taşlar kullanılmıştır. Bu taşlar değişik boyutlarda olup, siyah, kırmızı, gri renklidir. Bu renkli taşlar sayesinde eserde renk uyumu sağlanmıştır. Köprü'nün ayaklarına ardıç ağaçları atılmıştır, bunun nedeni toprağın çok sulu ve batık olmasıdır. Bu ardıç ağaçları zaman geçtikçe çelikleşen bir özelliğe sahip olduğundan köprü'nün batma olasılığı ortadan kaldırılmıştır.⁶⁷³ Çoban Köprü'sü ilk yapıldığında yedi göz olarak inşa edilmiştir. Ancak yakın tarihte yıkılma tehlikesi olabileceğinden bir göz doldurulmuştur.⁶⁷⁴

Çoban Köprü'sü'nün en dikkat çeken özelliklerinden birisi, gözleri ayıran ayaklara bitişik olan sel yaranlar ve bunların öbür yüzdeki yarım yuvarlak payandalarında görülmesidir. Bu sayede mahmuz şeklindeki çıkıntılar üzerine yarım kulecikler yapılarak bunların üzerleri yarım piramit görünümlü külahlarla kapatılmıştır.⁶⁷⁵ Bu özellik sayesinde köprü farklı bir görünüm elde ederek diğer köprülerden görüntüsü ile ayrılmıştır. Zaman içerisinde ara ara bakım çalışmaları yapılan Çoban Köprü'sü, Anadolu'nun en eski ve en önemli eserlerinden biri olma özelliği taşımaktadır.

Yukarıda bahsedilen mimari eserlerin dışında Erzurum kent merkezinde ve bağlı ilçelerde XII.-XIV. yüzyıllar arasında inşa edilen eserler de vardır. Cimcime Sultan Kümbeti, Pasinler Ferruh Hatun Kümbeti, Pasinler Gülperi Hatun Kümbeti, Oltu Mısri Zinnun Kümbeti, Ali Baba Türbesi, Sultan Alaaddin Ali Türbesi, Rabia Hatun Türbesi bu yapıların arasında yer almaktadır.⁶⁷⁶

⁶⁷¹ Beygu, 1936: 211.

⁶⁷² Gürbüz, 2004: 147-148.

⁶⁷³ Konyalı, 1960: 438.

⁶⁷⁴ Eyice, 1993: 351.

⁶⁷⁵ Eyice, 1993: 351.

⁶⁷⁶ Çelik, 1997: 91-95.

SONUÇ

Anadolu Selçuklu Devletinde kent kültürü, dönemin önemli kentlerinden birisi olan Erzurum örneğinde ele alınmıştır. Bunu yaparken orijinal kaynaklar, modern araştırmalar ve görsel materyallerden yararlanarak Anadolu Selçuklu kentleri genel, Erzurum ise özel olarak incelenmiştir. Bu sayede kentlerin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yapıları ve Erzurum'daki Türk-İslam mimarisinin en önemli eserleri hakkında bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki kent kültürünü anlayabilmek için, İslam öncesi dönemden başlayarak Türklerin kurdukları kentler ve bu kentlerde meydana getirmiş oldukları kent kültürleri ele alınmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Türklerin konar-göçer olduğuna dair genel kabul gören bilgilerin tam anlamıyla doğruyu yansıtmadığı, Orta Asya Türk devletlerinde kentleşme olgusunun var olduğu ve çok sayıda kentin kurulduğu tespit edilmiştir. Anadolu'da egemenlik tesis eden uygarlıklar ve bu uygarlıkların Anadolu'da kurdukları kentler incelendiğinde, Roma İmparatorluğu öncesi kentlerin fiziki açıdan günümüze tam anlamıyla ulaşamadığı görülmüştür. Kentleşmeye dair günümüze ulaşan eserlerin Roma İmparatorluğu ve devamı olarak kabul edilen Bizans İmparatorluğu'ndan miras kaldığı tespit edilmiştir.

Türklerden önce bu coğrafyanın son hâkimi olan Bizans İmparatorluğu'nun kent yapısı ve kentleşmesi incelendiğinde, Anadolu kentlerinin iki model üzerine şekillendiği görülmüştür. Bu modellerden ilki çok parçalı kent modelidir. Bu tür kentlerin genel olarak antik bir yerleşim üzerine konumlandığı ve küçük bir alanı kapsadığı tespit edilmiştir. Bir diğer kent türü ise kasta (kale kent) modelidir. Bu kent modelinin de yine Roma İmparatorluğu'ndan etkilenerek geliştirildiği ve Anadolu kentlerinde uygulandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu tür kentlerin yerleşim alanlarının büyük bölümünün surlar içerisinde yer aldığı, bu surların Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edildiği ve bir iç kalesinin bulunduğu görülmüştür. Bu kentlerdeki iç kalenin yönetsel ve askeri işlevlerinin olduğu, bazılarının Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra da kullanıldığı tespit edilmiştir.

Türk fethinden sonra Anadolu kentleri ve kentleşme olgusu incelendiğinde, Türklerin Anadolu coğrafyasında ortaya çıkardıkları eserlerde, Türkistan'da ortaya çıkan Türk kültürünün Anadolu coğrafyasında şekle büründüğü görülmüştür. Anadolu Türk kentlerindeki eserlerin Türkistan'dan getirilen kültürel miras, göç yolları üzerinde bulunan İran medeniyetiyle harmanlanması ve Anadolu'da bulunan yerel medeniyetler ile birleştirmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Buna ek olarak, Türk-İslam mimarisinin çeşitli coğrafyalardan öğrenilenler sayesinde benzersiz bir konuma eriştiği, bunun yanında ana çıkış noktası olan Türk kimliğini de her daim ön planda tuttuğu tespit edilmiştir.

Türkler Anadolu’da kentleri oluştururken üç farklı yol izlemiştir. Bunlardan ilki fetihten sonra kentlerdeki mevcut halleri koruyarak kullanma şeklindedir. İkinci yol, Bizans İmparatorluğu dönemi tahrip olan kentlerin yakınına ya da hemen üzerine yenilerinin inşa edilmesidir. Üçüncü yol ise Türkler tarafından yeni kentlerin kurulmasıdır. Bu politika çerçevesinde kentlerdeki imar faaliyetlerinde Bizans İmparatorluğu’ndan kalan eserlerin korunduğu, bir yandan da ihtiyaçlara göre yeni eserlerin inşa edildiği tespit edilmiştir.

Kentleşme açısından Anadolu Selçuklu dönemi incelendiğinde kentler “Uç Bölgesi Kentleri”, “Açık” ve “Kapalı Kentler” olmak üzere iki grupta şekillenmiştir. Özellikle “Açık” ve “Kapalı Kent Modeli”nde surlar dikkate alınarak bu gruplar oluşturulmuştur. Açık kent modelinin adlandırılması bu kentlerde surların olmamasından kaynaklanmıştır. Kapalı kent modelinin adlandırılmasında ise yerleşim yerinin büyük bir kısmının sur içerisinde kalması etkili olmuştur. Bu kentlerin surlarının bazıları Bizans İmparatorluğu döneminde, bazıları ise Anadolu Selçuklu Devleti döneminde inşa edilmiştir. Tüm kapalı kentlerde Bizans İmparatorluğu’nda da görülen bir iç kalenin olduğu görülmüştür.

Anadolu Türk kentlerinin modellenmesi yapıldıktan sonra Türklerin kentlerde meydana getirdikleri kentleşme olgusu incelenmiştir. Türkler kentlerde ilk olarak gayrimüslim mabedlerini cami/mescit veya tekke/zaviyeye çevirmek suretiyle dini ve sosyal yapıların etrafında yerleşmişlerdir. Bu sayede yeni mahalleler oluşturulmuştur. Mahalleleri birbirinden ayıran kesin çizgilerin olmadığı görülmüş, Müslim ve gayrimüslim halkın mahallelerde beraber yaşamadığı tespit edilmiştir.

Kent ve kentleşme açısından Erzurum ile ilgili olarak yaptığımız araştırmalar sonucunda ise kentin çok eski dönemlerden beri yerleşim merkezi olduğu ve tarihi süreç içerisinde her zaman çok önemli bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Kent, Ortaçağ boyunca Anadolu için hem ticari hem de askerî açıdan devamlı olarak önem arz eden yerleşim yerlerinden biri olmayı başarmıştır. Kentin, Anadolu’nun doğu kapısı olması hasebiyle de bu önemi bir kat daha artmıştır. Ortaçağ boyunca birçok devlet kente egemen olmaya çalışmış ve Erzurum’u askeri bir üs olarak kullanmıştır. Bu özelliklerinden ve öneminden dolayı kent her dönem saldırılara uğramış, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Çalışmamızda, yaptığımız araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz bilgiler ve kentteki mimari yapılardan yola çıkarak Erzurum’a hangi devletin ne zaman ve nasıl hâkim olduğu tespit edilmiştir.

Türklerin Anadolu fethini başlattıkları kentlerden birisi Erzurum olmuştur. Anadolu’da kurulan ilk Türk beyliklerinden olan Saltukluların Erzurum’u merkez seçmesinin nedeni kentin savunulmasının kolay olması ve gelişmiş bir ticaret ağının üzerinden bulunmasından kaynaklanmıştır. Bu beylikle beraber Erzurum’da Türk kültür ve medeniyeti oluşmaya

başlamıştır. Anadolu'da kurulan diğer beylikler gibi Saltuklular da coğrafyanın Türkleşmesi ve İslamlaşması için önemli görevler üstlenmiştir. Bizans İmparatorluğu döneminde ekonomik ve kültürel olarak gerileyen kent, bu beylik döneminde ekonomik olarak gelişmiş ve kültürel yönden zenginleşmiştir. Türk-İslam medeniyetinin önemli ve büyük yapılarının inşa edilmeye başlandığı, kentin bayındırlık ve imar yönünden zenginleştiği tespit edilmiştir.

Kent, Saltuklulardan sonra sırasıyla Erzurum Selçuklu Beyliği'nin, sonrasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kontrolüne geçmiştir. Özellikle Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın kenti ele geçirmesinden sonra bir ay kadar burada kalması Erzurum'un mühim bir yer olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 tarihinde gerçekleşen Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların (İlhanlılar) hâkimiyetine girmesi Anadolu'nun ticari, ekonomik ve özellikle kültürel olarak gerilemesine neden olmuştur. Ancak araştırmalarımız neticesinde Erzurum'un bu durumdan etkilenmediği hatta İlhanlılar döneminde gelişmeye ve zenginleşmeye devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu duruma, Yakutiye Medresesi'nin inşa edilmesi örnek olarak gösterilebilir.

Çalışmamızda ayrıca Erzurum kentinin özellikle Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde inşa edilen mimari eserleri ve bu eserlerin mimari dokuları üzerinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda özellikle Anadolu Selçuklu Devleti döneminde inşa edilen mimari eserlerin günümüze kadar ulaşamadığı tespit edilmiştir. Bunun nedeni olarak kent üzerine araştırma yapanlar, Erzurum'un tarihi süreç içerisinde sık sık saldırılara maruz kaldığını ve yağmalandığını göstermişlerdir. Bu nedenle kentte inşa edilip, günümüze ulaşabilen mimari eserler Saltuklu ve İlhanlı dönemlerine ait olanlardır.

Kent kültürü ile ilgili Erzurum özelinde yaptığımız araştırmalarımız neticesinde kentteki sosyal yaşamla ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Çalışmamız neticesinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin önemli kentlerinden olan Konya, Sivas, Kayseri de olduğu gibi Erzurum'da da eğitim ve kültür seviyesinin çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eğitimle ilgili yaptığımız araştırmalar, kentte yer alan Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Ahmediye Medresesi ve Sultaniye Medresesi'nde çağının çok ilerisinde eğitim verildiği ve bu medreselerden çok kıymetli fikir adamlarının yetiştiği görülmüştür. Bu durumdan yola çıkarak kentin Anadolu'nun ilim merkezlerinden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca Erzurum'da; Saltuklu, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde Müslüman ve Hristiyan ahalinin beraber, huzur içinde yaşadığı, her zümrenin ibadetini özgürce yerine getirdiği ve bazı durumlarda kenti hep beraber savundukları tespit edilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada Anadolu Selçuklu devri kentleri ve özelinde Türklerin en önemli kentlerinden olan Erzurum'un, Anadolu kentleşmesinin işlevsel nitelikleri ile Orta Asya

ve İnan-İslâm kültüründen gelen kent ve kentleŖme geleneğinin, Anadolu topraklarında devralınan Bizans kent kültürünün kalıtı üzerindeki mekânsal birlikteliği olduğu tespit edilmiŖtir. Anadolu Selçuklu Devleti bu kalıtı yukarıda da tanımlanan ögelerin etkisinde gerek kentleŖme sistemi gerekse kent düzeyinde farklı bir merhaleye taŖımıŖtır.

KAYNAKÇA

Günümüz Dillerine Çevrilmiş Birincil Kaynaklar

- Ahmed bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. (Haz. E. Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Ahmed bin Yahyâ El-Belâzurî. (2013). *Futûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*. (Çev. M. Fayda), Siyer Yay., İstanbul.
- Ahmet Eflâkî. (1973). *Ariflerin Menkıbeleri (Manakib al-Ârifin) II*. (Çev. T. Yazıcı), Hürriyet Yay., İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cuveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. M. Öztürk), TTK, Ankara.
- Anonim, (2014). *Tarih-i Âl-i Selçuk-Selçuknâme*. (Çev. H. İ. Gök ve F. Coşguner), Atıf Yay., Ankara.
- Ch'ang Ch'un. (2019). *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı- Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi*. (Çev. G. Hasgüçmen), Kronik Kitap, İstanbul.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci. (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi I. C.* (Çev. A. S. Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne (3. C., 1. Kitap)*. (Haz. Y. Dağlı ve S. A. Kahraman), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Evliya Çelebi. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. C., 1. Kitap)*. (Haz. Y. Dağlı ve S. A. Kahraman), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Gregory Abû'l Farac. (1987). *Abû'l Farac Tarihi C. II*. (İng. Çev. E. A. W. Budge, Trk. Çev. Ö. R. Doğruyol), TTK, Ankara.
- İbn Bibi. (1996). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umuûri'l-Alâ'iyye (Selçuk Name I)*. (Çev. M. Öztürk), TTK, Ankara.
- İbnü'l Esir. (1987). *İslam Tarihi El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi II. C.* (Çev. M. B. Eryarsoy), Bahar Yay., İstanbul.
- İbn'ül-Ezrak. (1975). *Mervanî Kürtleri Tarihi*. (Çev. M. E. Bozarslan), Koral Yay., İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud (1985). *Divân-ü Lugat- İt- Türk Tercümesi*. (Çev. B. Atalay), TTK, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmud (2020). *Divân-ü Lugat- İt- Türk*. (Haz. F. Bozkurt), Salon Yay., İstanbul.
- Kerimüddin Mahmud-İ Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. M. Öztürk), TTK Yay., Ankara.

- Ksenophon, (1974). *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"*. (Çev. T. Gökçöl), Hürriyet Yay., İstanbul.
- Marco Polo. (1979). *Marco Polo Seyahatnamesi Birinci C.* (Çev. F. Dokuman), Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul.
- Mesudî. (2004). *Murûc Ez Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev. D. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul.
- Mikhail Psellos. (1992). *Khronographia*. (Çev. I. Demirkent), TTK, Ankara.
- Müverrih Vardan. (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. (Çev: H. D. Andresyan), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., Tarih Semineri Dergisi, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul.
- Prokopius, (2001). *Bizans'ın Gizli Tarihi*. (Çev. O. Duru), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Ruy Gonzales de Clavijo. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. (Çev. Ö. R. Doğrul, Sadeleşiren. K. Doruk), Ses Yay., İstanbul.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*. (Çev. D. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul.
- Şehabeddin Ahmedünnevi. (1934). *Celâlüddin Harezemşah*. (Haz. N. Asım ve M. H. Yınanç), Devlet Matbaası, İstanbul.
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çev. H. D. Andreyan), TTK, Ankara.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Kitaplar

- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Uygarlıkları*. Net Turistik Yay., İstanbul.
- Akyüz, V. (1996). *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, C. 1.* (Edt: S. Ünlü), İlke Yay., İstanbul.
- Alkan, A. (1994). *Konya Tarihi Kentin Planlama Sorunları*. Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Artamanov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çev. D. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1976). "Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı", (Çev. İ. Aka), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, VII: 171-180.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Haz. H. D. Yıldız), TTK, Ankara.
- Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. (Çev. H. Dağ), Divan Kitap, İstanbul.

- Baskıcı, M. M. (2009). *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. Phoenix Yay., Ankara.
- Başgelen, N. (1991). *Bir Masal Ülkesi Kapadokya*. Türkiye Kalkınma Bankası Yay., İstanbul.
- Baykara, T. (1985). *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Baykara, T. (1990). *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*. Ege Üniversitesi Edb. Fak. Yay., İzmir.
- Baykara, T. (2014). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Bayram, M. (2003). *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*. Kömen Yay., Konya.
- Bedirhan, Y. (2009). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Eğitim Akademi Yay., Ankara.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi, İstanbul.
- Cahen, C. (2000). *İslamiyet I Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. (Çev. E. N. Erondor), Bilgi Yay., İstanbul.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. E. Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Can, Y. (1995). *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Cheyne, J. C. (2008). *Bizans Tarihi*. (Çev. İ. Yerguz), Dost Kitabevi Yay., Ankara.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul.
- Çelik, M. (1997). *Erzurum Kitabı*. Erzurum Kitaplığı, İstanbul.
- Çetin, O. (1990). *Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı*. Marifet Yay. 2. Baskı, İstanbul.
- De Tournefort, J. P. (1718). *Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs isles de l'archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse et de l'Asie Mineure: avec les plans des villes et des lieux considerables, le genie, les moeurs, le commerce et la religion des differens peuples qui les habitent; et l'explication des médailles et des monumens antiques: enrichie de descriptions et de figures d'un grand nombre .... Aux dépens de la Compagnie*.
- Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. A. G. Bozkurt), İlgı Yay., İstanbul.
- Diyarbakirli, N. (1969). "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, Ankara.

- Doğru, H. (1995), *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul.
- Foss, C. (2002). *Anadolu'da Orta Çağ Kalelerinin İncelenmesi: Nicomedia*. (Çev F. Y. Ulugün), İzmit Rotary Kulübü Kültür Yay., İzmit.
- Gordlevski, V. A. (2015). *Küçük Asya'da Selçuklular*. (Çev. A. İnan), TTK, Ankara.
- Grant, M. (2000). *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl*. (Çev. Z. Z. İlkelen), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Gürbüz, O. (2004). *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*. Aktif Yay., Ankara.
- Haldon. J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. (Çev. A. Özdamar), Kitap Yay., İstanbul.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (Çev. F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen - Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. TTK Basımevi, Ankara.
- Kafalı, M. (1999). *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*. Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Karpuz, H. (1976). *Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kaymaz, N. (1970). *Muînüddin Süleyman Pervâne*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Kayserili, A. (2014). *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*. İmge Kitabevi 2. Baskı, Ankara.
- Keleş, R. (2012). *Kentleşme Politikası*. İmge Kitabevi 12. Baskı, Ankara.
- Kesik, M. (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*. Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Konukçu, E. (1992a). "Balasagun", *DİA*, İstanbul, 5: 4.
- Konukçu, E. (1992b). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., İstanbul.
- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. TTK, Ankara.

- Köprülü, F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. TTK, Ankara.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu Tarihi C.: III. Alp Arslan ve Zamanı*. TTK, Ankara.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri C. I. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fak. Yay.*, Ankara.
- Kurt, H. (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*. Fecr Yay., Ankara.
- Kürkçüoğlu, E. (2007). *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*. Güneş Vakfı Yay., Erzurum.
- Laiou, A. E. ve Morisson, C. (2007). *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. S. Karatay), TDK Yay., Ankara.
- Mango, C. (1980). *Byzantium: The Empire of New Rome*. Weidenfeld and Nicolson, London.
- Mango, C. (2008). *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. (Çev. G. Ç. Güven), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- McEvedy, C. ve Jones, R. (1978). *Atlas of World Population History*. Penguin Books, Great Britain.
- McNeal, E. H. ve Wolff, R. L. (1969). "The Fourth Crusade", *A History of the Crusades*, (Edt: K. M. Setton), C. 2, London.
- Mehmet Nusret. (1338). *Tarihçe-i Erzurum Yâhûd Hemşehrîlere Armağan*. Alî Şükrî Matba'ası, İstanbul.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*. TTK, Ankara.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*. Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Minorsky, V. (1937). *Hudud al-Alam. The regions of the world: a Persian geography, 372 A.H. /982 A.D.*, (Çev. V. V. Barthold), London.
- Mükrimin Halil. (1934). *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*. Akşam Matbaası, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2011). *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. Dergâh Yay., İstanbul.
- Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. F. Işıltan), TTK, Ankara.
- Ögel vd., (1992). *Türk Milli Bütünlüğü içinde Doğu Anadolu*. Boğaziçi Yay., Ankara.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. TTK, Ankara.

- Öngül, A. (2004). *Urfa Tarihi İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar (639-1517)*. Emek Matbaası, Manisa.
- Öngül, A. (2007). *Selçuklular Tarihi I*. Emek Matbaası, Manisa.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri. Atatürk Kültür Merkezi Yay.*, Ankara.
- Pamuk, B. (2006). *XII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. IQ Yay., İstanbul.
- Ramsay, W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (Çev. M. Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 3. Baskı, Ankara.
- Rice, D. T. (1962). *The Byzantines*. Thames and Hudson, London.
- Roux, J. P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. A. Kazancıgil ve A. Bereket), Kabcacı Yay., İstanbul.
- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Sberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*. (Çev. M. W. Thompson), University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Seidler, G. L. (1980). *Bizans Siyasal Düşüncesi*. (Çev. M. Tunçay), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Sencer, Y. (1979). *Türkiye'de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*. TTK, Ankara.
- Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Devri (Genişletilmiş Baskı)*. TTK, Ankara.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*. TTK, Ankara.
- Solmaz, G. (2000). *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*. Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- Sümer, F. (1984). *Eski Türkler'de Şehircilik*. TDAV Yay., İstanbul.
- Sümer, F. (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. TTK, Ankara.
- Süslü, Ö. (1989). *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK, Ankara.
- Taneri, A. (1977). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)*. Bilge Yay., Konya.
- Togan, Z. V. (1951). *Horezm Kültürü Vesikalari*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş (C. I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*. Enderun Yay., İstanbul.
- Turan, O. (1973). *Türkler Anadolu'da*. Hareket Yay., İstanbul.

- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Turan, O. (2015). *Selçuklular ve İslamiyet*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Turan, O. (2017). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Turan, O. (2018a). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Turan, R. ve Kırpık, G. (2007), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, (Edt: H. Acun), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'de ki Tarihsel Adlar*. İnkılap Yay., İstanbul.
- Uyumaz E. (2003). *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*. TTK, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi I.C*. TTK, Ankara.
- Ünal, R. H. (1993). *Erzurum Yakutiye Medresesi*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. A. M. Mansel), Maarif Matbaası, Ankara.
- Vryonis, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Watkin, D. (2009). *The Roman Forum*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.

Tezler

- Abası, P. (2019). *İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyo Kültürel Hayatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul.
- Beyazlı, D. (2005). *Kent Planlamada Birey, Kent, Kentlilik ve Kentlilik Bilinci*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Çınar, M. (2010). *Suşehri Tarihi (1071-1453)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Demir, M. (1996). *Türkiye Selçuklular ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Eğilmez, S. (2004). *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Güneş, N. (2014). *Türkiye Selçukluları'nda Mutasavvıflar (1075-1308)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- Gürbüz, O. (2002). *Saltuklular*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özkan, H. (2000). *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1984). *Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum.
- Sarıtaş, E. (2005). *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Taflan, H. (2008). *Erzurum Yakutiye Medresesi Taç Kapısı Üzerindeki Taş Kabartmalar Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tanyeli, U. (1987). *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. Yüzyıl*, Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

Makaleler

- Akçay, İ. (1965). "Yakutiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, VI: 146-152.
- Akçıl, N. Ç. (2009). "Saltuklular (Mimari)", *DİA*, İstanbul, 36: 56-57.
- Aktüre, S. (1987). "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve "İslam Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı=The Conference on the Preservation of Architectural Heritage of Islamic Cities 22-26/4/1985, Bildiriler*, İstanbul: 19-38.
- Akyürek, E. (2014). "I. Constantinus: Konstantinopolis'in Kuruluşu", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 37: 76-87.
- Akyürek, E. (2007). "Bizans Uygarlığı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Klasör 8 Bizans/Marmara*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Arıncı, K. (1995). "Geçmişteki Önemi Azaltılmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum, 1 (1): 67-95.
- Arslan, C. (2018). "Ahlat Şehri Kent Dokusu ve Eski Eserleri", *KARE- Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5: 1-21.

- Ashrafi, F. (1999). "Between Conservation and Innovation: The Central Plan of Bukhara", *Bukhara: The Myth and the Architecture*, (Edt. A. Petruccioli), Cambridge, 71-78.
- Aşıkkutlu, E. (2006). "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir" Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2): 33-66.
- Aydın, T. (2012). "Taş Süsleme Erzurum Çifte Minareli Medrese Örnekleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23): 101-107.
- Ayduşlu, N. (2013). "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2): 59-76.
- Bahadır, G. (2011). "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (1): 707-726.
- Barkan, Ö. L. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2: 279-386.
- Baykara, T. (2002). "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, Ankara, VII: 223-257.
- Bayram, M. (2001). "Anadolu Selçuklular'ında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Cogito*, İstanbul, 29: 61-72.
- Boran, A. (2002). "Türk Sanatında Kale Mimarisi", *Türkler*, Ankara, VII: 878-892.
- Can, Y. (2002). "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, Ankara, III: 150-160.
- Caner Yüksel, Ç. (2019). "Selçuklu Döneminde Anadolu Kentleri ve Kent Mimarisi", *ISAS 2019 International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies, Fine Arts, Design and Architecture*, SETSCI Conference Proceedings, Ankara, 4 (3): 347-351.
- Cantay, T. (1991). "Atmeydanı", *DİA*, İstanbul, 4: 82-83.
- Ceylan, A. ve GÜNAŞDI, Y. (2017.) "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV (XIII): 313-350.
- Çadırcı, M. (1996). "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Habitat II*, İstanbul, 257-263.
- Çelik, C. (2002). "Mevlâna'nın Fikirlerinin Türklerin Dini Hayatına Etkileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 12: 21-38.
- Çobanoğlu, A. V. (2001). "Kale Mescidi", *DİA*, İstanbul, 24: 243.
- Çobanoğlu, A. V. (2002). "Küllüye", *DİA*, İstanbul, 26: 542-544.

- Çolakoğlu, E. (2014). “Kent Tarihi Ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum”, *Türk İdare Dergisi*, Ankara, 479: 29-57.
- Çoruhlu, Y. (2002). “Göktürk Sanatı”, *Türkler*, Ankara, IV: 91-99.
- Darkot, M. B. (1988). “Erzurum”, *İA*, İstanbul, 4: 340-357.
- Değerli, A. (2007). “Osmanlı Şehirlerinin Savunma Sistemi: Konya Örneği”, *Merhaba Gazetesi Akademik Sayfalar*, 7 (35): 547-550.
- Demir, M. (2002), “Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı”, *Türkler*, Ankara, VI: 324-331.
- Demir, M. Ş. (2017). “XI. Asırda Değişen Anadolu’da Türkler: Malazgirt Savaşı (26 ağustos 1071)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV (XI/Mayıs/MMXVII): 240-256.
- Demirkent, I. (1992). “Bizans”, *DİA*, İstanbul, 6: 230-244.
- Denkhalbant, A. (2012). “Üç Kümbetler”, *DİA*, İstanbul, 42: 276-277.
- Denkhalbant, A. (2013). “Yâkutiye Medresesi ve Kümbeti”, *DİA*, İstanbul, 43: 293-295.
- Eğilmez, S. (2007). “Karin Bölgesi ve Theodosiopolis’ in Kuruluşu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 33: 183-198.
- Eker S. (2012). “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, 24: 77-92.
- Eravşar, O. (2002). “Ortaçağ Anadolu Kentleri”, *Türkler*, Ankara, VII: 333-343.
- Ertuğrul, A. (2009). “Hamam Yapıları ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7 (13): 241-266.
- Esin, E. (2002). “Türk Sanatında At” *Yeni Türkiye Yay.*, Ankara, IV: 125-143.
- Eskici, B., Akyol, A. A., Kadioğlu, Y. K. (2006). “Erzurum Yakutiye Medresesi Yapı Malzemeleri, Bozulmalar Ve Koruma Problemleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46 (1): 165.188.
- Eyice, S. (1993). “Çoban Köprüsü”, *DİA*, İstanbul, 8: 350-351.
- Eyice, S. (2001). “Kale”, *DİA*, İstanbul, 24: 234-242.
- Garsoian, N. (1997). “The Byzantine Annexation of The Armenian Kingdoms in The Eleventh Century”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume, I, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, (Edited by: Richard G. Hovannisian), St. Martin’s Press, New York, 187-198.
- Göksu, E. (2009). “Erzurum’un Sonbaharı”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (8): 1286-1297.
- Görür, M. (2002). “Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri”, *Türkler*, Ankara, VIII: 201-207.

- Gülten, S. (2012). Tahrir Defterlerine Göre Anadolu da Kalenderiler ve Haydariler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (52): 35–53.
- Gümüş, M. (2013). “Türklerde Vatan Kültürünün Oluşumu: Anadolu Tecrübesi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (9): 1553-1570.
- Gündoğdu, H. (2015). “Çifte Minareli Medrese’nin Son Restorasyonunda Ortaya Çıkan Yeni Bulgular”, *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, 10: 36-44.
- Gündüz, A. (2012). “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (5): 129-148.
- Gündüz, M. ve Yılmaz, M. C. (2008). “Türk Yazılı Kültüründe Komşuluk”, *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (25): 123-138.
- Gürbüz, O. (2016). “Kalıkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İLTED*, Erzurum, 46: 131-143.
- İnalcık, H. (1993). “Erzurum”, *İA*, İstanbul, IV: 340-352.
- İplikçi, B. (1991). “Anadolu”, *DİA*. İstanbul, 3: 109-110.
- İzgi, Ö. (1978). “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler” *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9: 87-106.
- Kafalı, M. (2002). “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Genel Türk Tarihi*, Ankara, V: 13-40.
- Kalan, E. (2012). “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, 24: 1-19.
- Kara, F. (2017). “Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara, 43: 359-384.
- Kara, S. (2014). “Selçuklu Türkiye’sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki”, *bilig*, 68: 169-182.
- Karahan, R. H. (2012). “Eski Türklerde Şehircilik”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 48: 425-440.
- Karamağaralı, H. (1971). “Erzurum Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, *SAD*, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, Ankara, 209-247.
- Karpuz, H. (2001). “Konya'nın Selçuklu Kent Dokusu ve Son Yıllarda Yıkılan Anıtları”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri 1-13 Ekim 2000 C: II*, Konya, 1-11.
- Kaya, A. (2013). “Doğudaki Roma’nın Bizanslaştığı Devir: I. Justinianos Dönemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37 (2): 17-40.

- Kayserili, A. (2015). “Erzurum Şehri’nde Yer Adları Üzerine Bir Deneme”, *Pegem Akademi Yay.*, Ankara, 1: 653-667.
- Kesik, M. (2006). “Muînüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, İstanbul, 31: 91-93.
- Koca, H., Zaman, S., Coşkun, O. (2007). “Erzurum’un Spor-Kamp Turizmi Potansiyeli”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum, 18: 205-224.
- Koca, S. (1996). “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *TTK Erdem Dergisi*, 8 (23): 465-484.
- Koca, S. (2008). “Diyâr-ı Rûm”un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 23: 1-53.
- Kocaman, İ., Kazaz, İ., Okuyucu, D. (2018). “Tarihi Yakutiye Medresesi’nin Yapısal Davranışının İncelenmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi-Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 20 (58): 36-51.
- Koçyiğit, O. (2019). “İmparator Iustinianus’un İmar Programı Kapsamında Anadolu’da Hamamlar ve Su Yapıları”, *Akdeniz Sanat*, 13: 627-638.
- Köroğlu, G. (2006). “Sur İçinde İmparatorluk Mekanları Konstantinopolis’teki Bizans Sarayları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, İstanbul, 152: 12-24.
- Kuban, D. (1968). “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII: 53-73.
- Kuban, D. (1995). “Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler, Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 163-197.
- Kucur, S. S. (2009). “Selçuklular, Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, *DİA*, İstanbul, 36: 380-384.
- Küçük, C. (1995). “Erzurum”, *DİA*, İstanbul, 11: 321-329.
- Memiş, E. (2005). “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7: 1-11.
- Mülayim, S. (2006). “Mukarnas”. *DİA*, İstanbul, 31: 126-128.
- Özaydın, A. (2007). “Nevbet”, *DİA*, İstanbul, 33: 38-41.
- Özaydın, A. (2009). “Saltuklular”, *DİA*, İstanbul, 36: 54-56.
- Özbek, S. (2001), “Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana’nın Fihi Mafih ve Mesnevisi’ne Göre)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 41-58.
- Özcan, K. (2006). “Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i”, *bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 38: 161-184.
- Özcan, K. (2007). “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri”, *İtüdergisi/a*, 6 (1): 3-15.

- Özcan, K. (2010). “Erken Dönem Anadolu–Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri”, *bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 55: 193-220.
- Özcan, K. (2011). “Anadolu’da Erken Dönem Türk Kent Morfolojisi Selçuklu Başkenti Konya”, *USAD.*, 4 (19): 176-189.
- Özen, F. (2016). “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, 56 (2): 256-286.
- Öztürk, B. (2015). “Roma-Bizans Döneminde İstanbul’daki Toplumsal Katmanlar”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Toplum, İBB Kültür AŞ.*, İstanbul, IV: 24-39.
- Pehlivanlı, H. (2006). “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)”, *Tarih El Kitabı Selçuklular’dan Bugüne*, (Edt: A. N. Turan), Grafiker Yay., Ankara.
- Russell, J. C. (1965). “Recent Advances in Medieval Demography”, *SPECULUM XL*, pp. 84-101.
- Schaeder, H. H. (1993). “Semerkand”, *DİA*, İstanbul, 10: 468-471.
- Schlumberger, D. (1952). “Le Palais Ghaznevide de Lashkari Bazar”, *Syria*, XXIX: 251-270.
- Solmaz, S. (2011). “Danişmendlilerin İskân Politikası”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Konya, I: 145-163.
- Sümer, F. (1970). “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1: 1-147.
- Sümer, F. (2000). “İğdiş”, *DİA*, İstanbul, 21: 524-525.
- Sümer, F. (2012). “Tuğrul Şah”, *DİA*, İstanbul, 41: 346-347.
- Şahin, Ç. (2018). “Gök-Türk Devleti Diplomasisi (552-630)”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 40: 125-156.
- Şahin, İ. (1993). “Çorum”, *DİA*, İstanbul, 8: 373-376.
- Şahin, S. (2006). “Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerindeki Rivayetlerin Hadis Değeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, X (1): 145-163.
- Şeşen, R. (1992). “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 6: 363-367.
- Tarım Ertuğ, Z. (2009). “Saray”, *DİA*, İstanbul, 36: 117-121.
- Topal, N. (2006). “Karamanoğulları Döneminde Aksaray’da İskân ve Mahalleler”, *Türk Bilimi Araştırmaları Dergisi.*, 20 (güz): 207-216.
- Turan, O. (2018b). “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, Ankara, 9 (4).

- Turan, R. (1998). “Alâeddîn Keykubâd’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Konya, 3: 79-87.
- Uğurlu, K. (2002). “Kubâdâbâd Sarayı”, *DİA*, İstanbul, 26: 299-300.
- Uluçam, A. (2001). “Karanlık Kümbet”, *DİA*, İstanbul, 24: 462-463.
- Wirth, L. (1938). “Urbanism as a Way of Life”, *American Journal of Sociology*, 44: 1-24.
- Yakubovsky, A. (1993). “Merv”, *DİA*, İstanbul, 7: 773-777.
- Yavaş, D. (1993). “Çifte Minareli Medrese”, *DİA*, İstanbul, 8: 311-312.
- Yavaş, D. (1996). “Gümüşlü Kümbet”, *DİA*, İstanbul, 14: 278.
- Yavuz, M. (2003). “Anadolu Selçuklu Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, III (11): 7-21.
- Yıldız, H. D. (2007). “Anadolu’nun Türkleşmesi”, *Makaleler III*, C-1: 397-402., Berikan Yay., Ankara.

İnternet Kaynakları

- http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Sozluk/S.htm/ (erişim tarihi: 18.07.2019).
- <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/gumuslu-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/karanlik-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ahmediye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cobandede-koprusu> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/uc-kumbetler> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 14.01.2020).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/yakutiye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EKLER

EK 1- Anadolu, Deşt-i Kıpçak ve İstanbul seyahati

Kesik çizgiler muhtemel güzergâhı gösterir.

Kaynak: İbn Battûta. (2004). İbn Battûta Seyahatnamesi 1. C., 401.

EK 2- VII-XII. yüzyıllar Anadolu'da başlıca ulaşım güzergâhları

Kaynak: Haldon. J. (2007). Bizans Tarih Atlası., 30.

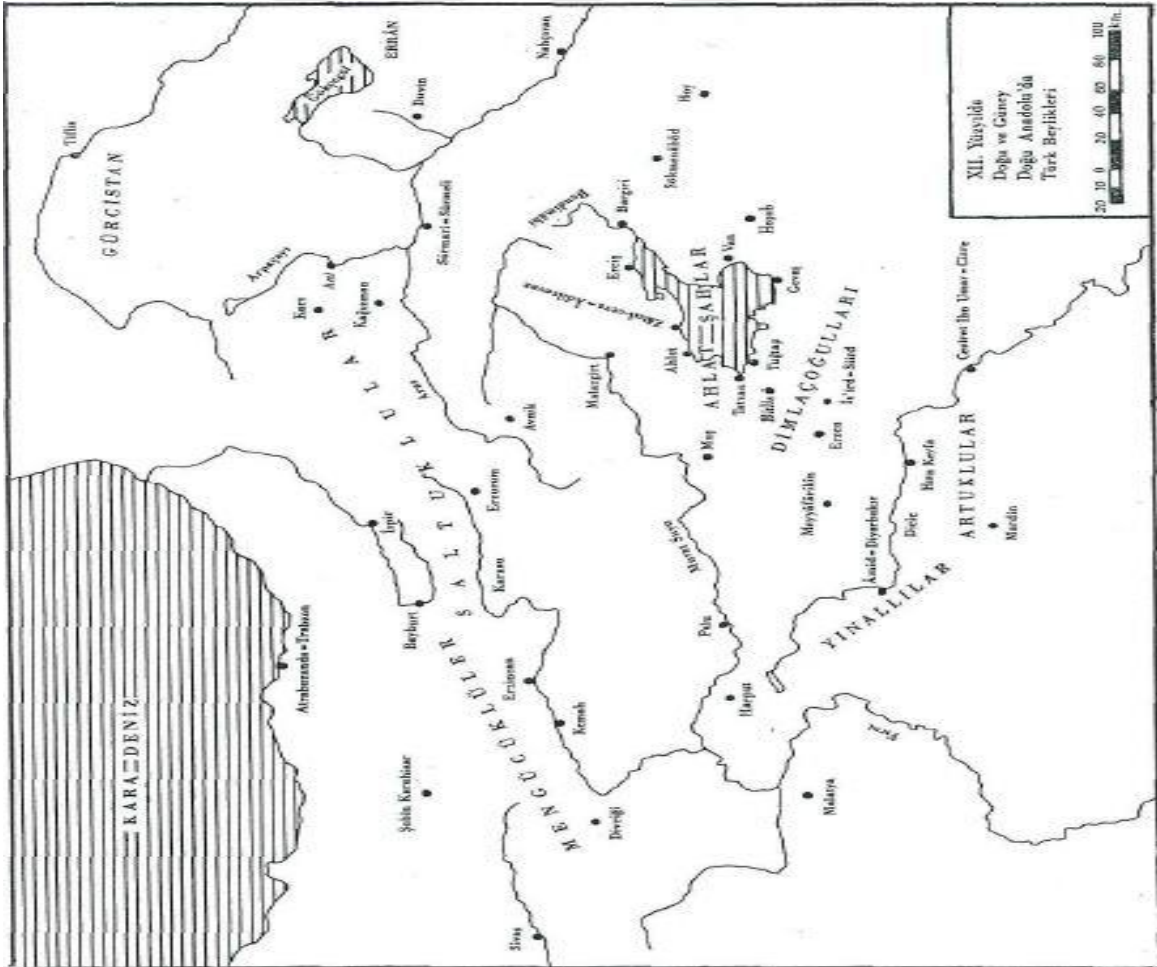

EK 3- VII-XII. yüzyıllar Anadolu'da nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler

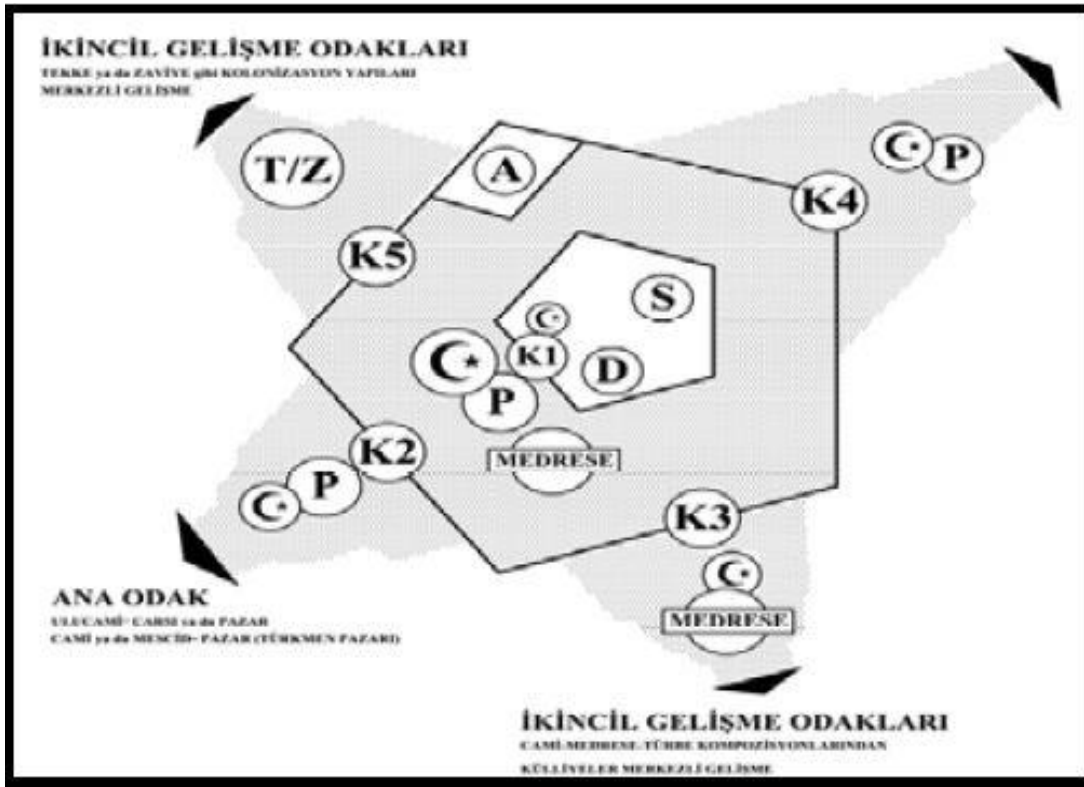
Kaynak: Haldon. J. (2007). Bizans Tarih Atlası., 27.

EK 4- XII. yy'da Doğu ve Güney Doğu Anadolu Türk Beylikleri

Kaynak: Sümer, F. (2015). Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, 122.

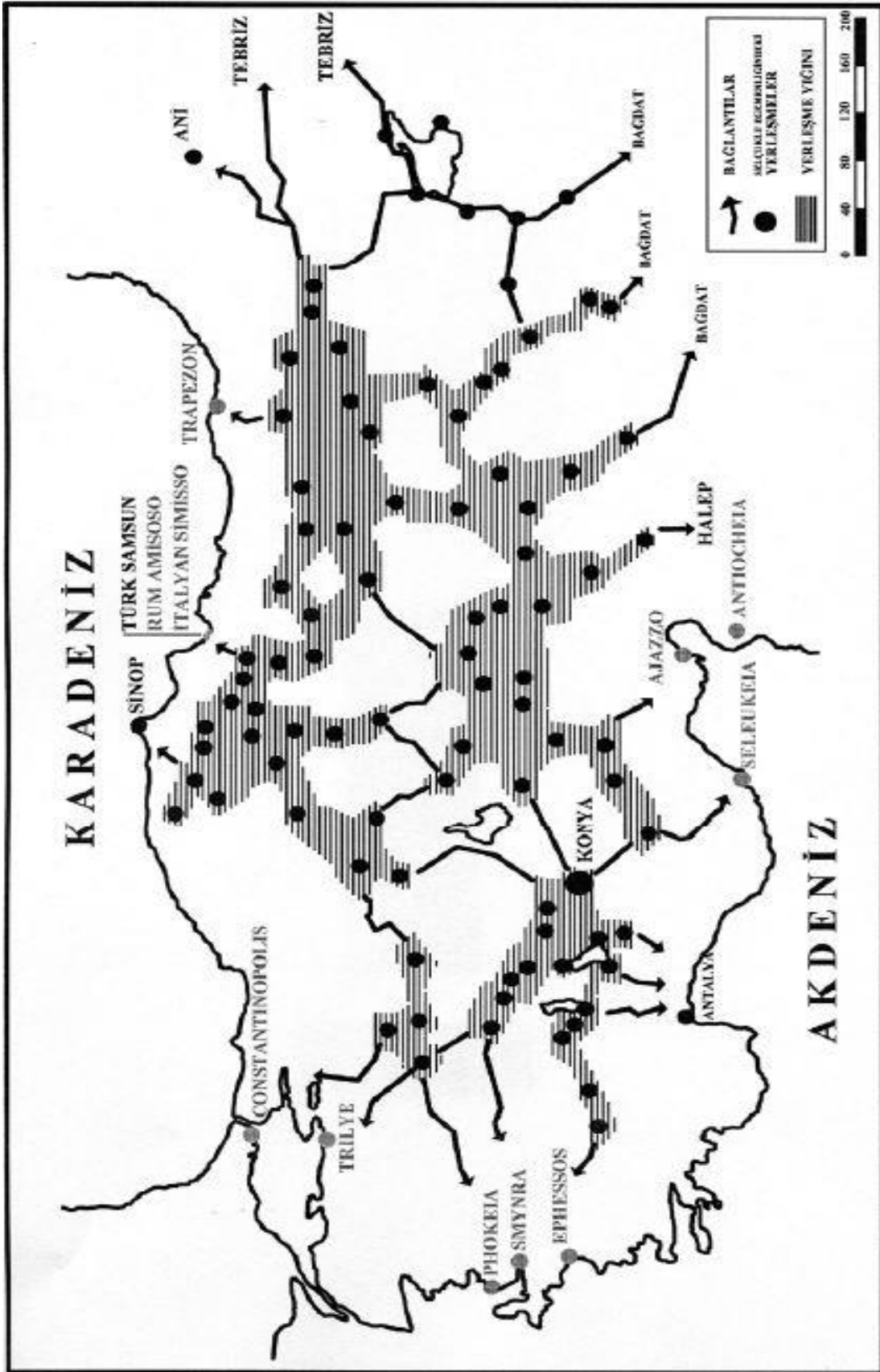
EK 5- Anadolu Selçuklu Devleti kentlerinin mekânsal ögeleri

KENTSEL YERLEŞİM ALANI	YÖNETİMSSEL ÖGELER
SUR İÇİ YERLEŞİM ALANI	SARAY
SUR DIŞI YERLEŞİM ALANI	DEVLETHANE
SAYUNMA ÖGELERİ	DİNSEL ÖGELER
İÇ KALE	ULUCAMI
AHMEDEK	CAMİ- MESCİD
KENT SURLARI	SOSYAL- KÜLTÜREL HİZMET ÖGELERİ
KENT KAPILARI	MEDRESE
EKONOMİK ÖGELER	HASTAHANE (DARÜ'S ŞİFA)
ÇARŞI- PAZAR	KOLONİZASYON ÖGELERİ
DARPHANE	TEKKE VE ZAVİYELER
TERSANE	KÜLLİYE
	SUR DIŞI YAPILANMA ODAĞI

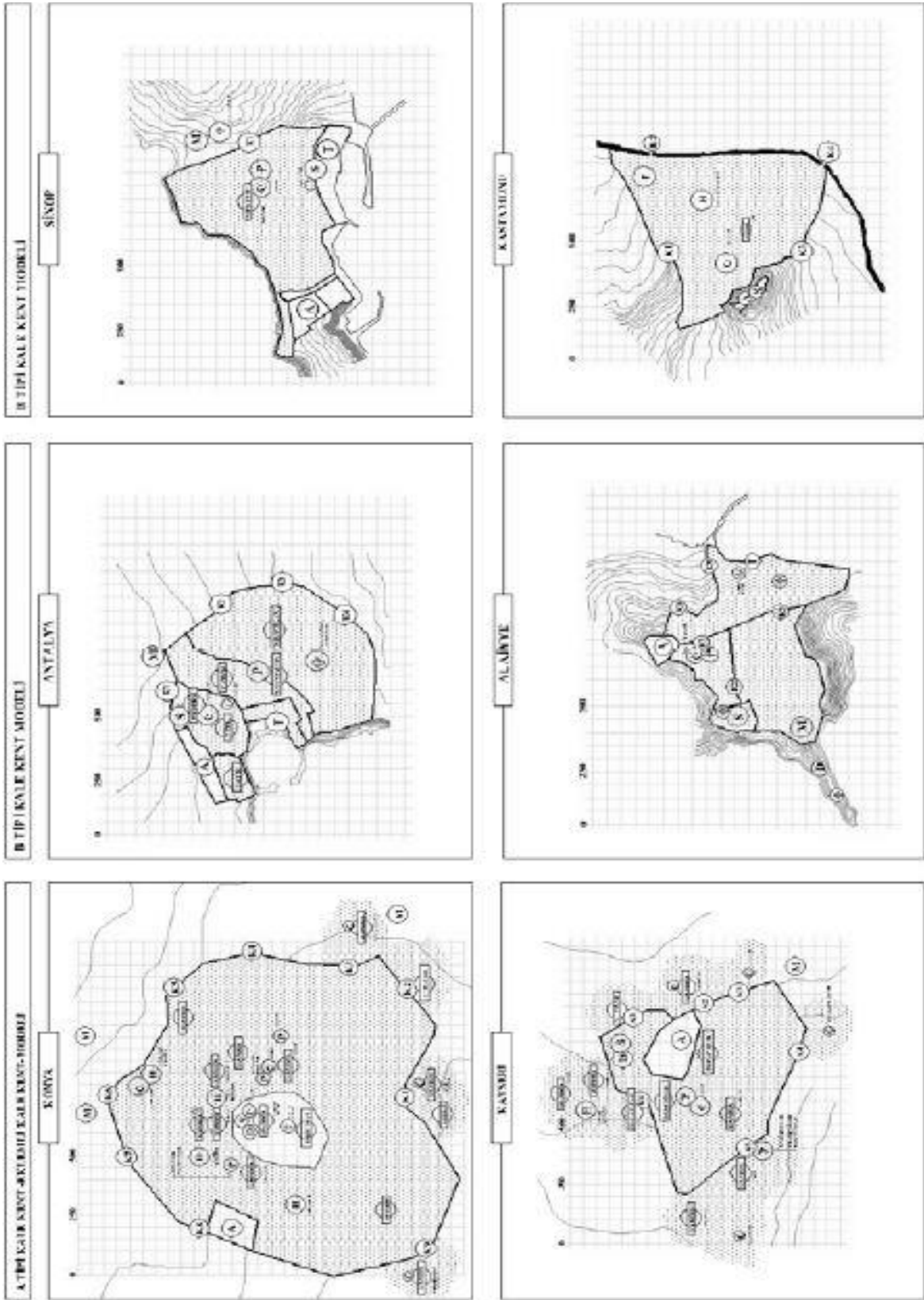
Kaynak: Özcan, K. (2010). Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri, 218.

EK 6- Selçuklu dönemi Anadolu'da kentler ağı

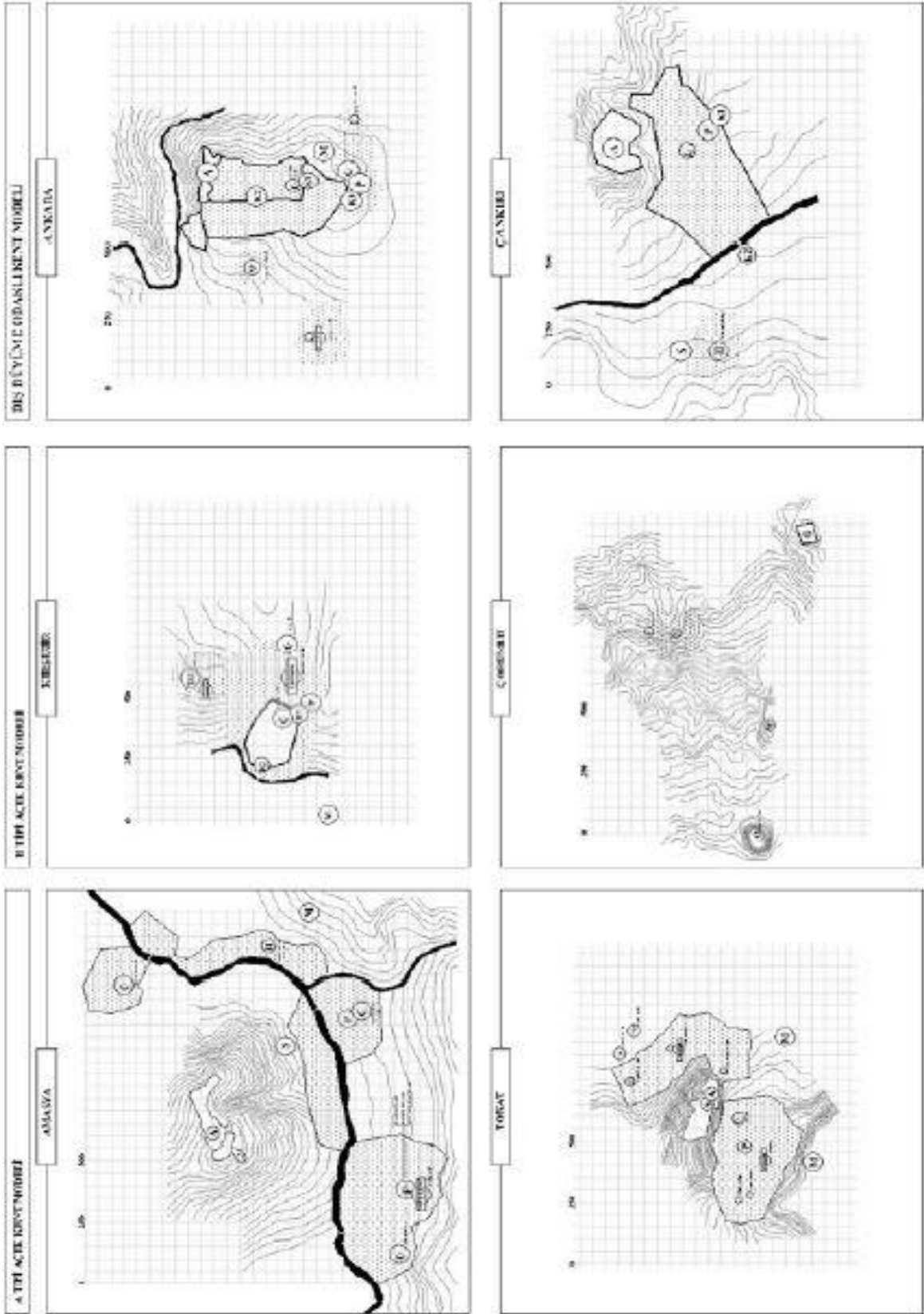
Kaynak: Özcan, K. (2007). Anadolu'da Selçuklu dönemi yerleşme sistemi ve kent modelleri,

EK 7- Anadolu'da Selçuklu dönemi kentleri

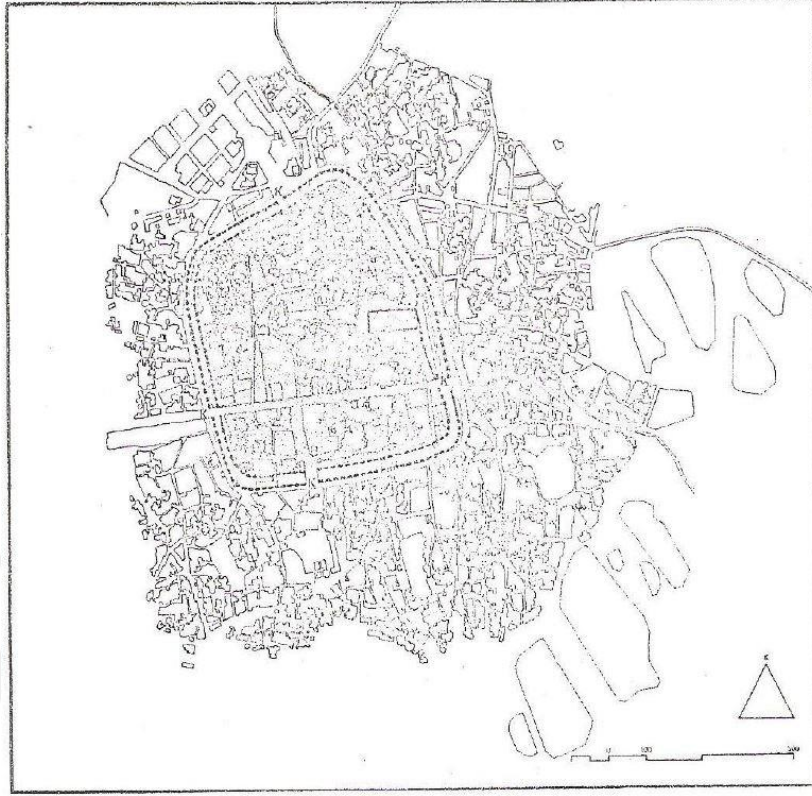
Kaynak: Özcan, K. (2006). Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i,180.

EK 8- Anadolu'da Selçuklu dönemi kentleri

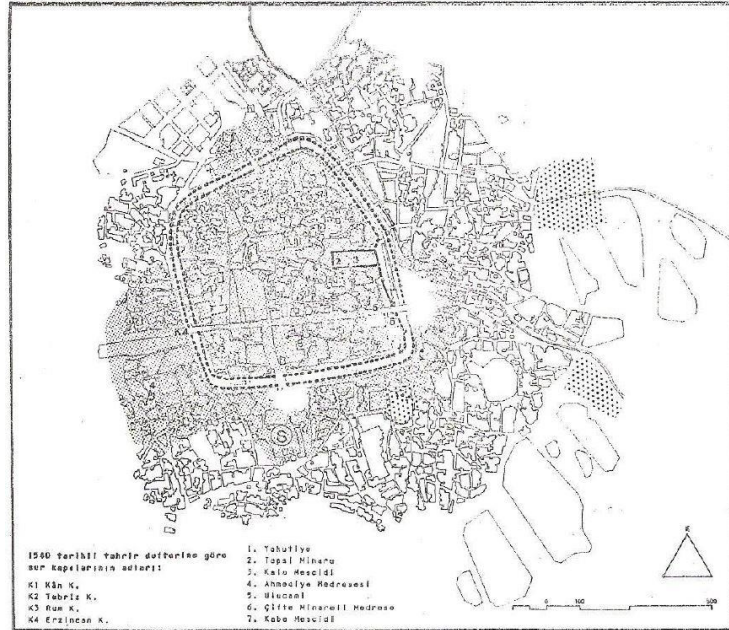
Kaynak: Özcan, K. (2006). Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i,181.

EK 9- X. yüzyıl Theodosipolis

Kaynak: Tanyeli, U. (1987). Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. yüzyıl, 247.

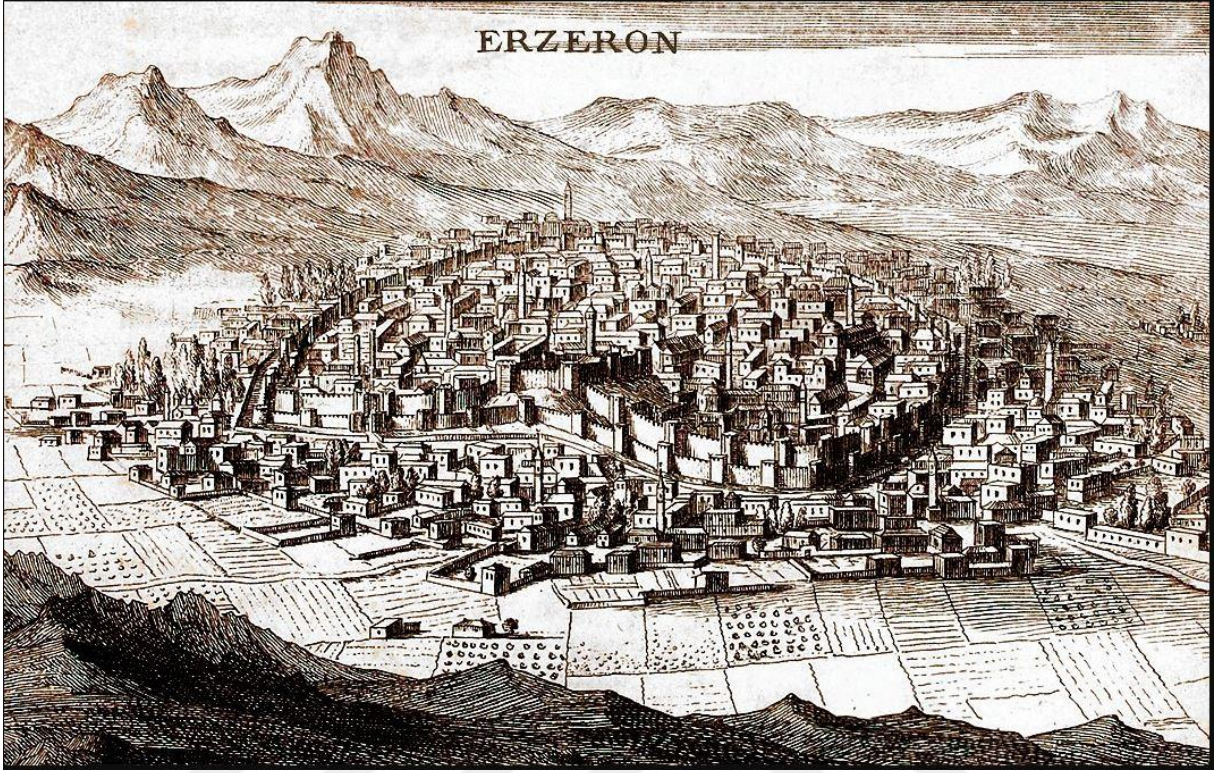
EK 10- XIII. yüzyıl Erzurum

Kaynak: Tanyeli, U. (1987). Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. yüzyıl, 248.

EK 11- XVIII. yüzyılda Erzurum ve Kalesi

Kentin XIII. yüzyıldaki yapı oluşumunun, gravürün yapıldığı devirden çok da farklılık göstermediği söylenebilir.

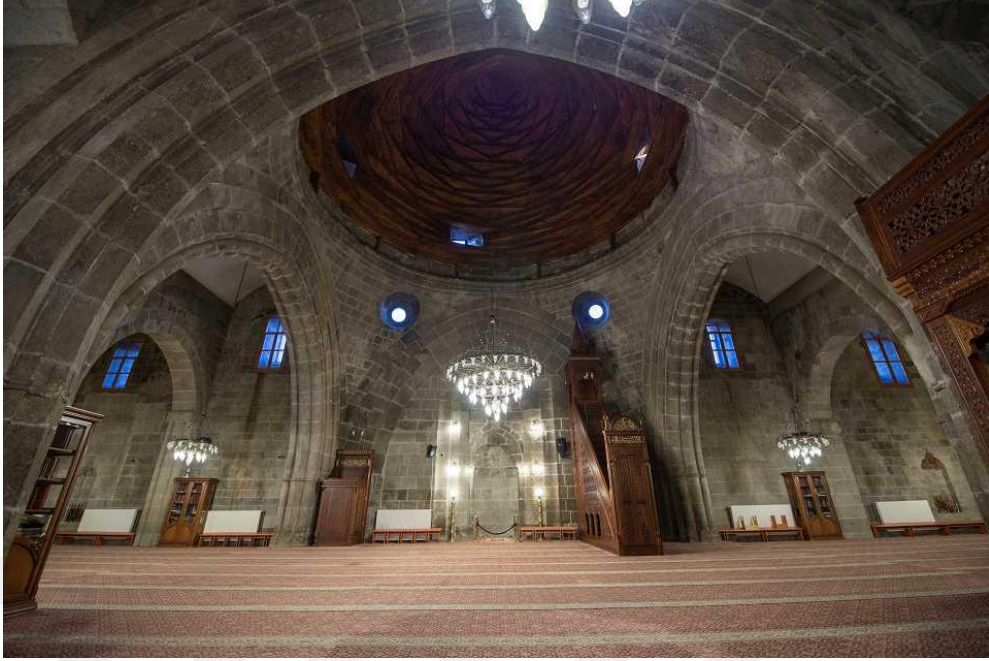
Kaynak: De Tournafort, J. P. (1718). Relation d'un voyage du Levant, 111.

EK 12- Erzurum Ulu Cami Dış Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578>
(erişim tarihi: 14.01.2020)

EK 13- Erzurum Ulu Cami İç Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578>
(erişim tarihi: 14.01.2020)

EK 14- Kale Camii

Kaynak: Çobanoğlu, A. V. 2001. Kale Mescidi, DİA, 24: 243.

EK 15- Üç Kümbetler

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/uc-kumbetler> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 16- Çifte Minareli Medrese Dış Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 17- Çifte Minareli Medrese Minaresi

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 14.01.2020).

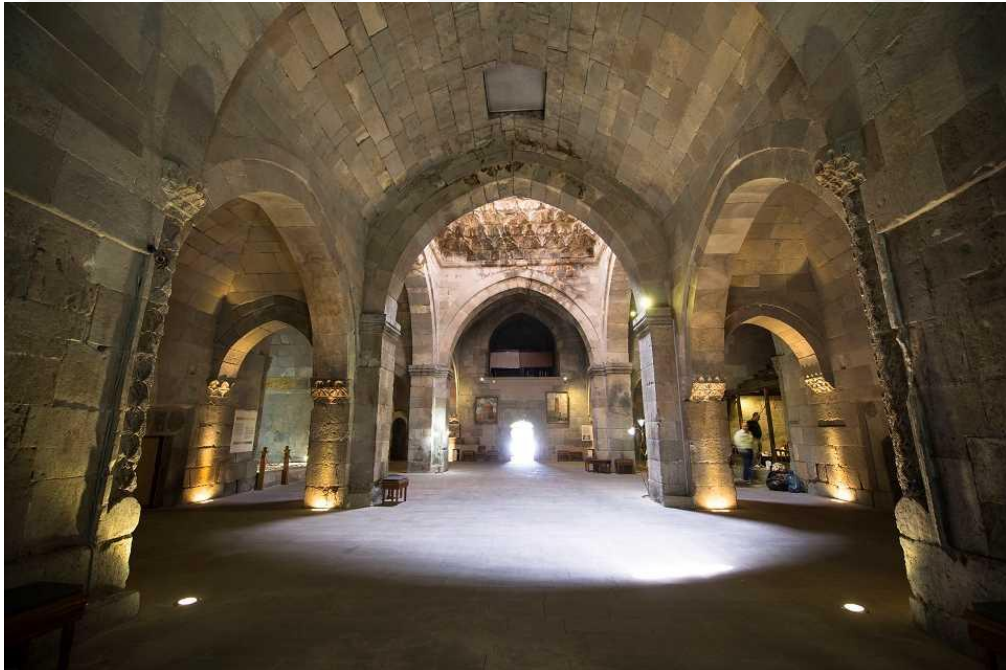
EK 18- Çifte Minareli Medrese İç Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 19- Yakutiye Medresesi Dış Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/yakutiye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 20- Yakutiye Medresesi İç Görünümü

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/yakutiye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 21- Yakutiye Medresesi Minaresi

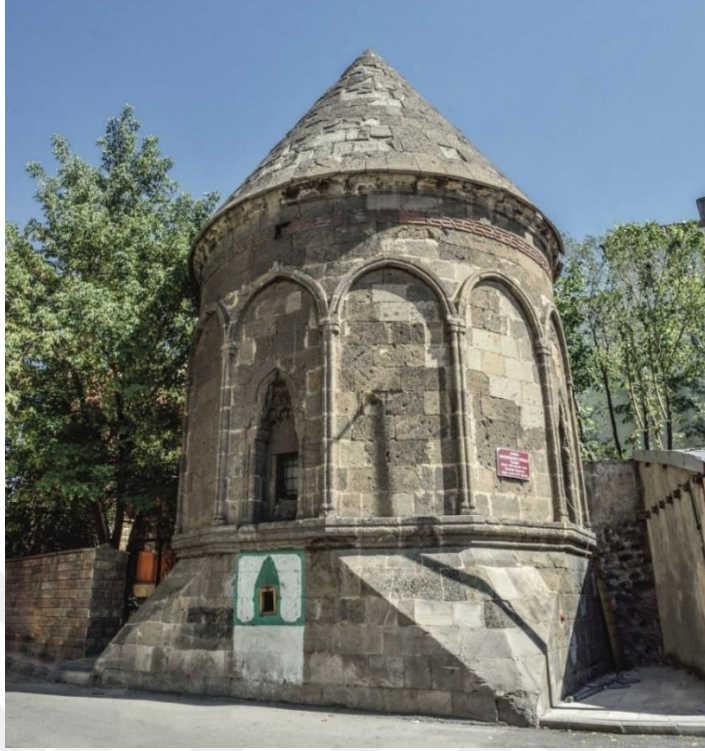

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/yakutiye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 22- Ahmediye Medresesi

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ahmediye-medresesi> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 23- Karanlık Kümbet

Kaynak: <http://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/karanlik-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 24- Gümüşlü Kümbet

Kaynak: <http://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/gumuslu-kumbet> (erişim tarihi: 14.01.2020).

EK 25- oban Koprusu

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cobandede-koprusu>
(erişim tarihi: 14.01.2020).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Yavuz Selim ALTINOK
Doğum Yeri- Tarihi	Erzurum-17.03.1986
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Ziya Gökalp Lisesi, Erzurum, 2003
Lisans Diploması	-İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Tarih, 2017 -Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çanakkale, 2009
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Akdeniz Üniversitesi, Demre Dr. Hasan Ünal Meslek Yüksekokulu Öğretim Görevlisi- 03.2018- devam ediyor
	Emniyet Genel Müdürlüğü (2010-2018)
E-Posta	yselimaltinok@akdeniz.edu.tr